

T'VROETWIJF MET CLOECKEN VERSTANDE

EEN GENDERHISTORISCHE ANALYSE VAN *T'BOECK VANDE*
VROET-WIJFS VAN MAARTEN EVERAERT UIT DE LATE
ZESTIENDE EEUW

Aantal woorden: 44. 435

Marthe Clymans

Studentennummer: 02105813

Promotor: Dr. Lisa Demets

Copromotor: Dr. Jonas Roelens

Leescommissaris: Prof. Dr. Frederik Buylaert

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de Geschiedenis

Academiejaar: 2024-2025

Citaat in titel: Maarten Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* ... (Amsterdam: Cornelis Claesz, 1591), eds. Linda Brakenhoff in samenwerking met Willem van Bentum, Edith Claessens en Hans Rijns, *Transcriptie T'boeck vande vroet-wijfs van Jacob Rueff vertaald uit het Hoogduits in het Nederlands door Martinus Everaerts Amsterdam 1591* (Utrecht: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 2018), f. 34r.

Verklaring in verband met consuleerbaarheid

De auteur geeft de toelating deze studie voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Bij elk ander gebruik is de gebruiker verplicht om een correcte en volledige bronverwijzing in de tekst op te nemen.

Woord vooraf

“Only when the conscious experience of mothers, potential mothers, and mothering persons are taken fully into account can we possibly develop understanding that may someday merit the description ‘human.’”¹

Filosofe Virginia Held pleitte aan het einde van de jaren 1980 al voor een beter begrip van de moeder. Dat beter begrip is iets wat ik zelf ook al heel mijn leven zoek. Hoe ik ter wereld ben gekomen en hoe mijn mama dat beleefde, blijft me intrigeren. Ik zou hier niet zijn als ik niet in een ziekenhuis was geboren. Dat deed me nadenken: hoe werd zo een inherent menselijke gebeurtenis beleefd in het verleden?

Mijn zoektocht naar het vrouwelijk lichaam in het verleden stond dus al een tijdje in de startblokken. Doorheen mijn studie kwam ik er steeds meer mee in contact. Eerst rolde ik in de middeleeuwen om dan in mijn tweede jaar de geweldige Trotula-geschriften te ontdekken. In mijn bachelorproef bekeek ik de vrouwengeneeskunde in de historiografie en keek ik naar abortus. Want ja, abortus is iets wat in onze huidige maatschappij speelt. Hetzelfde met de rol van de vroedvrouw in de huidige maatschappij. Wat je nauw aan het hart ligt, daar zoek je dan ook naar in het verleden.

Dat zoeken kon ik niet alleen. Daarom wil ik graag enkele mensen bedanken. Eerst en vooral mijn promotor, dr. Lisa Demets, om mij steeds te steunen en met raad bij te staan. Vanaf mijn tweede jaar werd mijn voorliefde voor vrouwengeneeskunde in het verleden door haar aangewakkerd. Ik kon altijd bij dr. Demets terecht. Met al mijn vragen. Ook dr. Roelens heeft inhoudelijk geholpen om deze scriptie tot stand te brengen.

Wie hier zeker ook nog een plek moet krijgen, is Jolie. Zonder haar waren de meeste termen die ik in deze scriptie gebruik, fout. Bedankt om samen na te denken over vroedvrouwen van toen en nu. Ik ben er zeker van dat je je strijd voor de rechten van de moeder nog met veel kracht gaat voeren. En ja, als ik ooit kinderen krijg, dan bel ik jou.

Er zijn nog heel veel mensen die ik wil bedanken. Mijn grootouders, bij wie ik steeds terecht kon voor een babbeltje over ‘mijn’ vroedvrouwen. Zeker mijn oma, die door al haar boeken aan mij uit te leggen, mijn passie voor geschiedenis en verhalen heeft aangewakkerd. Moeke, om te strijden voor vrouwen die gingen studeren. Fried, om me altijd te helpen en zeker ook voor de hele toestroom aan boeken. Hetzelfde met mijn ouders. Bedankt om me altijd en overal te steunen. Om

¹ Virginia Held, “Birth and death,” *Ethics* 99, nr. 2 (1989): 388.

me de ondersteuning te bieden zodat ik kon vliegen. En dan vanzelfsprekend al mijn mede bijna-historici. Zonder jullie waren het maar een saaie vier jaar geweest. Maar zeker ook de Brasschatenaren in Gent, want na vier jaar kunnen we onze afkomst toegeven. Dankje. En natuurlijk alle mensen die geholpen hebben om dit werk na te lezen, een dikke dankjewel.

Is het vreemd om een plek te bedanken? Want ik ga het doen. Mijn geliefde Begur, merci.

Inhoudstafel

Verklaring in verband met consulteerbaarheid.....	3
Woord vooraf.....	4
Lijst met figuren.....	8
DEEL I: INLEIDING	9
1. Opzet onderzoek.....	9
1.1 Probleemstelling	10
1.2. Methode.....	14
1.3. Gebruik termen.....	15
1.4. Structuur van het onderzoek	16
2. Bron.....	17
2.1. Algemene context.....	17
2.2. Auteurschap	19
2.3. Meertalige aspecten	24
2.4. Doelpubliek	27
2.5. Drukgeschiedenis van <i>t' Boeck vande Vroet-Wijfs</i>	29
3. Het onderwerp: vroedvrouwen in de Nederlanden	31
4. Theoretisch kader	38
4.1. Genderstudies	38
4.2. Mannelijk monopolie op zorg voor vrouwen	43
4.3. One-sex body model.....	48
4.4. Theorieën in <i>t' Boeck vande Vroet-Wijfs</i>	50
DEEL II: BETOOG	53
1. Preconceptionele fase	53
1.1. Algemene concepten.....	53
1.2. Menstruatie en abortus	54
1.3. On/vruchtbaarheid	64
1.4. Tussentijdse conclusie	71
2. Zwangerschap	74
2.1. Algemene ontwikkeling	74
2.2. Afwijkingen	79
2.3. Duivel	87
2.4. Tussentijdse conclusie	93
3. Bevalling.....	95
3.1. Algemene concepten.....	95
3.2. Taken vroedvrouw	97
3.3. Miskramen en perinataal verlies	108
3.4. Tussentijdse conclusie	113

4.	Postpartumzorg	115
4.1.	Algemene concepten.....	115
4.2.	Kraamzorg.....	116
4.3.	Doop	118
4.4.	Voedsters	120
4.5.	Tussentijdse conclusie	124
DEEL III: CONCLUSIE.....		126
1.	Besluit.....	126
2.	Toekomstig onderzoek.....	130
DEEL IV: BIJLAGEN.....		132
1.	Bijlage I: Opbouw <i>t' Boeck vande Vroet-Wijfs</i>	132
2.	Bijlage II: Verschillende drukken.....	137
Bibliografie		142
1.	Onuitgegeven bronnen.....	142
2.	Uitgegeven bronnen.....	142
3.	Gedrukte bronnen.....	143
4.	Online informatie	143
5.	Databanken	144
6.	Literatuur	144

Lijst met figuren

Figuur 1: Maarten Everaert, <i>t' Boeck vande Vroet-Wijfs</i> (Amsterdam: Cornelis Claesz., 1591), f. 30r-30v.	80
Figuur 2: Maarten Everaert, <i>t' Boeck vande Vroet-Wijfs</i> (Amsterdam: Cornelis Claesz., 1591), Titelblad.	96
Figuur 3: Meester van de Magdalenalegende. <i>Portret van Maria of Isabella van Oostenrijk</i> , vroege zestiende eeuw. Olieverf op paneel. Mechelen, Museum Hof van Buysleden.	117

DEEL I: INLEIDING

1. Opzet onderzoek

“Dan sal t’Vroetwif soo gheschicht, wijs, gheleert, ende soo ervaren zijn.”²

“Of daer en sullen veel neuswijse vrouwen, die haer laten duncken dat sy veel connen ende weten.”³

Opvallend, beide citaten zijn afkomstig uit hetzelfde werk: *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*. Dat boek werd door Maarten Everaert geschreven in 1591. Hoe er in dit boek gesproken wordt over vrouwen, en specifiek vroedvrouwen, is het onderwerp van dit onderzoek. Het werk werd geschreven om vroedvrouwen op te leiden en toekomstige moeders te informeren.⁴ Waar vroedvrouwen in de eerste quote heel positief worden afgebeeld, worden vrouwen in de tweede betweterig voorgesteld: ze doen alsof ze veel weten en dat gebruiken tegenover andere vrouwen. Ze misleiden hen als het ware. In het eerste citaat komt ook naar voren dat vroedvrouwen volgens de auteur ervaring moeten hebben, maar ook een opleiding. Uit het andere citaat blijkt dan weer dat de vrouwen niet te veel mogen weten of dat alleszins niet mogen tonen. Er wordt dus een dubbel beeld geschetst tegenover vrouwen, afhankelijk van wie ze zijn.

Ook op het titelblad van *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* staat een opvallend citaat. Het is een spreuk uit de Bijbel:

“Godt die Heere sprack tot den VVyue, Ick sal v smerten vermenichvuldighen, te vveten als ghy bevrucht zijt. Ghy sult met smerte v kinderen baren, ende uvven vville sal uvven Man ondervorpen_zijn, ende hy sal v Heere zijn.”⁵

Dat er gewerkt wordt met een Bijbelcitaat, is an sich al opvallend. Het belang van het geloof blijkt meteen. Dit citaat stelt de taken van de vrouw erg duidelijk: ze moet haar man volgen in alles en moet kinderen voortbrengen. Dit past in het denkbeeld dat het meest heilige voor een vrouw was,

² Maarten Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* ... (Amsterdam: Cornelis Claesz, 1591), eds. Linda Brakenhoff in samenwerking met Willem van Bentum, Edith Claessens en Hans Rijns, *Transcriptie T’boeck vande vroet-wijfs van Jacob Rueff vertaald uit het Hoogduits in het Nederlands door Martinus Everaerts Amsterdam 1591* (Utrecht: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 2018), f. 31v.

³ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 42v.

⁴ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, Titelblad.

⁵ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, Titelblad.

dat ze moeder kon worden.⁶ De vraag rijst hier of dit Bijbelcitaat de toon van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* zet.

Hoewel er hierna voornamelijk een discoursanalyse volgt, kunnen we de citaten toch al kort in de werkelijkheid plaatsen. In de zestiende eeuw waren vroedvrouwen geheel verantwoordelijk voor de prenatale zorg, de geboorte en de postpartumzorg. Ze waren dus erg nauw betrokken bij het vrouwelijk lichaam. Vrouwen stonden elkaar bij en hielpen bij de bevalling. De moeder was dan ook steeds omringd door andere vrouwen.⁷ Doorheen de vroegmoderne periode kwam er veel meer controle te liggen op het vrouwelijk lichaam.⁸ Vrouwen waren niet meer uitsluitend omringd door andere vrouwen en de medicalisering van bevallingen werd ingezet.⁹ De opleiding van vroedvrouwen bestond voornamelijk uit praktijkervaring. Ze moesten steeds meer eden zweren en werden op die manier gecontroleerd.¹⁰ Vroedvrouwen werden vaak als laatste vrouwelijke ‘bastion’ zonder mannelijke inmenging gezien. Er waren in de middeleeuwen vrouwen die ook andere medische taken uitvoerden, maar dit verminderde steeds.¹¹ Hoe en of die groeiende controle aan bod komt in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* is onderwerp van deze scriptie. Kunnen we met andere woorden theorieën over fysieke en morele controle via mannelijke inmenging terug zien in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*? En hoe wordt er gepraat over mannen en vrouwen in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*?

1.1 Probleemstelling

De rol van vroedvrouwen is in historisch onderzoek al op verschillende manieren benaderd. Vooral over de groeiende mannelijke inmenging is al veel inkt gevloeid.¹² Mannen wilden immers steeds meer invloed en controle op het vrouwelijk lichaam op juridisch, medisch en religieus vlak.¹³ Om dat te bewerkstelligen, controleerden ze ook steeds meer vroedvrouwen. Zij waren immers de enigen die toegang hadden tot het vrouwelijk lichaam.¹⁴ We zien bijvoorbeeld dat ze meer eden

⁶ Kirsi Irmeli Stjerna, *Women and the Reformation* (Malden Mass: Blackwell, 2009), 32-3.

⁷ Ulinka Rublack, “Pregnancy, childbirth and the female body in early modern Germany,” *Past and Present. A Journal of Historical Studies* 150 (1996): 101.

⁸ Heather Cowan, “Surviving a public obsession. Reading the female body in post-Reformation legislation and medicine,” in *Reading the Reformations. Theologies, cultures and beliefs in an age of change*, ed. Anna French (Leiden: Brill, 2023), 233–38.

⁹ Monica H. Green, *Making women's medicine masculine. The rise of male authority in pre-modern gynaecology* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 289.

¹⁰ Anna Delva, *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen* (Brugge: Genootschap voor geschiedenis, 1983), 109–13; Myriam Greilsammer, “The midwife, the priest, and the physician. The subjugation of midwives in the Low Countries at the end of the Middle Ages,” *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 21, nr. 2 (1991): 299.

¹¹ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 89.

¹² Zie bijvoorbeeld: Green, *Making women's medicine masculine*. Voor een overzicht zie: Monica H. Green, “Gendering the history of women's healthcare,” *Gender & History* 20, nr. 3 (2008): 487–518.

¹³ Cowan, “Surviving a public obsession,” 233, 251.

¹⁴ Greilsammer, “The midwife, the priest, and the physician,” 290.

moesten afleggen en dat er controle-vroedvrouwen uit de elite werden aangesteld.¹⁵ Vroedvrouwen moesten daarnaast steeds meer verantwoording afleggen.¹⁶

Dit alles is al grondig door historici onderzocht. De handboeken van vroedvrouwen, zoals *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, zijn echter nog niet grondig bestudeerd vanuit een genderhistorisch oogpunt. Ze zijn een unieke bron, omdat ze in de zestiende eeuw ervoor zorgen dat vroedkunde, zoals andere medische velden, professionele boeken kreeg.¹⁷ Deze kregen wel niet dezelfde gezaghebbende stempel als mannelijke geneeskundige geschriften.¹⁸ Sporadisch zijn al wel delen van de handboeken onderwerp van onderzoek geweest om andere punten te staven.¹⁹ Vaak ligt de focus op het eerste handboek: *Den rosengaert der bevruchte vrouwen* van Eucharius Rösslin (c. 1470-1526), maar niet altijd.²⁰ Cultuurhistorica Elaine Hobby analyseerde bijvoorbeeld de handboeken voor vroedvrouwen reeds vanuit een nieuwe methode. Ze onderzocht enkele boeken literair kritisch om het evenwicht tussen schrijvers, uitgevers en publiek niet uit het oog te verliezen. Ze geeft een overzicht van handboeken en receptenboeken en hoe die elkaar opvolgen en beïnvloeden. Daaruit bleek dat door het grote aantal handboeken en hun brede doelpubliek, er veel potentieel zit in het onderzoek naar handboeken voor vroedvrouwen.²¹ Hobby bestudeert de boeken echter niet in de diepte. Dat zal in deze scriptie wel gebeuren. Er is gekozen om één boek in de diepte uit te spitten.

In deze scriptie zal de groeiende mannelijke inmenging in combinatie met een handboek, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* onder de loep genomen worden. Dat leidt tot de volgende hoofdvraag: “Hoe komen man-vrouwverhoudingen aan bod in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*?” Hierbij wordt gekeken hoe vrouwen geportretteerd worden doorheen het boek. Dit roept de volgende vraag op: “Tracht Everaert morele en praktische controle te vestigen op vroedvrouwen en hoe?” Er ligt ook een grote focus op welke denkbeelden bijdroegen aan die kijk op vrouwen. Wat daarbij ook bestudeerd wordt, is de mate waarin er een onderscheid tussen theoretische en praktische kan teruggevonden

¹⁵ Lindal Roper, *The holy household. Women and morals in Reformation Augsburg* (Oxford: Clarendon Press, 2001), 264–65.

¹⁶ Cowan, “Surviving a public obsession,” 252.

¹⁷ Green, *Making women's medicine masculine*, 291.

¹⁸ Green, *Making women's medicine masculine*, 299.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 77; Sarah Borrelli, “What is a good midwife? Some historical considerations,” *Evidence Based Midwifery* 11, nr. 2 (2013): 55; Helen King, *Midwifery, obstetrics and the rise of gynaecology. The uses of a sixteenth-century compendium* (Aldershot: Ashgate, 2007), 20; Hildegard Elisabeth Keller en Hubert Steinke, “Jakob Ruf's *Trostbüchlein* and *De conceptu* (Zurich 1554). A textbook for midwives and physicians,” in *Scholarly knowledge. Textbooks in early modern Europe*, eds. Emidio Campi, Simone De Angelis en Anja-Silva Goeing (Genève: Droz, 2008), 307–28.

²⁰ Nadia Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth. A gender and cultural history from Antiquity to the test tube in Europe* (London: Routledge, 2020), 154.

²¹ Elaine Hobby, “Early-modern midwifery manuals and herbal practice,” in *Critical approaches to the history of Western herbal medicine*, eds. Susan Francia en Anne Stobart (Londen: Bloomsbury Academic, 2014), 67–86.

worden in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Op die manier kan de standaard ten aanzien van vrouwen en vroedvrouwen gecontextualiseerd worden.

Het onderzoek van de denkbeelden die bijdroegen aan de man-vrouwverhoudingen zoals we ze zien in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, kan in verschillende deelaspecten worden opgesplitst. Eerst kunnen we kijken naar vragen die rezen na het artikel van historica Joan Kelly: “Did women have a Renaissance?”²² De zestiende eeuw zou een periode zijn van maatschappelijke veranderingen, maar die zijn niet voelbaar in een betere standaard ten aanzien van vrouwen.²³ Of dat terugkomt in het boek, wordt onderzocht. Verder onderzoek ik in welke mate religie een rol speelt in de verschillende uitgelichte casussen. Ook de medicalisering van het beroep van de vroedvrouwen en hoe mannen dat zouden overnemen, kan bestudeerd worden aan de hand van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Daarbij onderzoek ik welke handelingen vroedvrouwen uitvoeren volgens Everaert en hoe dat zich plaatst in een historiografie die steeds minder bewegingsruimte ziet voor vroedvrouwen.

Deze vragen gidsen het onderzoek. Daardoor kunnen we bestuderen in welke contexten het boek een nuttige bron is om huidig onderzoek aan te vullen, te bevestigen of te ontkrachten. Doordat het zo'n veelzijdig boek is, raakt het aan veel velden. Daarom is het nodig om het onderzoek duidelijk af te bakenen. De eigenheid van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* zorgt voor een groot deel van die afbakening. Zo richt het onderzoek zich op vroedvrouwen uit de zestiende eeuw in de Nederlanden. Deze afbakening vloeit voort uit de voornaamste bron van deze thesis. Die werd immers in de late zestiende eeuw in het Middelnederlands gedrukt. Hoewel het enkel in de Noordelijke Nederlanden op papier werd gesteld, komen toch ook de Zuidelijke Nederlanden aan bod. De auteur, Maarten Everaert, was immers afkomstig uit Brugge.²⁴ Het is ook zo dat de zestiende eeuw een woelige periode was in de Nederlanden, met veel veranderingen op politiek en religieus vlak.²⁵ Die ontwikkelingen an sich maken geen deel uit van dit onderzoek, maar er wordt wel onderzocht of er ten aanzien van vroedvrouwen iets veranderde en in hoeverre bijvoorbeeld de hervormde religie hier een invloed op had.

In de analyse van de bron zelf kies ik enkele casussen uit om te analyseren. Die horen bij verschillende fases in het geboorteproces. Bij de preconceptionele periode licht ik de menstruatie, in combinatie met abortus, uit en ook onvruchtbaarheid kent een plek. Daarna volgt de

²² Joan Kelly, “Did women have a Renaissance?” in *Women, history and theory. The essays of Joan Kelly*, ed. Joan Kelly (Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1984), 19-51.

²³ Kelly, “Did women have a Renaissance?” 19-22.

²⁴ C.P. Serrure, “Marten Everaert, van Brugge,” *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis* 2 (1858): 453.

²⁵ Een algemeen overzicht: Johan Cornelis Hendrik Blom, E. Lambrechts en James C Kennedy, *History of the Low Countries* (New York: Berghahn Books, 2006).

zwangerschap. Die behandel ik aan de hand van de verschillende afwijkingen en de passage over de duivel in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Vervolgens komt de bevalling aan bod. Die illustreer ik via de taken van vroedvrouwen bij zowel een goede als slechte afloop. Afsluiten doe ik met de postpartumzorg voor de pasgeborene en de kersverse moeder. Daarbij ligt de focus op de directe kraamzorg, de doop en voedsters. Doorheen de analyse zal niet steeds de volgorde van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* gevolgd worden. Er zal wel steeds kort geschetst worden waar het geanalyseerde stuk precies uit komt, aangezien de positionering ook iets leert over het belang dat aan bepaalde onderdelen wordt gehecht. Een overzicht van de opbouw is terug te vinden in de eerste bijlage.

Ik heb de keuze gemaakt om dieper in te gaan op hierboven vermelde casussen en dus sommige aspecten van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* minder aandacht te geven. Dat zijn voornamelijk de theoretische hoofdstukken uit het boek. Het is zo dat die discussies veel kunnen zeggen over bepaalde denkpatronen, maar dit onderzoek vormt zich meer rond de praktische aspecten van het krijgen van kinderen en de taken van vroedvrouwen. Naar de bredere theologie en hoe die aan bod komt, kan dus nog verder onderzoek gevoerd worden. Om dit concreet te maken, geef ik kort twee voorbeelden. Bij het luik over de ziel van de vrucht en de pasgeborene, zal ik niet kijken waar Everaert zich positioneert in de theologische discussies die in de zestiende eeuw woedden. De focus ligt wel op hoe vroedvrouwen omgingen met de doop. Die behoorde namelijk tot hun takenpakket.²⁶ Wanneer het gaat over heksenvervolgingen, bekijk ik niet de demonologische leer, maar wel de concrete passages die de vrouw in verband brengen met de duivel.

Er is nood aan onderzoek over *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* om verschillende redenen. Het is zo dat er nog geen historisch of taalkundig onderzoek naar de tekst is gevoerd. Het ambigue karakter van het boek speelde ook een rol bij de keuze. Het bevat praktische en theoretische elementen en hoewel vrouwen hoogstwaarschijnlijk het doelpubliek waren, kent het toch verschillende visies tegenover hen. Die visies worden gecontextualiseerd in dit onderzoek. Hoe de tekst gelezen en gebruikt werd, is niet helemaal duidelijk. De inhoud probeer ik toch terug te koppelen naar de realiteit van vroedvrouwen in de zestiende-eeuwse Nederlanden. De tekst valt verder te linken aan andere teksten die in die periode circuleerden, zoals *Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen* of de geschriften van Andreas Vesalius (1514-1564). De vergelijking tussen al deze teksten is echter geen deel van dit onderzoek. Het boek biedt bovendien een unieke kijk op genderverhoudingen in zestiende-eeuwse handboeken voor vroedvrouwen. Het onderzoek bekijkt hoe *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* kan bijdragen aan grotere debatten. Het is namelijk een ambigu boek waarin het beeld over vrouwen en bijgevolg ook mannen niet consistent blijft doorheen het hele betoog.

²⁶ Stjerna, *Women and the Reformation*, 37.

Ten slotte levert deze analyse een bijdrage aan enkele onderzoeksvelden. De focus op man-vrouwverhoudingen kan de debatten die daarover gaan, bevestigen, aanvullen of weerleggen. Het onderzoek raakt echter nog andere thema's aan waarbij bestudeerd wordt of ze een invloed hadden op die man-vrouwverhoudingen. Per casus wordt dan ook gekeken op welke manier deze bron ons iets kan bijleren. Welke denkbelden bijdragen aan de inhoud en het discours van het boek, is ook onderwerp van deze scriptie. Bij alle onderdelen zal gekeken worden wat die precies zeggen over de relatie tussen mannen en vrouwen. Ook enkele andere thema's, zoals de invloed van religie, komen aan bod in het boek en krijgen daarom extra toelichting, maar zullen ook steeds worden teruggekoppeld naar de bredere discussie over gender. Door verschillende thema's te integreren en te onderzoeken kunnen de verwachtingen ten aanzien van vroedvrouwen en toekomstige moeders gecontextualiseerd worden.

1.2. Methode

In wat volgt, licht ik toe hoe het onderzoek uitgevoerd zal worden. Deze scriptie is gebaseerd op een discoursanalyse van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. De effectieve realiteit van de vroedvrouwen komt echter kort in de inleiding aan bod. Discoursanalyse ontstond in het historische vakgebied om het bronnenprobleem op te lossen. Voor periodes waar bronnenmateriaal schaars is, biedt discoursanalyse een oplossing om meer over de context na te denken.²⁷ Linguïsten James Paul Gee and Michael Handford geven volgende definitie voor die methode:

“Discourse analysis is the study of language in use. It is the study of the meanings we give language and the actions we carry out when we use language in specific contexts. Discourse analysis is also sometimes defined as the study of language above the level of a sentence, of the ways sentences combine to create meaning, coherence, and accomplish purposes.”²⁸

Bepaalde woorden krijgen een andere betekenis wanneer ze in een bepaalde context gebruikt worden. Daar dient rekening mee gehouden te worden. Er zijn twee types discoursanalyse: de pragmatische analyse over het gebruik van taal en analyse die meer op basis van de tekst wordt uitgevoerd.²⁹ In deze scriptie zal enkel op de pragmatische gefocust worden. Er wordt dan gekeken naar de kenmerken in een welbepaalde historische periode, zoals taalgebruik aan het vroegmoderne

²⁷ Laurel J. Brinton, “Historical discourse analysis,” in *The handbook of discourse analysis*, eds. Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton en Deborah Schiffrin (New York: Wiley, 2015), 223.

²⁸ James Paul Gee en Michael Handford, “Introduction,” in *The Routledge handbook of discourse analysis*, eds. James Paul Gee en Michael Handford (Londen: Taylor & Francis Group, 2012), 1.

²⁹ Gee en Handford, “Introduction,” 1.

hof, of in deze scriptie het taalgebruik ten aanzien van vroedvrouwen in de zestiende eeuw.³⁰ Daarbij wordt onderzocht hoe bepaalde concepten en mensen afgebeeld worden.

Zoals in een volgend onderdeel meer in detail zal worden uitgelegd, is gender een sociaal construct. Er horen verschillende verwachtingspatronen bij bepaalde genders in bepaalde periodes en die kunnen worden onderzocht. Ze kunnen niet los van elkaar bestudeerd worden.³¹ Ook in het taalgebruik kan gender als analyse gebruikt worden. Sprekers en schrijvers hebben immers een heel aantal aan conflicterende vormen van discours beschikbaar. Bij deze definitie van discours, die tot stand kwam na de inzichten van filosoof Michel Foucault, is het zo dat verschillende aspecten van de taal zich vormen rond bepaalde waarden. Discours kan op die manier bijvoorbeeld ‘patriarchaal’ zijn. De taal ondersteunt dan de claim dat mannen superieur zijn.³²

1.3. Gebruik termen

Ook mijn eigen taal is niet neutraal en daarom verklaar ik in het volgende deel waarom ik voor bepaalde termen kies. Zoals al bleek uit de tekst hierboven, gebruik ik de term *vroedvrouwen*. Het is een bewuste keuze om niet met de term *verloskundigen* aan de slag te gaan. Verloskundige gaat enkel over het aspect van de bevalling, terwijl de taak van vroedvrouwen veel breder is. Vroedvrouw is dus de correcte term.³³ Ik koos ook omwille van enkele andere specifieke redenen om in een onderzoek over de zestiende-eeuwse context de term *vroedvrouw* te gebruiken. Eerst en vooral wil ik de context benadrukken waar vroedvrouwen vrouwelijk waren. Mannelijke verloskundigen kwamen pas vanaf de late zeventiende en voornamelijk achttiende eeuw op.³⁴ Het is ook zo dat er een gegenderde taakverdeling bestond bij de bevalling.³⁵ De verandering van zorg voor en door vrouwen is ook deel van dit onderzoek en daarom past de term meer.

Verder kan wat er in de baarmoeder groeit, op verschillende manieren in taal omgezet worden. Omdat het moeilijk te bepalen is wanneer er over een zygote, embryo of een foetus wordt gesproken, zal ik *vrucht* als neutrale term gebruiken. Dit valt niet te verwarren met de definitie die

³⁰ Brinton, “Historical discourse analysis,” 225.

³¹ Joan W. Scott, “Gender. A useful category of historical analysis,” *The American Historical Review* 91, nr. 5 (1986): 1054, 1067.

³² Jennifer Coates, “Gender and discourse analysis,” in *The Routledge handbook of discourse analysis*, eds. James Paul Gee en Michael Handford (Londen: Taylor & Francis Group, 2012), 96.

³³ “Vroedvrouw,” *FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu*, 12.01.2016, geraadpleegd 09.03.2025, <https://www.health.belgium.be/nl/vroedvrouw>.

³⁴ Hilary Marland, “The ‘burgerlijke’ midwife: the stadsvroedvrouw of eighteenth-century Holland,” in *The Art of Midwifery. Early modern midwives in Europe*, ed. Hilary Marland (Londen en New York: Routledge, 1993), 197–99.

³⁵ Greilsammer, “The midwife, the priest, and the physician,” 321–23.

Everaert, de auteur van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, voor vrucht geeft. Hij spreekt van een vrucht tussen de 18 en 45 dagen na de conceptie.³⁶

De term *vrouwengeneeskunde* komt ook in het onderzoek aan bod. Mijn onderzoek neemt de term over, maar niet zonder er eerst enkele kanttekeningen bij te maken. Vrouwengeneeskunde draagt inherent *geneeskunde* in zich. Die term associëren we nu met opgeleide artsen. *Zorgen voor* kan echter veel breder bekeken worden. Zeker in de periode die ik hier bespreek, waar een medische opleiding niet toegankelijk was voor vrouwen, is het belangrijk om mee te nemen dat vrouwengeneeskunde niet enkel over universitair geschoolde beoefenaars gaat.

Ten slotte zijn er nog enkele termen die verduidelijkt moeten worden in verband met de medische beroepen en dan zeker ook de mannelijke. Naast vroedvrouwen waren er nog andere vrouwen betrokken bij het geboorteproces, maar dit waren voornamelijk familie, vrienden en burens.³⁷ De andere beroepscategorieën waren meer gescheiden dan de hedendaagse invulling van de termen. In deze scriptie gebruik ik het woord *arts* voor een *medecijn/ medicus*. Dit was een geleerde dokter die voornamelijk diagnoses stelde en op basis van de humorenleer aanbevelingen deed. Vanaf de vijftiende eeuw zien we ook artsen voor de armeren. Onderzoeken van de arts bestonden vooral uit het beantwoorden van vragen en het analyseren van de urine. Ze keken toe op voorgeschreven operaties, maar hun functie was louter theoretisch.³⁸ In vroegere periodes bestond ook *medicus/ medica* voor een algemene, empirisch geschoolde zorgverlener. Wie wel in contact kwamen met het lichaam, waren chirurgijns en barbiers. Die termen behoud ik in het onderzoek. Ook zij kenden een taakverdeling. Chirurgijns hadden een korte opleiding genoten en waren meer gespecialiseerd dan barbiers.³⁹ Die laatste hadden als taken: scheren, behandelen van verwondingen en aderlaten.⁴⁰ Wanneer ik het in het algemeen heb over mensen die zorgden, gebruik ik de term *geneeskundigen*. De hedendaagse geleerde connotatie die daarbij komt kijken, laat ik ook hier achterwege.

1.4. Structuur van het onderzoek

In wat volgt in het inleidend deel wordt de bron meer in detail besproken en de achtergrond geleverd die nodig is om aan de effectieve analyse te beginnen. Vervolgens ga ik dieper in op het onderwerp van deze scriptie, vroedvrouwen. Wat hun specifieke taken waren en hoe de situatie in

³⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 9v-13r.

³⁷ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 83.

³⁸ Griet Maréchal, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de middeleeuwen* (Kortrijk: UGA, 1978), 226–28.

³⁹ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 88–9.

⁴⁰ Maréchal, *De sociale en politieke gebondenheid*, 227–28.

de zestiende-eeuwse Nederlanden was, geldt als basis om het betoog te kunnen aanvatten. De inleiding sluit af met een theoretisch kader waar ik mijn onderzoek aan kan ophangen. Daarin ligt de focus op de evolutie in de genderhistoriografie, de historiografische ontwikkeling van het kijken naar het monopolie op vrouwengeneeskunde en ook het nadenken over autoriteiten. Met deze achtergrond is het mogelijk om de analyse van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* aan te snijden. Die vertrekt vanuit vier fases die bij het krijgen van kinderen horen. Het betoog start daarom dan ook met de preconceptionele zorg, gaat over in de zwangerschap, de bevalling en sluit af met de postpartumzorg. Bij elk van deze onderdelen werk ik twee praktische casussen in de diepte uit. Die kunnen elk op hun eigen manier bijdragen aan de bredere vragen over zestiende-eeuwse man-vrouwverhoudingen en andere historiografische discussies. De scriptie sluit ten slotte af met de finale resultaten van het onderzoek en een reflectie over verder onderzoek.

2. Bron

2.1. Algemene context

Eerst is het nodig om extra achtergrond bij de bron te bieden om daarna de analyse met voldoende voorkennis te kunnen aanvatten. *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* behoort tot de Middelnederlandse artes-literatuur. Dat zijn teksten met een gebruiksggericht en instructief karakter. Er bestaat een lange traditie van artes-literatuur, we spreken van de periode tussen 1250 en 1600.⁴¹ De Middelnederlandse traditie over vrouwengeneeskunde was geënt op een Latijnse. Daarin werden de geheimen van vrouwen blootgelegd op basis van de veertiende-eeuwse tekst *Secreta Mulierum* van pseudo-Albertus. Deze teksten hadden een grote invloed gehad op de latere vrouwengeneeskundige geschriften. Het vrouwelijk lichaam en seksualiteit worden hier gekaderd in de natuurfilosofie.⁴² Naast die traditie over geheimen bestond er ook een geneeskundige traditie die we terugzien in de oorspronkelijke Trotula-geschriften. Die werden eerst in het Latijn op schrift gesteld en in de elfde en twaalfde eeuw verspreid. Later werden ze in de volkstaal vertaald en kenden ze een grote circulatie.⁴³ Ook in het Middelnederlands zijn Trotula-geschriften overgeleverd. De traditie van de vrouwegeheimen is meer theoretisch en die van de Trotula praktischer. Daarin ligt een duidelijk onderscheid.⁴⁴ Deze beide tradities hebben een invloed gehad

⁴¹ Erwin Huizinga, Orlanda Lie en Lenny Veltman, "Inleiding. Een wereld van kennis," in *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*, eds. E. Huizinga, O. S. H. Lie en L. M. Veltman (Hilversum: Verloren, 2002), 12-3.

⁴² Orlanda S. H. Lie, "Women's medicine in Middle Dutch," in *Science translated. Latin and vernacular translations of scientific treatises in medieval Europe*, eds. Michèle Goyens, Pieter De Leemans en An Smets (Leuven: Leuven University Press, 2008), 450-51.

⁴³ Monica Green, "The developement of the Trotula," *Revue d'Histoire des Textes* 26 (1996): 119-203.

⁴⁴ Lie, "Women's medicine," 450-51.

op de latere Middelnederlandse teksten over vrouwengeneeskunde. In welke mate *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* theoretischer of praktischer is, volgt in de analyse. We kunnen wel al opmerken dat het boek de “heymelicheden van de vrouwen” zal uitleggen en dus op die manier in de pseudo-Albertus traditie past.⁴⁵ Anderzijds zien we op het titelblad ook al dat er veel medicatie en remedies gegeven zullen worden.⁴⁶ Dat wijst dan weer op het praktische karakter.

t' Boeck vande Vroet-Wijfs werd origineel in het Middelhoogduits geschreven en gepubliceerd in Zürich door Jakob Ruf (c. 1505-1558). Hij schreef de teksten oorspronkelijk als *Ein schön lustig Trostbüchle* en later in het Latijn als *De conceptu et generatione hominis* rond 1554.⁴⁷ Maarten Everaert vertaalde dit werk naar het Middelnederlands rond 1590.⁴⁸ Het boek kende een lange traditie en werd meer dan honderd jaar gedrukt. Het voorwoord leert ons meer over de schrijf- en gebruikerscontext. Boekverkoper Sigismond Fieravent stelt in dat voorwoord dat hij het Middelhoogduits verbeterd zou hebben. Hij zou ook de persoon zijn die de figuren beter maakte. De eerste figuren werden gemaakt door Jos Murer (c. 1530-1580) en de latere werden door Jost Ammam (1539-1591) hiernaar gemodelleerd.⁴⁹ Fieravent voegde ook het tweede deel aan *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* toe. Hij droeg het boek op aan zijn nicht Anna, de vrouw van Nicolaes Keunle. Zij zou het boek praktisch kunnen gebruiken in haar taak als huisvrouw.⁵⁰

Vervolgens beschrijf ik kort hoe de bron is samengesteld. *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* bestaat uit 80 folio's en een index. De opbouw is terug te vinden in de eerste bijlage en doorheen de scriptie zal er soms naar verwezen worden om duidelijk te maken over welke onderdelen het precies gaat. *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* heeft aan het einde ook een register. Dat zorgt ervoor dat het een praktisch boek is, waar gemakkelijk iets in op te zoeken valt. Het is ook zo dat zowel in dat register als doorheen het gehele boek voor elk hoofdstuk en per boek een korte samenvatting gegeven wordt van wat er in te lezen valt. Dit maakt het voor de lezer makkelijker te selecteren wat nuttig is en wat niet. De figuren in het boek benadrukken bovendien het praktische gebruik en bieden ondersteuning bij moeilijkere delen. Hoewel we dus niet kunnen weten hoe het boek gebruikt is geweest, leert de opbouw ons wel iets over de praktische aspecten. Het dunne boek zal waarschijnlijk niet gebruikt zijn om van A tot Z te lezen zoals bij een intellectueel traktaat. De

⁴⁵ “Int welke men mach leeren alle heymelicheden vande vrouwen, ende in wat ghestalte de Mensche in zijn moeders lichaem ontfanghen, groeyet ende gheboren wort. Voorts hoe alderleye siekten die den Craemvrouwen lichtelick overcomen, met costelicke Medicijnen mogen voorcomen ende ghenesen worden.” Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, Titelblad.

⁴⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, Titelblad.

⁴⁷ Keller en Steinke, “Jakob Ruf's Trostbüchlein,” 312.

⁴⁸ Serrure, “Marten Everaert,” 460.

⁴⁹ Keller en Steinke, “Jakob Ruf's Trostbüchlein,” 312-13.

⁵⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, Voorreden.

oorspronkelijke bedoeling van het boek in Zürich tijdens het examen voor vroedvrouwen wijst hier ook op. Dit wordt hieronder verder uitgelegd.

2.2. Auteurschap

Jakob Ruf

Verder geef ik meer informatie over de oorspronkelijke auteur. De originele tekst werd geschreven door Jakob Ruf. Hij was een belangrijk figuur in de medische wereld van Zürich. Hij was barbier, maar wilde al snel opklimmen. Ruf werd hoofdchirurg van het stadsziekenhuis.⁵¹ Later werd hij ook stadsdokter, ondanks dat hij zelf geen universitaire opleiding had.⁵² Voordat hij in de medische wereld de carrière ladder beklom, was hij ook auteur van enkele protestantse theaterstukken. De periode waarin hij die schreef, overlapt deels met zijn medische teksten. Die laatste schreef hij tussen 1544 en 1556, aan het einde van zijn carrière.⁵³ Hij had dus reeds enige ervaring als auteur, voor hij aan zijn medische traktaten begon. In 1554 schreef hij *Ein schön lustig Trostbüchle* dat uitgegeven werd door Christof Froschauer de oudere (c. 1490-1564).⁵⁴ De titel *Tröstbüchle* verwijst naar één van de taken van vroedvrouwen, namelijk het troosten van de vrouwen, waarover later meer. Op het titelblad van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* zien we Ruf ook zeer positief vermeld: “vanden seer vermaerden Iacob Rvffen, Stadt Medicijn tot Zurich.”⁵⁵

Ruf was ook betrokken bij de ontwikkelingen omtrent de opleiding van vroedvrouwen in Zürich. Het boek werd opgesteld vanuit een praktische ervaring en noodzaak. Ruf schreef *Ein schön lustig Trostbüchle* om concrete opleidingspraktijken mogelijk te maken. Dit ging gepaard met een groeiende controle. In een overgeleverde, geïdealiseerde versie van een examen van een kandidate vroedvrouw, verwijst de ondervraagde ook enkele keren expliciet naar Rufs geschriften.⁵⁶ Die hadden dus een zeker praktisch doel in de Zürichse context. Ruf had autoriteit verkregen door zijn verscheidene functies en wilde een normatieve rol spelen met zijn geschriften. Bij de twee versies die hij schreef, ligt een spanning tussen het Latijn en de volkstaal, maar ook tussen universitaire geleerdheid en praktische ervaring. Door een Latijns boek over verloskunde te schrijven, wordt aangetoond dat er ook voor verloskunde aandacht moest zijn op de universiteiten. Het is wel ook

⁵¹ Huldrych M. Koelbing, “‘De conceptu et generatione hominis’: die lateinische Fassung von Jakob Rueffs ‘Trostbüchle’, Zürich 1554,” *Gesnerus: Swiss Journal of the history of medicine and sciences* 38 (1981): 51.

⁵² Koelbing, “‘De conceptu et generatione hominis’,” 51.

⁵³ Keller en Steinke, “Jakob Ruf’s Trostbüchlein,” 312.

⁵⁴ Keller en Steinke, “Jakob Ruf’s Trostbüchlein,” 312.

⁵⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, Titelblad.

⁵⁶ Keller en Steinke, “Jakob Ruf’s Trostbüchlein,” 329–30.

zo dat vele medische concepten in een boek in de volkstaal werden gegoten dat gericht was op vroedvrouwen.⁵⁷

Maarten Everaert

Voorts geef ik meer context bij de Middelnederlandse auteur. Maarten Everaert vertaalde heel wat werken, waaronder dus *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Andere werken waren bijvoorbeeld *De Cleyne Chirurgie ende Tgasthuysboeck* van Paracelsus, *Labyrinthus ofte Doolhof vande dwalende Medecijns* ook van Paracelsus en de *Politica* van Lipsius.⁵⁸ In de voorrede van dat laatste is hij zelf aan het woord en daarin zouden zijn protestantste affiliaties zichtbaar worden.⁵⁹ Hij schreef ook zelf een weerkundige kalender die gedrukt werd tot 1615.⁶⁰ Uit het archief van de uitgeverij van Plantijn blijkt dat Everaert nog meewerkte aan andere drukken zoals de *Magia Naturalesca Flamand* en de *Anatomie en Maison rustique* vertaalde.⁶¹ Het zou kunnen dat hij nog andere werken op papier stelde die uit zijn eigen geest ontsprongen, maar die zijn dan verloren gegaan. We hebben inderdaad niet erg veel werken om zijn hele carrière mee te vormen. Het zou ook kunnen dat hij ook als arts zijn geld verdiende. Over zijn opleiding volgt hieronder meer.

Vervolgens schets ik het sociaaleconomisch profiel en de levensloop van Maarten Everaert. Everaert was een Brugse auteur die zich bekeerde en zich in Leiden vestigde.⁶² Hij werd waarschijnlijk geboren in Brugge rond 1540. Hier bestaat echter geen zekerheid over, omdat er in de Brugse registers niets terug te vinden is over zijn geboorte. Er zijn echter wel enkele aanwijzingen die Brugge bevestigen als Everaerts geboorteplaats. Zo verwijst hij in zijn auteurswerk steeds naar Brugge door de letter 'B' aan zijn werk te voegen. Everaert zou familie kunnen zijn van de bekende Brugse rederijker, Cornelis Everaert. Hier bestaat echter geen bewijs voor en ook hun geloofsovertuigingen komen niet overeen.⁶³

Everaert ging aan de slag als vertaler voor drukwerken. Hij moet dus een zekere mate van scholing gehad hebben. Hij ging waarschijnlijk naar een Latijnse school, maar ook in het boekbedrijf zal hij veel kennis verkregen hebben. Voor zijn werkervaring kunnen we het archief van Plantijn raadplegen. Dat bevat onder andere lijsten van medewerkers. Volgens een inventaris uit het begin

⁵⁷ Keller en Steinke, "Jakob Ruf's Trostbüchlein," 318, 324.

⁵⁸ Serrure, "Marten Everaert," 454-60.

⁵⁹ Serrure, "Marten Everaert," 458.

⁶⁰ Serrure, "Marten Everaert," 453.

⁶¹ Officina Plantiniana, *Grootboek kostenberekening edities 1563-1567* en *Kasboek 1563-1567* (Museum Plantin-Moretus, Antwerpen) via Martin Evrard in *Index archives Plantiniennes*.

⁶² Ferdinand vander Haeghen en Marie-Thérèse Lenger, *Bibliotheca Belgica* (Brussel: Editions Culture et civilisation, 1964), 1064; Minuutakten van notaris Willem (Claesz. van) Oudevliet, 1588 (Stadsarchief Leiden, archiefnummer 0506, *Notarissen ter standplaats Leiden (Oud Notarieel Archief)*, inventarisnummer 53), f.73v.

⁶³ vander Haeghen en Lenger, *Bibliotheca Belgica*, 1064.

van de twintigste eeuw is Everaert terug te vinden in twee delen van het archief van Plantijn.⁶⁴ Hij werkte voor die drukkerij tussen 1563 en 1583 zoals blijkt uit dat archief. De uitgeverij van Plantijn breidde uit naar Leiden in de jaren 1580 en dat is ook de plek waar we Everaert later terugvinden. Hij volgt er immers een medische opleiding aan de faculteit, beginnende op 18 december 1579. Dat valt te lezen in het inschrijvingsregister.⁶⁵ Dit register bevestigt ook Brugge als Everaerts geboorteplaats. Zijn universitaire opleiding vond dus later dan zijn eerste werkervaring plaats.

Everaert vestigt zich later ook in Leiden. Voordat hij dat definitief doet, keert hij na zijn opleiding in Leiden terug naar Brugge om te trouwen met Anna Vanderhee op 22 februari 1585.⁶⁶ Bij al deze aktes moet natuurlijk in acht genomen worden dat het over een naamgenoot zou kunnen gaan. Later keert hij terug naar Leiden. Hij is daar dan ook getuige bij een trouw in 1587.⁶⁷ In 1588 wordt deze locatie meer definitief, want dan koopt hij er onroerend goed.⁶⁸ Er bestaan verschillende mogelijke motivaties voor Everaerts verhuis naar het Noorden zoals de reeds vermelde uitbreiding van de drukkerij, maar zijn geloofsovertuiging kan er ook mee te maken hebben.

Na 1583 vertaalde Everaert veel boeken die in Amsterdam werden gedrukt, zoals *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Het kan natuurlijk zijn dat hij daar niet woonde en de werken via andere tussenkomsten in Amsterdam gedrukt werden. In 1601 was Everaert dan weer getuige op een trouw in Leiden. Dit was de trouw van zijn zoon, Hans Everaert met Maeicken van Gaerdt. Hans was diamantslijper. Hij werd geboren in Antwerpen en woonde ten tijde van de trouw in Amsterdam.⁶⁹ Dit bewijst de theorie dat vader Everaert van Brugge via Antwerpen naar Amsterdam gegaan zou zijn om zich te vestigen in Leiden. Zijn zoon zou dan in Amsterdam zijn gebleven.

Maarten Everaert was dus een vertaler. Hij voerde dat beroep al even uit en schoolde zich daarna bij aan de medische faculteit in Leiden. Daarom is het ook mogelijk dat hij als arts geld verdiende. Sociaaleconomisch behoorde hij tot de middenklasse. We weten ook zeker dat hij minstens eenmaal gehuwd is en dat er een zoon uit dat huwelijk is voortgekomen. Zijn medische interesse werd eerst

⁶⁴ Officina Plantiniana, *Grootboek kostenberekening edities 1563-1567* en *Kasboek 1563-1567* (Museum Plantin-Moretus, Antwerpen) via Martin Evrard in *Index archives Plantiniennes*.

⁶⁵ Willem Nicolaas Du Rieu, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV* (Hagae Comitum: Apud Martinum Nijhoff, 1875), 6.

⁶⁶ *Parochieregisters huwelijken*, 22/02/1585, Sint-Gillis, Brugge (Rijksarchief Brugge, Parochieregisters - Huwelijksakten - Provincie West-Vlaanderen, PARHUWVL_00243673).

⁶⁷ Minuutakten van notaris Willem (Claesz. van) Oudevliet, 1587 (Stadsarchief Leiden, archiefnummer 0506, *Notarissen ter standplaats Leiden (Oud Notarieel Archief)*, inventarisnummer 52), f.270v.

⁶⁸ Minuutakten van notaris Willem (Claesz. van) Oudevliet, 1588 (Stadsarchief Leiden, archiefnummer 0506, *Notarissen ter standplaats Leiden (Oud Notarieel Archief)*, inventarisnummer 53), f.73v.

⁶⁹ Ondertrouwboek en trouwboek voor schepenen van Leiden, 1592 - juni 1611, Datum trouwen: 22-05-1601 Datum ondertrouw: 04-05-1601, (Stadsarchief Leiden, archiefnummer 1004, *Doop-, trouw-, begraaf- en geboorteboeken Leiden (DTB Leiden)*, inventarisnummer 197), f. 69v.

duidelijk door de aard van zijn vertaalde traktaten en later bevestigd door de opleiding in Leiden. Die opleiding kan later gekomen zijn, doordat hij eerst de middelen moest verzamelen. Zijn praktische kennis kwam waarschijnlijk voort door een opleiding bij een boekbedrijf, al is hij waarschijnlijk ook naar een Latijnse school gegaan om de kans te hebben die vertalingen te maken. Door die opleiding behoorde hij waarschijnlijk tot de gegoede middenklasse. Everaerts directe link met vroedvrouwen is minder zichtbaar dan bij Ruf.

De stem van de auteur

De stem van de auteur is soms moeilijk terug te vinden in een tekst, maar altijd aanwezig. Everaert is altijd de persoon die de keuze maakt om iets al dan niet op te schrijven. De boodschap die hij brengt, is ook terug te vinden in de woordkeuze op bepaalde momenten zoals hierboven reeds beschreven werd. Hij blijft natuurlijk wel trouw aan Ruf. Het discours van Everaert is onderwerp van dit onderzoek, maar er zijn ook andere manieren waarop Everaert meer letterlijk toont wat zijn intenties zijn.

Soms komt Everaert meer rechtstreeks aan het woord in formuleringen waarin hij “ick” gebruikt. Hij toont op die manier zijn kennis en daarmee zijn legitimiteit om de tekst op te schrijven. Dit zien we bijvoorbeeld wanneer Everaert zich wil positioneren in de discussie omtrent de ligging van de vrucht. In de vroegmoderne periode was het immers zo dat er onenigheid was over of de vrucht met de rug of met het gezicht naar de wervelkolom van de moeder lag.⁷⁰ Everaert beschrijft niet alleen hoe hij vond dat de vrucht lag, met het gezicht naar de wervelkolom, maar voelt zich ook genoodzaakt om die positie te verdedigen: “ende hoe wel dat sommige Anatomisten de contrarie schrijven / so late ick dat blijven / gelijk ickt gevonden hebbe / als dese navolgende fiuguere bewijst.”⁷¹ Er volgt dan ook een figuur die toont hoe de vrucht ligt. Everaert gebruikt dus zowel eigen inzichten als figuren om zijn standpunten kracht bij te zetten. In dit geval portretteert hij ook zijn eigen autoriteit. Het is niet genoeg om gewoon te beschrijven hoe de vrucht volgens hem ligt, er moet ook nog duidelijk vermeld worden waarom dat hij dat vindt.

In het deel ‘analyse’ zal ook nog een citaat aan bod komen over het verhelpen van onvruchtbaarheid. Onvruchtbaarheid zou op te lossen zijn, maar het gebeurt niet vaak omdat vrouwen niet op zoek gaan naar hulp. Dit vertelt Everaert wederom uit eigen ervaring: “Ick hebbe ooc van vele hooren segghen, ende oock ghesien.”⁷² Het valt op dat Everaert voornamelijk vanuit

⁷⁰ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 51.

⁷¹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 18v.

⁷² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 52r.

zijn perspectief spreekt bij de gevoeliger onderwerpen. In hoofdstukken met bijvoorbeeld enkel embryologie zien we die “ick”-vorm niet terugkomen.

Bij deze constructies is het soms gissen naar hoe de vertaling gelopen is. Het is namelijk zo dat bij sommige constructies verwezen wordt naar de thuisstad van Ruf, Zürich. Het probleem situeert zich dus wanneer Everaert constructies letterlijk overneemt van Ruf waardoor Everaert eigenlijk dezelfde waarheid claimt als Ruf. Op de voorpagina wordt wel duidelijk vermeld dat Everaert de vertaler is van het werk van Ruf. De lezer zou dit dus eigenlijk in het achterhoofd kunnen houden doorheen het gehele boek. Het is ook wel zo dat door de vertaling gewoon kort te vermelden, Ruf niet op een verhoog wordt geplaatst. De inhoud van het boek primeert dan ook boven het benadrukken van wie de effectieve auteur was. Toch kunnen we in de passages met “ick” de wereld van Ruf reconstrueren en zien waar hij de nadruk op wilde leggen om zijn eigen kennis in de verf te zetten. In wat volgt, ga ik toch verder met Everaert, omdat hij de persoon is die de Middelnederlandse tekst tot bij ons bracht.

Op verschillende plekken in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* tracht Everaert zijn legitimiteit te bewijzen. Hij verwijst daarom in bepaalde hoofdstukken en boeken dan ook meer naar klassieke autoriteiten. Die theoretische hoofdstukken zijn, zoals reeds eerder vermeld, geen onderdeel van dit onderzoek. Toch is het interessant om te bestuderen in welke onderdelen Everaert het nodig acht om dichter of verder van de lezer te staan. Sommige hoofdstukken zijn persoonlijk en hebben een moreel oordeel, zoals dat over zwangerschapsbeëindiging. Andere lijken dan weer afstandelijker doordat ze niets vertellen over de realiteit van de auteur, maar ze vertellen ons net het meeste over hoe die auteur zich wilde profileren.

Op sommige momenten is het bovendien zo dat Everaert wil tonen dat *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* niet enkel steunt op klassieke autoriteiten of eigen ervaringen, maar dat hij ook de moeite heeft gedaan om andere bronnen te kunnen raadplegen. Zo tracht hij te bewijzen dat dit boek enorm goed ondersteund is en daarom zelf ook autoriteit krijgt. Bij de voorbeelden over onvruchtbaarheid schrijft hij bijvoorbeeld het volgende:

“(ghelijck wy vinden inde Cronijcke, hoe dat ten tijde vanden Paus Julius de tweede, inde orloghe die hy voerde teghen die van Ferrarem ende den Coninck van Vranckrijck, binnen Ferrare een Muyle ghebaert heeft).”⁷³

⁷³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 52r.

Dit gaat over de tweede helft van de vijftiende eeuw. Doordat de wonderlijke geboorte van “een muyle” in combinatie met de paus vermeld wordt, krijgt die gebeurtenis ook meteen meer geloofwaardigheid. De wonderlijke kracht van God komt op verschillende manieren aan bod, maar wat voor dit deel interessanter is, is dat de informatie uit een kroniek komt en dat dit letterlijk vermeld wordt.

Ten slotte kunnen we de stem van de auteur nog op een laatste manier vinden. Heel soms geeft Everaert immers commentaar op wat hij aan het schrijven is door tussen haakjes een opmerking te plaatsen. Dit gebeurt voornamelijk in passages over iets delictieker onderwerpen. Het zijn dan ook hoofdstukken waarin Everaert morele controle wil versterken op vroedvrouwen en vrouwen in het algemeen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een citaat in het hoofdstuk over zwangerschapsbeëindiging.⁷⁴ Daarin stelt Everaert dat vrouwen die de zwangerschap stop willen zetten vaak naar andere vrouwen of apothekers gaan en die zouden de zwangere vrouw dan helpen. Everaert is hier erg negatief over, maar geeft tussen haakjes extra duiding. Hij stelt namelijk dat niet elke apotheker of vrouw slecht is. Everaert spreekt van een “eerlicke Vrouwe, ende vrome Apoteker”.⁷⁵ Hier speelt dus een spanning tussen enerzijds de letterlijke vermelding van wat Everaert bedoelt, door de “ick spreke ende schrijue vande quade” en anderzijds het hele hoofdstuk waarin Everaert zwangerschapsbeëindiging impliciet veroordeelt.⁷⁶

2.3. Meertalige aspecten

Zoals hierboven reeds aan bod kwam, kende *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* verschillende talige omzwervingen. Ruf schreef de originele teksten van *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* in Zürich eerst in het Middelhoogduits als *Ein schön lustig Trostbüchle*. Ze werden in hetzelfde jaar, 1554, in het Latijn als *De conceptu et generatione hominis*, vertaald.⁷⁷ De theoloog Wolfgang Haller (1525-1601) vertaalde de werken, maar Ruf bleef betrokken. Hij schreef bijvoorbeeld het voorwoord. Bij de Latijnse vertaling was dus een universitair geschoold persoon, Haller, betrokken.⁷⁸ De drukker kreeg hier hoogstwaarschijnlijk ook de hulp van de vorige stadsdokter van Zürich, Conrad Gressner (1516-

⁷⁴ Het gaat om volgend citaat: “Maer die oude wuene, dat oude, boose ende snoode wijf, die desen handel alle haer leuen heeft ghebruyct ende ghedaen, so haeft als sy den handel vande ionge dochter of dienstmaechy heeft verstaen, so begint sy haer te stercken, troosten, ende verblijden, ende schrijft haer eenighe cruyden, die sy moet halen ende krijgen inder Apoteke, tot een haer gelijcke geselle of Apoteker (ick spreke ende schrijue vande quade: daerom ghy eerlicke Vrouwe, ende vrome Apoteker, en treckt u dese sake niet aen).” Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v-18r.

⁷⁵ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 18r.

⁷⁶ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 18r.

⁷⁷ Keller en Steinke, “Jakob Ruf’s Trostbüchlein,” 312.

⁷⁸ Keller en Steinke, “Jakob Ruf’s Trostbüchlein,” 325; Koelbing, “De conceptu et generatione hominis,” 52.

1565).⁷⁹ Het is niet zeker hoeveel invloed Ruf had op die vertaling. Opmerkelijk aan *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* is dus dat het, voordat het in het Latijn vertaald werd, in het Middelhoogduits is geschreven.⁸⁰ Origineel is het boek dus in de volkstaal geschreven. De Middelnederlandse versie is dan ook vertaald uit het Middelhoogduits.⁸¹ Naar de Latijnse versie moet nog bijkomend onderzoek gevoerd worden. Die versie werd immers gedurende een lange periode gedrukt.⁸²

De vergelijking van de Latijnse en de Middelhoogduitse versie passen niet binnen de scope van dit onderzoek. De focus ligt hier enkel op het discours in het Middelnederlands. Toch bespreek ik heel kort hoe die twee zich tegenover elkaar verhouden. De verschillen in de Latijnse en Middelhoogduitse versie liggen vooral in de voorkennis die al meer aanwezig zou moeten geweest zijn bij het Latijn. Daarin worden bepaalde beschrijvingen namelijk korter uitgelegd.⁸³ Het doelpubliek verkleint dan ook bij de minder toegankelijke, Latijnse vertaling. Door deze verandering van publiek, vormt er zich een bijkomende boodschap. Aan geleerde artsen die het Latijn beheersen, wordt duidelijk gemaakt wat de mogelijkheden van vroedvrouwen zijn.⁸⁴ Enkele autoriteiten komen ook meer aan bod in de Latijnse versie. Zo kent bijvoorbeeld Aristoteles een groter aandeel.⁸⁵ Het Latijn is bovendien afstandelijker door bijvoorbeeld nooit in de eerste persoon te schrijven.⁸⁶ In het Middelnederlands zien we soms wel constructies met “ick,” waarover later meer. De auteur wil zich als het ware wegcijferen in de Latijnse versie. De titels leggen ook al meer de inhoud van de boeken uit.⁸⁷ Dit kunnen we illustreren door volgend voorbeeld:

“Das ander Buch, wirt klare und heitere anzeigung geben aller sunderen und gmeinen glideren eins yeden wybsbild, wie söliche innerlichen gestaltet, sampt der lägerstatt und gelägenheit der bärmuoter, mit allen jren äderlin und gefessen, als vil zu disem werck den schwangern frouwen nutzlich, gut unnd dienstlich ist, uss warer Anatomy genommen, darinn die höchst nutzbarkeit verborgen ligt.”⁸⁸

werd in het Latijn:

⁷⁹ Koelbing, “De conceptu et generatione hominis,” 52.

⁸⁰ Koelbing, “De conceptu et generatione hominis,” 51.

⁸¹ Inscriptie op titelblad: “Overgeset uutten Hoochduytsche in ons Nederlantsche sprake, Deur Martyn Everaert B.” Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, Titelblad.

⁸² Keller en Steinke, “Jakob Ruf's Trostbüchlein,” 325.

⁸³ Koelbing, “De conceptu et generatione hominis,” 52.

⁸⁴ Keller en Steinke, “Jakob Ruf's Trostbüchlein,” 316.

⁸⁵ Keller en Steinke, “Jakob Ruf's Trostbüchlein,” 326.

⁸⁶ Keller en Steinke, “Jakob Ruf's Trostbüchlein,” 327.

⁸⁷ Koelbing, “De conceptu et generatione hominis,” 52.

⁸⁸ Koelbing, “De conceptu et generatione hominis,” 52.

“De matrice et eius partibus, nec non de conditione infantis in utero, et grauidarum cura et officio.”⁸⁹

Dat laatste is gericht en geeft exact weer wat er in het boek te vinden is. De Middelnederlandse versie van die titel is deze:

“Vande waerachtighe verclaringhe van alle besonder ende ghemeyne leden van ieghelicke Vrouwe, hoe die inwendich ghestelt ende ghelegen zijn, midts oock vande Baermoeder, met alle haer aderkens ende vaten, soo vele tot desen wercke, den bevruchten Vrouwen aengaet, van noode, ende dienstelick is, ghenomen, ghehaelt ende ghetrocken wt die waerachtighe Anatomie: goet ende nut is, verborgen ligghet.”⁹⁰

Dit illustreert duidelijk dat het boek uit het Middelhoogduits is vertaald. *Ein schön lustig Trostbüchle* werd in 1637 ook door E. Griffin in het Engels uitgegeven als *The expert midwife*.⁹¹ Die vertaling kent een veel kortere traditie dan de Middelnederlandse. In het Engels bestond ook een andere druk *The birth of Mankind*.⁹² Daarom was de markt misschien minder ontvankelijk.

Zoals eerder reeds aangegeven, plaatst *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* zich in dezelfde traditie als *Der Rosengarten* van Rösslin. Rösslins zoon vertaalde dit werk ook naar het Latijn.⁹³ Er was dus een markt voor vroedvrouwenboeken die eerst en vooral nodig waren in het de volkstaal, maar waar ook vraag naar was in het Latijn. Andere werken over het vrouwelijk lichaam werden dan weer vanuit het Latijn naar het Middelnederlands overgezet zoals *Der vrouwen natuere ende complexie*.⁹⁴ Daaruit kunnen we afleiden dat de meer theoretische werken over het vrouwelijk lichaam in het Latijn opgesteld werden, terwijl de meer praktische, waarschijnlijk op ervaring gebaseerde, handboeken voor vroedvrouwen in de volkstaal noodzakelijker waren. Dit ook om de examens voor vroedvrouwen beter te kunnen opstellen. In het werk in de volkstaal, worden bepaalde termen wel in het Latijn vertaald, om het werk genoeg geschoold te doen lijken.⁹⁵ Doordat er interesse

⁸⁹ Koelbing, “De conceptu et generatione hominis,” 52.

⁹⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 12v.

⁹¹ Hobby, “Early-modern midwifery manuals,” 81.

⁹² Hobby, “Early-modern midwifery manuals,” 67.

⁹³ Monica H. Green, “The sources of Eucharius Rösslin’s ‘Rosegarden for pregnant women and midwives’ (1513),” *Medical History* 53 (2009): 168.

⁹⁴ Lie, “Women’s medicine,” 459.

⁹⁵ Zie bijvoorbeeld: “ende Nieren, in Latijn gheheeten, Pori Vreteres.” Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 4v.

komt van geleerde artsen in de Latijnse versie, zien we de start van gynaecologie als specialisatie op universiteiten.

2.4. Doelpubliek

Het doelpubliek van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* kan niet onderbelicht blijven. Everaert stelt bij het eerste boek: “Het eerste Boeck van dit Troost-boecxken, het welcke den Vroetwijuen, ende bevruchte Vrouwen dienstelick is.”⁹⁶ Het gehele boek is niet enkel voor vroedvrouwen geschreven, het dient ook voor toekomstige moeders. In de hedendaagse periode zijn er veel manieren toegankelijk voor toekomstige moeders om te lezen over het moederschap. Boekjes, internet en zelfs sociale media spelen een rol. Sommigen stellen dat deze evolutie ervoor zorgde dat vrouwen steeds meer angsten krijgen voor de bevalling. De boekjes die als handleiding dienen tijdens de zwangerschap, zorgen voor een controle op de zwangere vrouw via angst.⁹⁷ In de vroegmoderne periode werd dat advies voor toekomstige moeders hoogstwaarschijnlijk mondeling meegedeeld.⁹⁸ De communicatie verliep echter niet louter mondeling. In dit onderzoek wordt bekeken of het boek positiever is, omdat het gericht is aan vroedvrouwen en of het daarom minder realistisch is over de bevallingen. Ook wordt gekeken of de praktische tips die aan bod komen voor pasgeboren kinderen gericht zijn op geschoolde vrouwen of voor elke moeder toegankelijk zijn.

Hoewel Everaert, naar Ruf, expliciteert dat *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* geschreven is voor vroedvrouwen en toekomstige moeders, moeten we in het achterhoofd houden dat hij zich ook wilde positioneren in het mannelijke, medische veld. Inherent zijn mannelijke geneeskundigen ook deel van het doelpubliek. Het beoogde doelpubliek komt dan ook niet altijd overeen met de mensen die het waarschijnlijk lasen. Cultuurhistorica Orlanda Lie vat hen als volgt samen:

“These potential readers must be looked for in an urban setting, especially among the literate members of the bourgeoisie (male and female), the (lower) clergy and the aristocracy. At the same time, a growing group of professionals, such as medical practitioners, also increased the demand for information manuals in the vernacular.”⁹⁹

⁹⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 4r.

⁹⁷ Melissa Ames en Sarah Burcon, “Nine months of fear and a lifetime of paranoia. The hidden effects of pregnancy manuals, child rearing products, and more,” in *How pop culture shapes the stages of a woman's life: from toddlers-in-tiaras to cougars-on-the-prowl*, eds. Melissa Ames en Sarah Burcon (Londen: Palgrave Macmillan UK, 2016), 125-26.

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld voor de communicatie van dokters: Michael Stolberg, “‘You have no good blood in your body’. Oral communication in sixteenth-century physicians’ medical practice,” *Medical History* 59, nr. 1 (2015): 63–82.

⁹⁹ Lie, “Women’s medicine,” 457.

t' Boeck vande Vroet-Wijfs is niet het enige handboek voor vroedvrouwen dat ook bedoeld was voor toekomstige moeders. Wat wel opvalt, is dat dit het enige exemplaar is dat het doelpubliek expliciet benoemt. De meeste auteurs gaan er wel vanuit dat de handboeken voor vroedvrouwen ook gericht waren op toekomstige moeders. De eerste keer dat we een handboek voor toekomstige moeders zien, is in het boek van Michele Savonarola (c. 1385-1466) voor de vrouwen in zijn stad.¹⁰⁰ In het Middelnederlandse taalgebied kan *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* dus als belangrijk voorbeeld gezien worden.

In het voorwoord wordt duidelijk dat boekverkoper Sigismond Fieravent het boek opdroeg aan zijn nicht Anna, de vrouw van Nicolaes Keunle. Er staat geen vermelding dat zij vroedvrouw was. We kunnen haar dus rekenen tot de andere categorie, die van de “bevruchte vrouwen.” Hoewel ze misschien niet zwanger was op het moment van de druk, was het wel haar taak om kinderen voor te brengen. Later blijkt inderdaad dat het praktische aspect nuttig kan zijn voor Anna:

“God Almachtich wil v, ende uwen seer lieven Man, Kinderen, ende alle die v
lief ende weert zijn, om zynen beminden Sone Iesum Christum, sterck ende
ghesont houden, ons den selven in zijn eewich duerende ghenade
bevelende.”¹⁰¹

Het is een zeer christelijk voorwoord. Door het hier open te trekken naar de gehele christelijke gemeenschap, behoren ook mannen tot zijn doelpubliek.

Het gebruik van het boek is, zoals eerder reeds aangehaald, moeilijk te achterhalen. Om het boek toch in een meer algemeen kader te plaatsen, bespreek ik hier kort de geletterdheid bij vrouwen, het doelpubliek, in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Daarbij moeten we opmerken dat iets kunnen lezen iets anders is dan kunnen schrijven. Dat maakt het nog moeilijker om exacte cijfers te bekomen. Economisch historici Jan Luiten van Zanden en Tine De Moor bespraken wel al de geletterdheid in de zestiende eeuw. Ze stellen dat door de commerciële economie van de Lage Landen iedereen wel zou hebben moeten kunnen lezen en rekenen. Door de Amsterdamse ondertrouwakten te onderzoeken, bleek dat 32 procent van de vrouwen hun naam konden schrijven.¹⁰² In de Lage Landen zouden ook de verschillen tussen stad en platteland en man en

¹⁰⁰ Michele Savonarola, *A mother's manual for the women of Ferrara. A fifteenth-century guide to pregnancy and pediatrics, written by Michele Savonarola*, ed. Gabriella Zuccolin en vert. Martin Marafioti (New York: Iter Press, 2022).

¹⁰¹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, Voorreden.

¹⁰² Tine De Moor en Jan Luiten van Zanden, “Mensen en economie in de Gouden Eeuw,” *Leidschrift* 23 nr. 2 (2008): 20.

vrouw kleiner zijn dan in andere regio's.¹⁰³ In de stad zelf is er wel sprake van differentiatie. Vroegmodern historica Erika Kuijpers onderzocht voor het zeventiende-eeuws Amsterdam de geletterdheid en daaruit bleek dat immigranten minder geletterd waren dan de Amsterdamse bevolking.¹⁰⁴ De katholieke delen van de Nederlanden zouden bovendien minder geschoold zijn geweest volgens Luiten van Zanden en De Moor.¹⁰⁵ Ook Kuijpers wijst op het belang van religie. Het was niet enkel de arbeidsmarkt die voor een grotere vraag naar elementair geschoolde mensen zorgde. Ook vrouwen en mannen in ongeschoolde beroepen kennen een stijgende alfabetiseringsgraad. De Kerk oefende geen actieve druk via het onderwijs uit, maar zorgde voor een passieve alfabetisering bij vrouwen. Hun alfabetisering steeg immers los van een economische context.¹⁰⁶

Historica Eleanor Hubbard wijst erop dat in een stedelijke context het beginnen ondertekenen van documenten wijst op het beginnen van geletterdheid bij vrouwen. Leesvaardigheid was in vroegmodern Londen veel meer verspreid dan schrijfvaardigheid. Kunnen lezen werd ook steeds nuttiger in die Londense context.¹⁰⁷ Ook sociaal historicus Mark Hailwood gebruikt het ondertekenen van documenten om iets te weten te komen over geletterdheid, ditmaal in ruraal Engeland. Hij komt ook tot de conclusie dat we breder naar geletterdheid moeten kijken.¹⁰⁸ We zien hier hetzelfde patroon als in de Nederlanden.

Dit onderzoek bekijkt dus of *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* een praktisch of theoretisch georiënteerd boek was en of het mogelijk is dat die categorieën meer door elkaar liepen. De opbouw van het boek, maar ook de blik op de taal en het doelpubliek, hebben daar al kort inzicht over gegeven. Daaruit is gebleken dat *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* zowel praktisch als gebruiksvriendelijk weggezet kan worden. Of de tekst zelf hetzelfde beeld naar voren brengt, zal later onderzocht worden.

2.5. Drukgeschiedenis van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*

Een eerste en erg uitgebreid overzicht van de Middelnederlandse artes-literatuur stelde filoloog Ria Jansen-Sieben op in 1989. Daaruit blijkt dat *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* twee drukken kende in de

¹⁰³ de Moor en Luiten van Zanden, "Mensen en economie," 21.

¹⁰⁴ Erika Kuijpers, "Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in de zeventiende-eeuws Amsterdam," *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4 (1997): 521.

¹⁰⁵ de Moor en Luiten van Zanden, "Mensen en economie," 25.

¹⁰⁶ Kuijpers, "Lezen en schrijven," 521.

¹⁰⁷ Eleanor Hubbard, "Reading, writing, and initialing. Female literacy in early modern London," *Journal of British Studies* 54, nr. 3 (2015): 553.

¹⁰⁸ Mark Hailwood, "Rethinking literacy in rural England, 1550–1700," *Past & Present* 260, nr. 1 (2023): 69-70.

zestiende eeuw.¹⁰⁹ Jansen-Sieben bakt haar onderzoek dan ook af tot 1600.¹¹⁰ Uit verder onderzoek blijkt dat het boek gedrukt werd tot 1705. In de tweede bijlage bevindt zich een tabel die dit uiteenzet. Elke editie werd in Amsterdam gedrukt. Het kent dus een lange traditie van drukken die wijst op de blijvende populariteit en nood aan het boek. We zijn dus zeker dat het gedrukt werd tussen 1591 en 1705. Daarin vinden we minstens veertien drukken die nog overblijven.¹¹¹ Over de oplages is niets geweten. De kans is echter groot dat er nog meer gedrukt werden. Het boek belandde ook in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.¹¹² Verder onderzoek kan uitwijzen hoe ze daar beland zijn. In ieder geval wijst ook de hoeveelheid aan overgebleven exemplaren op de populariteit.

De verwervingsgeschiedenis van de editie die zich nu in Gent bevindt, is duidelijk. Het boek werd in 1828 aan de universiteit verkocht door boekverkoper Auguste de Bruyne uit Mechelen. Achteraan staat ook iets geschreven in het boek. Het vertaalt zich als volgt: “Hubertus Houben, Voor dit boek heb ik aan Hubertus Houben een hemelse hand gegeven, toen in de Vlaamse taal. [ondertekend] A. Becker Pastor in Suggesterath [dorpje in Duitsland, bij Aken].”¹¹³ Deze evolutie toont de verre verspreiding van de boeken aan en de circulatie ervan in het verleden.

Boekhistorica Andrea van Leerdam wijst op het belang van het onderzoek naar gebruikerssporen bij het bestuderen van handboeken.¹¹⁴ Indien ik gebruikerssporen vond, bewees dit ook het praktische karakter van het boek, net als de hierboven beschreven opbouw. Twee drukken die nu in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam worden bewaard zijn de enige, voor zover ik er heb kunnen inkijken, met effectieve gebruikerssporen. De overgeleverde druk uit 1664 door Jan Jacobsz. Bouman heeft enkele aantekeningen. In de tweede helft van het boek worden er bijvoorbeeld kruisjes en vinkjes toegevoegd.¹¹⁵ Dit zijn de meer praktisch georiënteerde boeken en hoofdstukken. Ook de overgeleverde druk door de weduwe van Gysbert de Groot uit 1705 heeft enkele gebruikssporen. Sommige zaken, voornamelijk de effectieve remedies, worden aangeduid met een accolade, andere onderstreept of met een kruisje aangeduid. De elfde-eeuwse geleerde Avicenna wordt op het einde ook met drie strepen gemarkeerd.¹¹⁶ Dit laatste past dan weer minder

¹⁰⁹ Ria Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur* (Utrecht: HES, 1989), 66-7.

¹¹⁰ Jansen-Sieben, *Repertorium*, XI.

¹¹¹ De resultaten zijn bekomen via de WorldCat catalogus (*WorldCat*, geraadpleegd 01.11.2024, <https://search.worldcat.org/nl/search?q=t+boek+van+de+vroet-wijfs&offset=1>). Via die weg krijg je een zicht welke bibliotheek een versie zou hebben. De websites van de bibliotheken zelf zorgden daarna voor de bevestiging.

¹¹² Zie bijvoorbeeld de National Library of Medicine in Bethesda of de Wellcome collection in Londen.

¹¹³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* (Amsterdam: Cornelis Claesz., 1591).

¹¹⁴ Andrea van Leerdam, “Popularising and personalising an illustrated herbal in Dutch,” *Nuncius* 36 nr. 2 (2021): 357.

¹¹⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* (Amsterdam: Jan Jacobsz. Bouman, 1664) f. 46r-47r.

¹¹⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* (Amsterdam: weduwe Gysbert de Groot, 1705), 117.

in de hypothese dat *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* praktisch gebruikt werd. De andere voorbeelden gaven wel aan dat het boek gebruikt werd en niet te kostbaar was om iets in te schrijven.

In deze scriptie wordt met de transcriptie van Linda Brakenhoff in samenwerking met Willem van Bentum, Edith Claessens en Hans Rijns gewerkt. Zij baseerden zich op de druk uit 1591 door Cornelis Claesz. Het is hoofdzakelijk een transcriptie van *Rariora* oct 642 uit de Universiteitsbibliotheek Utrecht, maar de lacunes worden opgevuld met BIB.ACC.005079 van de Universiteitsbibliotheek Gent.¹¹⁷

3. Het onderwerp: vroedvrouwen in de Nederlanden

In de hieronder beschreven analyse draait het onderzoek om het discours over vroedvrouwen. Hoe de realiteit in de Nederlanden was, wordt hier eerst besproken. De taken van vroedvrouwen centreren zich rond het vrouwelijk lichaam. Net op dat lichaam groeide gedurende de vroegmoderne periode de controle. Die groeiende controle wordt behandeld in het theoretisch kader. Om die te vestigen, werden vroedvrouwen steeds meer als controlerend instrument ingezet op verschillende manieren. Ze moesten bijvoorbeeld meldingen doen indien de ouders van de bijgewoonde geboorte protestants waren.¹¹⁸ De evolutie werd al ingezet in de twaalfde eeuw toen een pauselijk besluit ervoor zorgde dat keizersneden in theorie enkel nog door mannen mochten worden uitgevoerd.¹¹⁹ Deze ontwikkeling ging verder tot de zestiende eeuw, maar de controle van kerkelijke en politieke instanties kende haar hoogtepunt in de zeventiende eeuw.¹²⁰ We zien dit ook in de casus van stadsdokter Pieter van Foreest (1521-1597) in Delft in de late zestiende eeuw. Hij was een tijd lijfarts van Willem van Oranje (1533-1584). In zijn functie als stadsdokter was hij verantwoordelijk voor aanstellingen in de chirurgijngilde. Daar hoorden ook vrouwelijke chirurgijns bij. Met vroedvrouwen had van Foreest minder te maken. Vanaf dat er meer regelingen kwamen in de zeventiende eeuw werd de stadsdokter wel meer verantwoordelijk voor vroedvrouwen.¹²¹

¹¹⁷ Linda Brakenhoff m.m.v. Willem van Bentum, Edith Claessens en Hans Rijns, *Transcriptie T'boeck vande vroet-wijfs van Jacob Rueff vertaald uit het Hoogduits in het Nederlands door Martinus Everaerts Amsterdam 1591* (Utrecht: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 2018), 2.

¹¹⁸ Greilsammer, "The midwife, the priest, and the physician," 320.

¹¹⁹ Leanne Piper, "The professionalization of midwifery in the late Middle Ages," *Canadian Journal of Midwifery Research and Practice* 9, nr. 1 (2010): 25.

¹²⁰ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 152.

¹²¹ M. J. van Lieburg, "Over de stadsmedicus in de Noord-Nederlandse steden van de 16^e eeuw," in *Pieter van Foreest. Een Hollands medicus in de zestiende eeuw. Bundeling van de voordrachten gehouden op het symposium ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Pieter van Foreeststichting*, ed. H. L. Houtzager (Amsterdam: Atlanta, 1989), 61-3.

In wat hieronder volgt, worden kort de taken van vroedvrouwen beschreven zoals ze in de literatuur naar voren komen. De nadruk ligt op de realiteit en de taken van vroedvrouwen in de Nederlanden in de vroegmoderne periode. Daar zien we immers ook een groeiend toezicht. Vroedvrouwen werden steeds meer gereguleerd en kregen eden opgelegd. We zien dit in verschillende steden.¹²² Hoe vroedvrouwen op het platteland te werk gingen, is minder bekend. Vroegmodern historica Merry E. Wiesner-Hanks stelt dat er op dat platteland minder precies werd omgegaan met het aanduiden van vroedvrouwen en dat de naam van de meest ervaren persoon werd doorgegeven.¹²³ Van de effectieve examens en opleiding is ook minder geweten in de Lage Landen. Daarvoor koppel ik kort terug naar andere regio's. Door dit beeld hier bij het inleidend kader te schetsen, zit de beschrijving nog vers in het hoofd bij de analyse van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* en kan er op die manier gereflecteerd worden over de realiteit bij vroedvrouwen.

Eerst bespreek ik kort de taken van de vroedvrouw bij de bevalling. Ondersteuning bieden bij bevallingen was één van de belangrijkste taken van vroedvrouwen. Ze werden echter ook voor en tijdens de zwangerschap en na de bevalling nog geconsulteerd. Vroedvrouwen stonden toekomstige moeders dus bij in het gehele proces van het krijgen van een kind.¹²⁴ De mannelijke medische beroepen kregen daar steeds meer in te zeggen en beperkten de taken van de vroedvrouwen.¹²⁵ Wanneer deze evolutie ontketende, is onderwerp van discussie, waarover later meer. In dit onderzoek wordt gekeken of die groeiende controle ook zichtbaar is in de handboeken voor vroedvrouwen.

Hoe de vroedvrouw opgeleid werd tot deze taken, kan ook uitgelegd worden. Het belangrijkste wat een vroedvrouw moest hebben qua opleiding in de Nederlanden was ervaring. Een stad duidde enkele hoofdvroedvrouwen aan die dan andere vroedvrouwen in opleiding hadden. De vroedvrouwen liepen op die manier stage. Ze gingen mee naar bevallingen en hielpen de vroedvrouw die hen begeleidde.¹²⁶ Het sluitstuk van de opleiding was het afleggen van een eed. Die eed bepaalde dat ze iedereen moesten helpen uit alle klassen van de samenleving.¹²⁷ Dit werd ook expliciet vastgelegd in hun eed, of toch zeker in Engeland. Daar mochten vroedvrouwen geen

¹²² Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 110-19.

¹²³ Merry E. Wiesner-Hanks, *Women and gender in early modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 85.

¹²⁴ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 100.

¹²⁵ Cowan, "Surviving a public obsession," 233.

¹²⁶ Piper, "The professionalization of midwifery," 31.

¹²⁷ Doreen Evenden, "Mothers and their midwives in 17th century London," in *The Art of Midwifery. Early modern midwives in Europe*, ed. Hilary Marland (Londen en New York: Routledge, 1993), 10; Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 109-10.

onderscheid maken tussen arm en rijk.¹²⁸ In de Brusselse eed komt dit ook naar voren: “niemandt des weygheren en sal.”¹²⁹

Vaak werden vroedvrouwen ook getest aan de hand van een examen dat ze moesten afleggen voor een commissie van geneesheren en hoofdvroedvrouwen.¹³⁰ In 1485 zien we daar in Brugge een voorbeeld van. Toen moesten drie andere *wijze vrouwen*, de stads/hoofdvroedvrouwen, de vroedvrouw in spe ondervragen en kijken of ze geschikt was voor het beroep.¹³¹ Één van die vrouwen wordt in de stadsrekeningen bij naam genoemd, Marie, weduwe van Hendrik Crap. Het examen werd ook afgelegd voor twee schepenen als controleurs van de stad.¹³² Het is niet geweten hoe zulke proeven verliepen. Historica Anna Delva stelt dat het zou gaan om een mondelinge doorlichting van theoretische kennis. Soranos, een klassieke auteur voor vroedvrouwen, stelde een boekje op in vraag-en-antwoordvorm. Delva denkt dat dit belangrijk was in het examen. In een klucht uit 1541 zou er wel kort verwezen worden naar een geschoolde vroedvrouw: “Dat ghij bij die vroukens sout sijn geschoolt...”¹³³ In de context van de Lage Landen zien we dus nog niet meteen dat het examen enkel voor mannelijke artsen moest afgelegd worden. In Zürich is dat wel zo. Daar bleef een boekje over waarin een geïdealiseerde versie van zo’n examen in opgeschreven stond. Delen van de antwoorden komen rechtstreeks uit *Ein lustig Tröstbuehle*.¹³⁴

Na het examen volgde een eed die de vroedvrouwen moesten afleggen. De inhoud van die eed verschilde licht van regio tot regio. Medisch historici Margaret Pelling en Charles Webster stellen dat in de Engelse context de eed driedelig was. De vroedvrouwen moesten zweren op bepalingen over vaderschap, dat ze geen abortus zouden uitvoeren en dat ze geen bijgeloof zouden hanteren.¹³⁵ De vroegste bepaling over een eed voor vroedvrouwen uit de Lage Landen, komt uit Brussel en dateert van 1424. Daarin ligt de focus meer op het helpen van alle vrouwen en op het helpen van de vrouw die het eerste om de vroedvrouw vroeg.¹³⁶ Antropologisch historica Myriam Greilsammer stelt dat de Brusselse eed als voorbeeld werd gezien voor de andere steden in de Lage Landen.¹³⁷

¹²⁸ Evenden, “Mothers and their midwives,” 18.

¹²⁹ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 110.

¹³⁰ Gerrit Arie Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1972), 98.

¹³¹ Isaac Joseph De Meyer, *Recherches historiques sur la pratique de l’art des accouchements, à Bruges, depuis le XIVme siècle jusqu’à nos jours* (Brugge: De Pachtere, 1843), 10.

¹³² Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 109.

¹³³ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 109.

¹³⁴ Keller en Steinke, “Jakob Ruß’s Tröstbüchlein,” 328–30.

¹³⁵ Margaret Pelling en Charles Webster, “Medical practitioners,” in *Health, medicine and mortality in the sixteenth century*, ed. Charles Webster (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 179.

¹³⁶ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 109–10.

¹³⁷ Greilsammer, “The midwife, the priest, and the physician,” 297.

Vroedvrouwen komen niet ontzettend veel voor in de bronnen. Als ze toch verschijnen, zijn het hoofdzakelijk stadsvroedvrouwen die in de rekeningen van een bepaalde stad voorkomen. Er wordt dan genoteerd hoeveel de stad hen betaalde en soms ook waarom. Chirurg en verloskundige Isaac De Meyer stelt dat door vroedvrouwen op te nemen in de stadsrekeningen, de stedelijke overheden hen erkenden als legaal beroep dat hielp bij het bevallen. In Brugge vindt hij vanaf de veertiende eeuw voorbeelden van vroedvrouwen in de rekeningen. Zo moesten op kerstavond in 1312 twee vrouwen een kind bezoeken dat te vondeling was gelegd. Ze kregen daarvoor een ereloon betaald.¹³⁸ Ook in Gent moesten in 1449 vroedvrouwen een vondeling gaan onderzoeken.¹³⁹ Effectieve bevallingen komen in de vroege rekeningen niet aan bod. De stad betaalde daar wel degelijk vroedvrouwen voor, indien ze aangesteld waren door de stad. Dit gebeurde echter veel later. In Brugge komt een echte stadsvroedvrouw pas in de rekeningen voor in 1622.¹⁴⁰ In Dordrecht zien we al in 1602 een vermelding van een stadsvroedvrouw. In Rotterdam is in 1611 de vrouw van Pieter Huybregtse Kuyper de eerste.¹⁴¹ Over de Noordelijke Nederlanden maakte ook medisch historica Hilary Marland een studie. Ze focust zich op de achttiende eeuw. Dat is de eeuw waarin Amsterdam, maar later ook andere steden zoals Zwolle, een vroedmeester aanstelden om vroedvrouwen op te leiden tot stadsvroedvrouwen.¹⁴² Die vroedmeesters moesten ook helpen bij moeilijke geboortes. Hier zien we dus een voorbeeld van de groeiende controle op vroedvrouwen.¹⁴³

Sporadisch duiken vroedvrouwen ook op in ordonnanties. In Brugge stellen de Hallegeboden uit 1509 dat de vroedvrouwen te ongereguleerd zijn en dat daar iets aan gedaan moet worden door negen hoofdvroedvrouwen aan te stellen.¹⁴⁴ Ook een *Placard* uit Brussel wijst op de gevaren tijdens bevallingen waar vroedvrouwen op moeten letten zodat het kind niet sterft of geen beperking kan krijgen.¹⁴⁵ Wiesner-Hanks stelt dat bronnen, zoals stadsrekeningen of ordonnanties, mee kunnen helpen in het onderzoek of vroedvrouwen van de publieke of private sfeer deel uitmaakten. Hoewel vroedvrouwen steeds meer uit de publieke sfeer werden geduwd, werd het toch nodig geacht om ze in de stedelijke ruimte te behouden.¹⁴⁶ Dit omdat ze steeds meer een controleorgaan werden. Wiesner-Hanks bestudeerde Zuid-Duitse steden en daar werden vroedvrouwen voornamelijk

¹³⁸ De Meyer, *Recherches historiques*, 9.

¹³⁹ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 99.

¹⁴⁰ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 108.

¹⁴¹ Marland, "The 'burgerlijke' midwife," 195.

¹⁴² Marland, "The 'burgerlijke' midwife," 197.

¹⁴³ Marland, "The 'burgerlijke' midwife," 193.

¹⁴⁴ De Meyer, *Recherches historiques*, 15.

¹⁴⁵ Greilsammer, "The midwife, the priest, and the physician," 297.

¹⁴⁶ Merry E. Wiesner, "The midwives of South Germany and the public/private dichotomy," in *The art of midwifery: Early Modern midwives in Europe*, ed. Hilary Marland (Londen: Routledge, 1993), 79-80.

ingezet om infanticide tegen te gaan.¹⁴⁷ Middeleeuws historica Julie Pilorget voerde ook onderzoek uit naar voedvrouwen in Amiens. Uit haar analyse blijkt dat de vroedvrouw een essentiële rol bleef spelen, ondanks de groeiende controle. Dit mede door het hoog aantal geboortes.¹⁴⁸

Tijdens pestepisodes zien we al vroeger dat vroedvrouwen aangesteld werden door de stad. Dan werd er een ‘rode’ vroedvrouw aangeduid die bij besmette personen bevallingen moest verzorgen. Soms bleef een vroedvrouw heel lang als ‘rode’ vroedvrouw aan en werd bijgevolg betaald door de stad, zelfs wanneer de pestgolf reeds gaan liggen was. Die vroedvrouwen, zoals Tanneke van Belle in 1551, waren dan eigenlijk de eerste stadsvroedvrouwen, al werden ze zo niet benoemd.¹⁴⁹ In 1489 werd Mergriete Goethals uit Wannekinsaerde als ‘rode’ vroedvrouw door de stad Gent aangesteld.¹⁵⁰ Wiesner-Hanks wijst erop dat die vrouwen opvallend minder betaald werden dan mannelijke geneeskundigen die ongeveer dezelfde taken moesten uitvoeren.¹⁵¹

Vroedvrouwen kenden een unieke positie in de samenleving. Het taboe op het vrouwelijk lichaam zorgde ervoor dat zij de enigen waren die er onderzoeken op mochten uitvoeren.¹⁵² Daarom zien we veel vroedvrouwen als getuigen in de rechtbank. Ze werden dan opgeroepen om vrouwen te onderzoeken. Het is een unieke situatie waar vrouwen als experts werden opgeroepen. Normaal gezien mochten die niet getuigen in de rechtbank.¹⁵³ Twee vrouwen uit Brugge werden bijvoorbeeld in 1367 opgeroepen om te bevestigen dat twee meisjes verkracht waren.¹⁵⁴ Niet enkel in wereldlijke hoven werden vroedvrouwen aangeropen, maar ook in kerkelijke. Veel kerkelijke rechtszaken gingen over het maagdenvlies. Zo moest vroedvrouw Alijt Jacobs in 1494 in Antwerpen bevestigen dat het maagdenvlies van het 11-jarig meisje Barbelle Bille nog intact genoeg was na een verkrachting om te stellen dat ze nog maagd was.¹⁵⁵

Ook disputen over de doop vielen onder het kerkelijk recht.¹⁵⁶ Bij moeilijke bevallingen was het de vroedvrouw die de doop mocht verzorgen. Vroedvrouwen konden immers bepalen of een kind nog gedoopt kon worden en bijgevolg dus nog begraven worden op kerkelijke gronden.¹⁵⁷ Hoe de

¹⁴⁷ Wiesner, “The midwives of South Germany,” 89.

¹⁴⁸ Julie Pilorget, “Comment meraleresse se doit contenir en ladite science.’ Le statut de sage-femme à Amiens à la fin du Moyen Âge,” in *Enfanter dans la France d’Ancien Régime*, eds. Laetitia Dion e.a. (Artois: Artois Presses Université, 2020), 20-5.

¹⁴⁹ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 108.

¹⁵⁰ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 108.

¹⁵¹ Wiesner, “The midwives of South Germany,” 79.

¹⁵² Katharina Park, “Managing childbirth and fertility in medieval Europe,” in *Reproduction. Antiquity to the present day*, eds. Nick Hopwood, Rebecca Flemming en Lauren Kassell (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 153.

¹⁵³ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 103.

¹⁵⁴ De Meyer, *Recherches historiques*, 9.

¹⁵⁵ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 105.

¹⁵⁶ Greilsammer, “The midwife, the priest, and the physician,” 292.

¹⁵⁷ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 136.

begravenis plaatsvond, had een impact op het rouwproces van de ouders. Vroedvrouwen moesten steeds meer rapporteren of ouders wilden of hun kind gedoopt werd of niet. Op die manier wilde de overheid bepaalde religieuze stromingen, zoals anabaptisten, tegengaan.¹⁵⁸ Sommige auteurs stellen zelfs dat deze focus op de groeiende controlerende functie deels heeft geleid tot het verminderen van het aanzien van vroedvrouwen.¹⁵⁹ We zien de strengere controle op vroedvrouw aan de hand van de doop duidelijk in de Zuidelijke Nederlanden. Daar stelde de hertog van Alva (1507-1582) dat magistraten vroedvrouwen moesten controleren om er zeker van te zijn dat ze katholiek waren. Vroedvrouwen moesten daarna zweren dat ze een bevalling binnen de vierentwintig uur zouden rapporteren.¹⁶⁰ De stad Mechelen stelt duidelijk in 1607 dat vroedvrouwen geen dopen mogen uitvoeren, tenzij de magistraten hen daartoe in staat stellen. Om dat te bekomen, moesten ze een attest van de pastoor van hun parochie kunnen voorleggen.¹⁶¹

Een andere evolutie die in de zestiende eeuw plaatsvond, was het ontstaan van ziekenhuizen waar pas bevallen vrouwen werden opgevangen. Deze waren voornamelijk voor arme vrouwen.¹⁶² Het passantenhuis Sint-Juliaans in Brugge kreeg bijvoorbeeld in 1600 officieel een kraamafdeling.¹⁶³ Deze evolutie komt voort uit het zuiveringsproces dat pas bevallen vrouwen moesten ondergaan na hun bevalling. Ze moesten 40 dagen verschillende rituelen doorgaan om opnieuw zuiver te worden. Deze traditie ontstond door de associatie van de vrouw met Eva en de erfzonde die daarbij hoorde.¹⁶⁴ Door deze periode waren de moeders ook niet aanwezig bij de doop. Daarvan was bij het Concilie van Trente (1545-1563) bepaald dat die enkele dagen na de geboorte reeds moest plaatsvinden.¹⁶⁵ Aan de ene kant is dit positief voor de moeder, omdat ze zo kon herstellen van de bevalling, maar aan de andere kant wordt het taboe op het vrouwelijk lichaam wel groter.¹⁶⁶ Het was zo dat vrouwen uit de lagere klassen wel gewoon weer aan het werk gingen.¹⁶⁷

De opleiding voor vroedvrouwen bestond uit praktijkervaring, dat bleek hierboven. Universiteiten sloten vrouwen dan ook uit. Al zien we in de statuten van de universiteit van Parijs wel vrouwelijke vormen van de geneeskundige beroepen. *Chirurgien* wordt daar vergezeld van *chirurgienne*. Ook in

¹⁵⁸ Greilsammer, "The midwife, the priest, and the physician," 309.

¹⁵⁹ Greilsammer, "The midwife, the priest, and the physician," 313.

¹⁶⁰ De Meyer, *Recherches historiques*, 22.

¹⁶¹ De Meyer, *Recherches historiques*, 24-5.

¹⁶² Mary E. Fissell, "Man-midwifery revisited," in *Reproduction. Antiquity to the present day*, eds. Nick Hopwood, Rebecca Flemming en Lauren Kassell (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 330.

¹⁶³ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 97.

¹⁶⁴ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 114-16.

¹⁶⁵ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 116-17.

¹⁶⁶ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 120.

¹⁶⁷ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 59.

Salerno, bijvoorbeeld Trotula, werden vrouwen wel toegelaten.¹⁶⁸ Belangrijk om op te merken is wel dat dit laatmiddeleeuwse voorbeelden zijn en dus niet in die periode waarin veel veranderde waarden ten aanzien van vrouwelijke medische beroepen gesitueerd kunnen worden. In de zestiende eeuw kunnen we niet spreken van een officiële beroepsvereniging voor vroedvrouwen zoals bijvoorbeeld een gilde of ambacht. Pas in de achttiende eeuw werden ook vrouwen ingeschreven in de gilde van de barbiers en chirurgijns. Er moet toch, zeker in de steden, enige vorm van organisatie bestaan hebben, aangezien de opleidingen via praktijkervaring vorm kregen. Dit gebeurde waarschijnlijk via de hoofdvroedvrouwen die de andere vroedvrouwen kozen en bij de eedafleggingen waren. Wat we ook zien in deze periode, is dat de kennis van het vroedvrouw zijn, doorgegeven werd in bepaalde families net als vaak in andere beroepen gebeurde in die tijd. Verder kwam ook voor dat vrouwen hielpen wanneer hun man een medisch beroep uitvoerden. Ze leerden zo veel vaardigheden bij en waren zelf ook vaak nog vroedvrouw.¹⁶⁹

Naarmate de vroegmoderne periode vorderde, zijn er meer voorbeelden van ‘bekende’ vroedvrouwen zoals Justine Siegismund (1636-1705). Zij stelde haar bevindingen op schrift. Haar boek *The court midwife* werd voor het eerst in 1690 gedrukt, maar kende een lange traditie.¹⁷⁰ Het werd zelfs naar het Middelnederlands vertaald als *Spiegel der Vroed-Vrouwen* en samen met een ander werk over verloskundigen, van een mannelijke auteur Cornelis Solingen (1641-1687), gedrukt.¹⁷¹ Het valt op dat Siegismund zelf geen kinderen had.¹⁷² Eén van de kenmerken van een goede vroedvrouw was namelijk dat ze zelf kinderen had, vanwege de ervaring.¹⁷³ Bij Siegismund was het zo dat ze een reproductieve aandoening had toen ze jong was als oorzaak van haar kinderloosheid.¹⁷⁴ Siegismunds spreekt vanuit haar praktische expertise. Ze beschrijft op een weldoordachte manier wat te doen bij een moeilijke bevalling. Op die manier weerlegt haar werk de mythe dat moeilijke bevallingen enkel door wetenschappelijk opgeleide artsen werden verholpen.¹⁷⁵ In deze scriptie wordt onderzocht of *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* die mythe bevestigt of ontkracht. Er zijn nog voorbeelden van vroedvrouwen die hun werk drukten, daarvan geef ik nog kort drie voorbeelden om aan te tonen dat hoewel het aanzien van de vroedvrouw daalde, er andere vroedvrouwen waren die de kans kregen om hun bevindingen te publiceren. In de Franse regio

¹⁶⁸ Renate Blumenfeld-Kosinski, *Not of woman born. Representations of Caesarean birth in medieval and Renaissance culture* (Ithaca: Cornell University Press, 2019), 98–9; Mélanie Lipinska, *Histoire des femmes médecins. Depuis l’Antiquité jusqu’à nos jours* (Parijs: Jacques, 1900), 120.

¹⁶⁹ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 111–12.

¹⁷⁰ Lynne Tatlock, “Volume editor’s introduction,” in Justine Siegismund, *The court midwife*, vert. en ed. Lynne Tatlock (Chicago: University of Chicago Press, 2007), 1.

¹⁷¹ Tatlock, “Volume editor’s introduction,” 20.

¹⁷² Tatlock, “Volume editor’s introduction,” 1.

¹⁷³ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 144.

¹⁷⁴ Green, *Making women’s medicine masculine*, 288.

¹⁷⁵ Tatlock, “Volume editor’s introduction,” 3.

stelde Louise Bourgeois (1563-1636) haar ervaringen als vroedvrouw van de koningin op schrift. Zij was de eerste vroedvrouw die dat deed in de vroege zeventiende eeuw.¹⁷⁶ Bourgeois stelt dat er soms mannen nodig zijn indien er iets misloopt tijdens de geboorte.¹⁷⁷ Later in de zeventiende eeuw was Jane Sharp (c. 1641–1671) een bekende Engelse vroedvrouw.¹⁷⁸ In de Nederlanden kennen we ook een vroedvrouw die haar notities heeft nagelaten, Catharina Geertruyt Schraders (1656-1746). Haar dagboek dateert uit de late zeventiende en het begin van de achttiende eeuw.¹⁷⁹

4. Theoretisch kader

4.1. Genderstudies

In dit onderdeel zal ik de algemene stand van het genderhistorisch onderzoek schetsen. Ik ben me ervan bewust dat dit een ontzettend groot vakgebied is en daarom zal ik me enkel focussen op de algemene principes die bruikbaar zijn voor het onderzoek naar *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Het breder kader helpt de analyse van de bron en staat toe de onderzoeksvragen te beantwoorden.

Eerst behandel ik de ontwikkeling van het vakgebied van de gendergeschiedenis. Die vloeide voort uit de vrouwengeschiedenis. Vrouwengeschiedenis kunnen we grofweg situeren in de jaren 1960 en ontwikkelde zich samen met de tweede feministische golf.¹⁸⁰ Historica Gerda Lerner beschreef de ontwikkeling van het vakgebied van de vrouwengeschiedenis. Zij stelt dat dat vakgebied zich ontplooiëde vanuit een compensatie van de klassieke historiografie waarin vrouwen ontbraken. De vrouwen die toen in de geschiedenis een plek kregen, werden wel nog in een mannelijk waardesysteem geplaatst en er waren dan enkel 'speciale' vrouwen die aandacht kregen. Ze zorgden voor een compensatie van de eerdere afwezigheid.¹⁸¹ Wat volgde, was de fase waarin vrouwen beschreven werden die hadden bijgedragen aan grote mannelijke doelen zoals de afschaffing van de slavernij. Daarna brak een periode aan van analyses van het patriarchaat en hoe het mannelijk perspectief op vrouwen werd toegepast. Vervolgens werd de vrouw vanuit een vrouwelijk perspectief bestudeerd en werd haar agency erkend. Ten slotte werden vrouwen niet meer als een aparte categorie beschouwd in de samenleving en bestudeerden onderzoekers man-vrouwverhoudingen. Dat markeerde de geboorte van de gendergeschiedenis.¹⁸² De

¹⁷⁶ De Trotula-traditie reken ik hier niet mee omdat het niet zeker was wat het beroep van de originele auteur was. Voor meer informatie: Alison Klairmont Lingo en Stephanie O'Hara, *Louise Bourgeois. Midwife to the queen of France. Diverse observations* (Chicago: Iter Press, 2017), 1.

¹⁷⁷ Fissell, "Man-midwifery revisited," 325.

¹⁷⁸ Jane Sharp, *The midwives book. Or the whole art of midwifery discovered*, ed. Elaine Hobby (Oxford: Oxford University Press, 1999).

¹⁷⁹ Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap*, 98.

¹⁸⁰ Wiesner-Hanks, *Women and gender*, 1-2.

¹⁸¹ Gerda Lerner, "Placing women in history. Definitions and challenges," *Feminist Studies* 3, nr. 1/2 (1975): 5.

¹⁸² Lerner, "Placing women in history," 5-13.

vrouwengeschiedenis opende dus, vanuit een activistische hoek, de weg voor de gendergeschiedenis.¹⁸³ Cultuurhistorica Nathalie Zemon Davis beschrijft in een artikel uit 1976 goed hoe urgent het toen was om mannen en vrouwen niet los van elkaar te bestuderen:

“But it seems to me that we should be interested in the history of both women and men, that we should not be working only on the subjected sex any more than a historian of class can focus exclusively on peasants.”¹⁸⁴

Die gendergeschiedenis kende een snelle ontwikkeling, aangezien het een recent onderzoeksgebied is. Genderhistorica Joan W. Scott legde de basis voor gender als analysecategorie in het historisch onderzoek. Ze deed dit in 1986, wat relatief recent is in vergelijking met andere subdisciplines van het historische metier. Haar definitie van gender is de volgende:

“Gender is a constitutive element of social relationships based on perceived differences between the sexes, and gender is a primary way of signifying relationships of power.”¹⁸⁵

De verwachtingspatronen die bij een bepaald gender horen in een bepaalde periode kunnen zo worden onderzocht. De genders kunnen dus niet los van elkaar bestudeerd worden.¹⁸⁶ Representaties van mannelijkheid of vrouwelijkheid kunnen dan ook onderzocht worden.¹⁸⁷ De machtsrelaties waar Scott over spreekt, zien we bijvoorbeeld in werking wanneer er aan bepaalde biologische verschillen tussen de seksen, sociale betekenissen worden gekoppeld.¹⁸⁸ Belangrijk is om bij het onderzoek naar man-vrouwverhoudingen in het achterhoofd te houden dat er niet zoiets bestaat als ‘de mannelijkheid’ of ‘de vrouwelijkheid’. Die bestaan immers uit een heel spectrum en daarom is genoeg differentiatie nodig. Davis verwoordt het als volgt:

¹⁸³ Green, “Gendering the history,” 487.

¹⁸⁴ Natalie Zemon Davis, “‘Women’s history’ in transition. The European case,” *Feminist Studies* 3, nr. 3/4 (1976): 90.

¹⁸⁵ Scott, “Gender,” 1067.

¹⁸⁶ Scott, “Gender,” 1056, 1067.

¹⁸⁷ Scott, “Gender,” 1063.

¹⁸⁸ Pierre Bourdieu, *Le sens pratique* (Parijs : Ed de Minuit, 1984), 246-47.

“Our goal is to understand the significance of the sexes, of gender groups in the historical past. Our goal is to discover the range in sex roles and in sexual symbolism in different societies and periods, to find out what meaning they had and how they functioned to maintain the social order or to promote its change.”¹⁸⁹

Davis stelt dus dat de genderrollen die de samenleving bepaalde groepen aanmeet, te onderzoeken zijn. Het zijn echter niet enkel de genderrollen die bepalen aan welke verwachtingspatronen van de samenleving een persoon moet voldoen. Dat wordt gevat in theorieën rond intersectionaliteit. Er zijn immers altijd meerdere categorieën van verschil die de positie van iemand in de samenleving beïnvloeden. Zo bepalen seksuele geaardheid, ras, leeftijd, religie, ... en dus ook gender, iemands ervaringen.¹⁹⁰ Intersectionaliteit werd in de jaren 1980 geïntroduceerd door juriste Kimberlé Crenshaw. Zij entte de term op haar eigen juridisch onderzoek in verband met ras. Sindsdien heeft het zich een plaats toegemeten in de gehele academische wereld om studies over uitsluiting op verschillende manieren een plaats te geven.¹⁹¹ Machtsrelaties worden dus niet enkel door genderconstructies gevormd. In dit onderzoek neem ik deze inzichten mee, maar ligt de focus toch op de man-vrouwverhoudingen. Af en toe zal er iets gezegd worden over leeftijd, religie of klasse, maar dit maakt niet de hoofdmoot van het onderzoek uit.

Filosoof Judith Butler wees dan weer op het belang van het performatieve karakter van gender. Genderrelaties zijn sociale praktijken die de hele tijd opgevoerd worden. Dat performatieve element zorgt er dan voor dat bepaalde vormen van genderidentiteit als de norm worden aanzien.¹⁹² Het lichaam zelf is volgens Butler ook een construct. Daarom kan er in verschillende periodes bestudeerd worden hoe er gehandeld werd ten aanzien van het lichaam. Er zijn bijvoorbeeld bepaalde lichamelijke kenmerken waaraan tijdens bepaalde periodes meer aandacht wordt gehecht dan aan andere. Het is ook zo dat de relatie tussen sekse en gender verschillende invullingen kan krijgen.¹⁹³ Historicus Will Fisher ging met dit inzicht aan de slag in zijn artikel de *Renaissance Beard* en zag inderdaad dat er een onderscheid in gender was tussen jongens en mannen en dat de baard daarbij een essentieel onderscheidend kenmerk was. Andere lichamelijke verschillen kunnen dan ook tijdens bepaalde periodes andere betekenissen krijgen.¹⁹⁴ In dit onderzoek is dat erg belangrijk,

¹⁸⁹ Davis, “‘Women’s history’ in transition,” 90.

¹⁹⁰ Patricia Hill Collins en Sirma Bilge, *Intersectionality* (Cambridge: Polity, 2020), 2.

¹⁹¹ Anne Sisson Runyan, “What is intersectionality and why is it important?,” *Academe* 104, nr. 6 (2018): 10–1.

¹⁹² Judith Butler, *Bodies that matter. On the discursive limits of ‘sex’* (New York: Routledge, 1993), 1–4.

¹⁹³ Butler, *Bodies that matter*, 1–23.

¹⁹⁴ Will Fisher, “The Renaissance beard. Masculinity in early modern England,” *Renaissance Quarterly* 54 (2001): 155–56.

aangezien het het vrouwelijk lichaam is, dat onderwerp is van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Zo kan dan onderzocht worden welke denkbeelden mee bepaald hebben hoe dat lichaam bekeken werd.

Vroegmoderne evolutie voor vrouwen

Er bestaat een debat in de historiografie of de vroegmoderne periode een verbetering inzette voor de situatie van vrouwen of net niet. In dit opzicht kunnen we enkele illustratieve werken tonen die belang hechtten aan de Reformatie. Vroegmodern historicus Steven E. Ozment stelt dat de Reformatie voor een verandering in gezinsorganisatie heeft gezorgd. Het kerngezin wordt het maatschappelijk ideaal waardoor er herwaardering ontstond van de vrouw als moeder.¹⁹⁵ Vrouwen kregen ook meer toegang tot scholing.¹⁹⁶ Toch bleef de autonomie van de vrouw beperkt in de patriarchale samenleving.¹⁹⁷ Genderhistorica Lyndal Roper heeft hier een andere visie op. Zij ziet bijvoorbeeld een stijging van Romeinse idealen in het recht. Dat zorgt voor een erg patriarchale maatschappij met het huishouden als basis. Vrouwen worden daarbij uit het publieke leven geweerd.¹⁹⁸ Wiesner-Hanks brengt meer nuance door te stellen dat het belangrijk is om niet alle vrouwen over dezelfde kam te scheren en de complexiteit van hun bestaan te erkennen. De ervaring van vrouwen was dan ook niet uniform. Er zijn verschillende factoren die hier een invloed op uitoefenden, zoals klasse of de regio waarin ze woonden, maar ook bijvoorbeeld hun gezondheid. Wiesner-Hanks poneert dat het enkel mogelijk is om conclusies te trekken uit specifieke casussen zoals bijvoorbeeld weduwen in gilden.¹⁹⁹ Ze stelt dat ideeën over vrouwen in de vroegmoderne periode licht veranderden, maar dat zowel de positieve als negatieve visies op vrouwen sterker naar voren kwamen. Die visies werden gebaseerd op nieuwe inzichten uit bijvoorbeeld de natuurwetenschappen.²⁰⁰ Wiesner-Hanks benadrukt verder dat de rol van gender in de beleving van mannen en vrouwen per periode en groep verschillend is. Ten slotte benadrukt ze ook het belang van de mannelijke ervaring. Die is immers ook gevormd door genderconstructies.²⁰¹

Hoe die genderconstructies beleefd werden en veranderden, kan ook onderzocht worden. De vroegmoderne tijd staat ook bekend om haar disciplinerende. Die gebeurde op verschillende vlakken, waaronder ook het lichaam. Foucault was de eerste om op de constructie van dat lichaam te wijzen.

¹⁹⁵ Steven E. Ozment, *When fathers ruled. Family life in reformation Europe* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983), 2-25.

¹⁹⁶ Zowel meisjes als jongens verdienden onderwijs: Ozment, *When fathers ruled*, 153, 161.

¹⁹⁷ Ozment, *When fathers ruled*, 13 en een voorbeeld op: 64, 77.

¹⁹⁸ Roper, *The holy household*, 1-5.

¹⁹⁹ Wiesner-Hanks, *Women and gender*, 12-3.

²⁰⁰ Wiesner-Hanks, *Women and gender*, 18.

²⁰¹ Wiesner-Hanks, *Women and gender*, 12-3.

De macht die daarbij komt kijken, valt dan ook niet te onderschatten.²⁰² De ideeën over bepaalde genderpatronen bestonden al langer, maar ze werden op een striktere manier toegepast. Dat uitte zich op verschillende manieren. Één van de voorbeelden waaruit blijkt dat personen die afweken van de verwachte genderpatronen het moeilijker kregen, was het stijgende aantal heksenprocessen. Die hebben voornamelijk te maken met het overschrijden van de mannelijke ‘grenzen’ in de verschillende types ruimte.²⁰³ Ook mannelijkheidsnormen werden strenger in die periode.²⁰⁴ In bijvoorbeeld handboeken voor het huwelijk zeggen zowel katholieke, protestante als joodse auteurs dat “the ideal wife was obedient, chaste, cheerful, thrifty, pious, and largely silent, and the ideal husband was responsible, firm and, honorable.”²⁰⁵ We kunnen dus zeggen dat er in het algemeen een grotere focus was op de verwachtingen die bij de verschillende genders hoorden. In dit onderzoek wordt dan ook gekeken of dat terug te vinden is in handboeken voor vroedvrouwen.

Kelly stelde de vraag “Did women have a Renaissance?” Daarin pikt ze in op diezelfde discussie of de overgang naar de vroegmoderne periode een verbetering of verslechtering voor de vrouw betekende. We kunnen ons inderdaad de vraag stellen of het denken in tijdsperiodes wel wenselijk is in de gendergeschiedenis.²⁰⁶ Die tijdsperiodes zijn immers ook een construct en bovendien gebaseerd op mannelijke ervaringen.²⁰⁷ Kelly stelt dat er voor de vrouw in de Italiaanse Renaissance geen verbetering was. Ze centreerde haar onderzoek op vier velden: vrouwelijke seksualiteit, economische en politieke rollen van vrouwen, culturele rollen en de ideologie over vrouwen.²⁰⁸ Kelly concludeert dat de strikte scheiding tussen de genders in de Renaissance ingezet zou zijn. Vrouwen werden uit publieke zaken, zowel economisch, politiek en cultureel, geduwd. Zeker ook vrouwen uit de elite werden in de private sfeer gehouden.²⁰⁹

Kelly’s onderzoek opende de weg voor een heel aantal andere vragen zoals “Do women need a Renaissance?” Wiesner-Hanks stelde deze vraag 30 jaar na Kelly.²¹⁰ Na die 30 jaar rezen er dus nog steeds twijfels. Wiesner-Hanks stelt dat er opgepast moet worden met het afschrijven van periodisering voor vrouwengeschiedenis, aangezien verandering doorheen de tijd de basis van het historische metier is. De term *Renaissance* is volgens haar vooral een probleem. Die term brengt

²⁰² Hier is ook kritiek op gekomen, zie bijvoorbeeld: Angela King, “The prisoner of gender: Foucault and the disciplining of the female body,” *Journal of International Women’s Studies* 5, nr. 2 (2004): 29-39.

²⁰³ Willem de Blécourt, “The making of the female witch. Reflections on witchcraft and gender in the early modern period,” *Gender & History* 12, nr. 12 (2000): 303-4.

²⁰⁴ Zie bijvoorbeeld: Will Fisher, “The Renaissance beard. Masculinity in early modern England,” *Renaissance Quarterly* 54 (2001): 155-87.

²⁰⁵ Wiesner-Hanks, *Women and gender*, 76.

²⁰⁶ Wiesner-Hanks, *Women and gender*, 11.

²⁰⁷ Joan Kelly, “Did women have a Renaissance?,” 19-47.

²⁰⁸ Joan Kelly, “Did women have a Renaissance?,” 19-22.

²⁰⁹ Joan Kelly, “Did women have a Renaissance?,” 47.

²¹⁰ Merry E. Wiesner-Hanks, “Do women need the Renaissance?,” *Gender & History* 20, nr. 3 (2008): 539-57.

namelijk globale ontwikkelingen te weinig in rekening. Vroegmodern is meer gepast.²¹¹ Alle veranderingen in de vroegmoderne periode, zoals ook de overzeese expansie, hadden een impact op vrouwen. Daarom moet volgens Wiesner-Hanks de analysecategorie blijven bestaan. De vrouwengeschiedenis heeft niet enkel de vroegmoderne tijd nodig, ook de vroegmoderne geschiedenis mag vrouwen niet vergeten.²¹²

Medisch historica Monica H. Green paste de vraag toe op de geschiedenis van de vrouwengeneeskunde. Ze stelde zich de vraag: “Did women have a medical Renaissance?”²¹³ Daarbij stelt ze dat de impact van de Renaissance op vrouwen te zien is in de medische beroepen. Behalve bij de vroedkunde worden vrouwen uit het medische veld uitgesloten. Green poneert dat de opkomst van handboeken voor vroedvrouwen een continuïteit met het publieke karakter van vrouwelijke zorg uit de late middeleeuwen belichaamt, maar de opkomst van receptenboeken, waarin verschillende remedies werden uitgewisseld, was onverwacht.²¹⁴ Die receptenboeken werden tussen vrouwen uitgewisseld en bevonden zich in de huishoudelijke sfeer van de zorg.²¹⁵ Of er effectief een verbetering of verslechtering was voor vrouwen en dan specifiek vroedvrouwen, is dus onderwerp van debat, waarover later meer. In het algemeen zal in deze scriptie onderzocht worden of *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* ons iets kan leren over de positie van de vrouw en de man-vrouwverhoudingen in de vroegmoderne periode.

4.2. Mannelijk monopolie op zorg voor vrouwen

Vrouwengeneeskunde kwam steeds meer in de handen van mannelijke geneeskundigen. Vanaf de late middeleeuwen verdwenen vrouwen als seculiere geneeskundigen. Voordien stonden zij in voor de gehele zorg. Vroedvrouwen waren toen niet de enige vrouwelijke verzorgers van vrouwen.²¹⁶ Vrouwelijke chirurgen bleven ook lange tijd bestaan, maar zien we in de bronnen in de vroegmoderne periode steeds minder.²¹⁷ Vroedvrouwen worden daarom vaak als het laatste ‘bastion’ van vrouwelijke genezers gezien.²¹⁸ De nuance moet hierbij wel gemaakt worden dat ook in ziekenhuizen, voornamelijk religieuze vrouwen, nog aan de slag gingen, maar alle andere zorg werd in de context van de familie geplaatst.²¹⁹ Daarom gaat er veel onderzoek uit naar hoe er ook bij vroedvrouwen steeds meer mannelijke controle komt.

²¹¹ Wiesner-Hanks, “Do women need the Renaissance?,” 539.

²¹² Wiesner-Hanks, “Do women need the Renaissance?,” 551-52.

²¹³ Green, *Making women’s medicine masculine*, 301.

²¹⁴ Green, *Making women’s medicine masculine*, 301.

²¹⁵ Green, *Making women’s medicine masculine*, 308.

²¹⁶ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 94-5.

²¹⁷ Zie bijvoorbeeld: van Lieburg, “Over de stadsmedicus,” 61-3.

²¹⁸ Ehrenreich en English, *Witches, midwives and nurses*, 20.

²¹⁹ Green, *Making women’s medicine masculine*, 295.

In de historiografie bestaat een evolutie ten aanzien van vrouwengeneeskunde. Die schets ik hier kort om de context te verduidelijken waarin *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* geschreven werd. Green is de autoriteit op vlak van vrouwengeneeskunde. Zij bekeek ook al de geschiedschrijving en de geschiedenis over vrouwelijke verzorgers via gender als analysecategorie in het artikel *Gendering the history of women's healthcare*.²²⁰ Green kanaliseert in dit artikel de verschillende denkstromingen die er bestaan over het zogenaamde monopolie op de vrouwengeneeskunde. Daaronder wordt de evolutie waarbij mannen steeds meer controle kregen over de geneeskunde voor vrouwen die daarvoor door vrouwen werd uitgevoerd, begrepen.²²¹ Dat vrouwen eerst door vrouwen verzorgd worden, is niet 'biologisch' bepaald, maar een culturele keuze:

"I suggest, therefore, that the gendering of obstetrics (and of women's healthcare in general) is, in fact, a cultural phenomenon and therefore a historically contingent one."²²²

Doordat de zorg voor en door vrouwen een cultureel fenomeen is, valt het te onderzoeken. Wanneer de evolutie tot meer controle zich inzette, is voer voor historiografisch debat. Voor dit onderzoek is het belangrijk de voornaamste standpunten uit dat debat te schetsen. Op die manier kan gekeken worden of en hoe *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* zich in die evolutie kan plaatsen.

Zoals hierboven al aangehaald werd, waren vroedvrouwen een belangrijke factor waar steeds meer controle op uitgeoefend werd. Daarom kregen ze vaak een slecht aanzien in latere eeuwen en bijgevolg ook in de literatuur. Greilsammer illustreert die evolutie als volgt:

"We can assert that the medieval midwife in Flanders and Brabant had better practical knowledge and skills than the physicians of the time, well before any external control was exercised over her from the fifteenth and sixteenth centuries onwards."²²³

Inherent neemt zij dus het standpunt in dat praktische kennis te verkiezen viel boven universitair geschoolde kennis.

²²⁰ Green, "Gendering the history."

²²¹ Green, "Gendering the history," 487-89.

²²² Green, "Gendering the history," 498.

²²³ Greilsammer, "The midwife, the priest, and the physician," 288.

De stijgende controle is dus de basis van veel historiografie over vrouwengeneeskunde. Veel werken over vrouwengeneeskunde werden ook met een bepaald doel voor ogen geschreven. Verloskundige Kate Campbell Hurd-Mead en arts Melanie Lipinska kunnen als pioniers gerekend worden in het onderzoek. Zij schreven hun monografieën over vrouwelijke genezers in het verleden om de toegang voor vrouwen in medische beroepen in hun periode, de vroege twintigste eeuw, te openen.²²⁴ Dit past in het schema van Lerner in de fase van de compensatiegeschiedenis.²²⁵ De nadruk lag sterk op 'grote' vrouwen zoals Trotula.²²⁶ Ook in latere periodes werd er niet zonder agenda geschreven over de vrouwengeneeskunde. Biologe Barbara Ehrenreich en sociologe Deirdre English schreven het invloedrijke pamflet *Witches, midwives and nurses*.²²⁷ Dat baanbrekende werk opende de studie naar vroedvrouwen in het verleden. Het bekeek hoe die vroedvrouwen vervolgd werden. Ze beoogden meer aanzien voor vrouwen in de geneeskundige sector te krijgen in de periode waarin zij schreven.²²⁸ Ehrenreich en English zochten daarom een gouden tijd voor vroedvrouwen en beschreven de inmenging van mannelijke artsen. Ze focussen zich vooral op de vervolgingen in de vijftiende en zestiende eeuw en de klassenstrijd in de negentiende eeuw.²²⁹ Volgens hen namen mannen ook de taken van vroedvrouwen over en verloren die vroedvrouwen hun autonomie in de zeventiende en achttiende eeuw.²³⁰ Hoewel Ehrenreich en English' methode soms te wensen overlaat, is het werk erg belangrijk geweest voor het ontwikkelen van nieuwe vraagstellingen en onderzoek naar vroedvrouwen in het verleden. Het zoeken naar een gouden tijd kan niet volgens Green, aangezien er nooit een volledige gelijkheid tussen mannelijke en vrouwelijke beoefenaars bestond.²³¹

Er is een consensus dat mannen steeds meer inmenging verkregen in vrouwelijke beroepen, maar niet over wanneer dat gebeurde. Veel auteurs focussen dan ook op verschillende periodes. De ene focust meer op wanneer de transitie werd ingezet en de andere op wanneer de definitieve doorslag werd gegeven, meestal de achttiende eeuw. Middeleeuws historicus John Benton stelt dat de ontwikkeling reeds in de twaalfde en dertiende eeuw werd ingezet door het ontstaan van universiteiten en het stijgende belang dat aan die universiteiten werd gehecht. Bovendien speelde

²²⁴ Lipinska, *Histoire des femmes*; Kate Campbell Hurd-Mead, *Women in medicine. From the earliest times to the beginning of the nineteenth century* (Haddam: The Haddam Press, 1938).

²²⁵ Lerner, "Placing women in history," 5-13.

²²⁶ Campbell Hurd-Mead, *Women in medicine*, 114-54.

²²⁷ Barbara Ehrenreich en Deirdre English, *Witches, midwives and nurses. A history of women healers* (Old Westbury New York: The Feminist Press, 1973).

²²⁸ Ehrenreich en English, *Witches, midwives and nurses*, 1-4.

²²⁹ Ehrenreich en English, *Witches, midwives and nurses*, 2-5.

²³⁰ Ehrenreich en English, *Witches, midwives and nurses*, 20.

²³¹ Green, *Making women's medicine masculine*, 311.

de ‘professionalisering’ van de medische beroepen een rol.²³² Literatuurhistorica Renate Blumenfeld-Kosinski haalt de veertiende eeuw aan als belangrijkste periode. Volgens haar bleven vroedvrouwen lang onafhankelijk, omdat mannen die taken niet wilden uitvoeren. Toch steeg ook bij die beroepsgroep de mannelijke controle.²³³ Ze geeft hiervoor verschillende verklaringen. Het beperken van de taken van de vrouwelijke genezer komt, volgens Blumenfeld-Kosinski, voort uit de groeiende stedelijke controle, de professionalisering van het beroep aan de hand van het stijgende belang van universiteiten, een angst voor een nieuwe grote pestepidemie en de heksenprocessen.²³⁴ Green focust vooral op de vijftiende eeuw. Ze stelt vast dat de discussies uit de achttiende eeuw reeds vroeger aanwezig waren en ziet in die vijftiende eeuw een kentering.²³⁵ Anderen leggen dan toch meer de nadruk op de achttiende eeuw.²³⁶ Het is voornamelijk een lange evolutie waar moeilijk exacte data op geplakt kunnen worden.

Wiesner-Hanks heeft een andere invalshoek. Haar focus ligt op het verschil tussen de publieke en private sfeer. Ze onderzoekt hoe vrouwen steeds meer in de private sfeer werden geduwd.²³⁷ Vroedvrouwen waren een groep die zich tussen beide sferen bevond. Ze werden wel steeds meer uit de publieke sfeer geduwd door controle-elementen van de steden.²³⁸ Medisch historica Mary E. Fissell benadrukt bovendien dat studies naar in- en exclusie belangrijk zijn en uitgebreid kunnen worden. Zo moet er behalve op universiteiten ook gefocust worden op stedelijke stages, waar volgens haar enkel jongens toegelaten werden.²³⁹ We hebben echter al wel gezien dat er toch een vorm van stedelijke stages moet geweest zijn voor vroedvrouwen aan de hand van de hoofdvroedvrouwen die werden aangeduid.

Hierboven kwamen al kort vrouwen in universiteiten aan bod. Dat is belangrijk omdat enkele auteurs de opkomst van universiteiten als verklaring zien voor het verdwijnen van het belang van vroedvrouwen. Theoretische kennis kreeg immers meer en meer aanzien en won uiteindelijk het pleit tegenover de praktische ervaring. Door de beperkte tot onbestaande toegang van vrouwen tot universiteiten, ontwikkelden ze een achterstand in de strijd om de vrouwengeneeskunde.²⁴⁰ Die term ‘strijd’ moet volgens antropologisch historica Theresa Vaughan wel genuanceerd worden.

²³² John F. Benton, “Trotula, women’s problems, and the professionalization of medicine in the Middle Ages,” *Bulletin of the History of Medicine* 59, nr. 1 (1985): 30-1, 52.

²³³ Blumenfeld-Kosinski, *Not of woman born*, 101.

²³⁴ Blumenfeld-Kosinski, *Not of woman born*, 96, 101, 119.

²³⁵ Green, “Gendering the history,” 488.

²³⁶ Zie voorbeelden in: Green, “Gendering the history,” 488.

²³⁷ Wiesner, “The midwives of South Germany,” 77.

²³⁸ Wiesner, “The midwives of South Germany,” 79, 86.

²³⁹ Mary E. Fissell, “Introduction. Women, health, and healing in Early Modern Europe,” *Bulletin of the History of Medicine* 82, nr. 1 (2008): 15.

²⁴⁰ Greilsammer, “The midwife, the priest, and the physician,” 320.

Vrouwen bevonden zich in een informele geneeskundige sfeer en mannen in een meer professionele. Er was dus geen directe competitie.²⁴¹ Literatuurhistorica Beryl Rowland onderzoekt opleidingen van vrouwen aan het hoofd van een ziekenhuis. Zo bespreekt ze bijvoorbeeld zuster Ann Medica van Sint-Leonardus in York. Zij wordt in de bronnen vermeld als *Hus-wyf*. Uit Rowlands onderzoek blijkt dat ook vrouwen, zonder officiële opleiding, hoofd van een ziekenhuis waren.²⁴²

Hoe vrouwen kennis verkregen over geneeskunde, en dan voornamelijk het vrouwelijk lichaam, is onderwerp van menig historisch onderzoek. Dit vloeit dan ook voornamelijk voort uit het feit dat een universitaire opleiding niet toegestaan was voor vrouwen. Ook in welke mate vrouwen toegang hadden tot geschriften die handelen over vrouwengeneeskunde, is deel van dit onderzoek. Dit onderdeel kwam reeds aan bod bij de bespreking van het doelpubliek van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Campbell Hurd-Mead sprak in verband met het doorgeven van kennis over het grote belang van het mondeling doorgeven van die kennis.²⁴³ Vaughan poneert dat vrouwen kennis hebben over het vrouwelijk lichaam, omdat ze zelf vrouw zijn. Volgens haar is het doorgeven van kennis in familieverband essentieel.²⁴⁴ Dat het de ervaringen van de vrouw zijn die haar kennis verlenen, is ook iets waar Green op wijst. Ze argumenteert dat die kennis niet aangeboren is.²⁴⁵ Medisch historicus John M. Riddle koppelt dit dan weer aan een experimentele, trial-en-error, manier van kennisverwerving.²⁴⁶

Toegang tot geschriften, in dit geval over vrouwengeneeskunde, resulteert volgens Green in macht. Dit omdat er doorheen de vroegmoderne periode steeds meer belang werd gehecht aan het geschreven woord. Kunnen lezen bepaalde dus ook de sociale status van een persoon.²⁴⁷ Ze poneert zelfs dat er eerder een strijd was tussen empirische en geleerde kennis, dan rechtstreeks tussen mannen en vrouwen. Geleerde kennis was wel erg gegenderd.²⁴⁸ Green stelt dat hoewel het aantal geschriften steeg, de vrouwelijke toegang ertoe dat niet deed. Toch vond ze voorbeelden van vrouwen met geneeskundige traktaten in hun bezit.²⁴⁹ Green stelt dat het niet is omdat er vrouwelijk

²⁴¹ Theresa Vaughan, *Women, food, and diet in the Middle Ages. Balancing the humours* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020), 35.

²⁴² Beryl Rowland, "Women's healthcare and Trotula," *Florilegium* 8, nr. 1 (1986): 59.

²⁴³ Campbell Hurd-Mead, *Women in medicine*, 313.

²⁴⁴ Vaughan, *Women, food, and diet*, 33-5.

²⁴⁵ Green, "Gendering the history," 488.

²⁴⁶ John M. Riddle, *Eve's herbs. A history of contraception and abortion in the West* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1997), 125.

²⁴⁷ Monica Green, "The possibilities of literacy and the limits of reading. Women and the gendering of medical literacy," in *Women's healthcare in the medieval west*, ed. Monica Green (Aldershot: Ashgate, 2000), 1.

²⁴⁸ Green, "Gendering the history," 495.

²⁴⁹ Green, "The possibilities of literacy," 4-5.

bezit van traktaten was, dat ze de kennis die erin stond ook meteen in de praktijk omzetten.²⁵⁰ In de zeventiende eeuw beginnen vrouwen ook weer over vrouwengeneeskunde te schrijven in de hogere klassen, ondanks dat ze uit de geprofessionaliseerde geneeskunde uitgesloten werden.²⁵¹ Sociaal historicus Paul Slack ziet wel een praktisch nut van de geneeskundige geschriften die in het bezit van de elite waren. Volgens hem stelden die geschriften vrouwen in de mogelijkheid om te zorgen voor de familie indien er geen dokter beschikbaar was.²⁵²

Bij alles dient in het achterhoofd meegenomen te worden dat er grote klassenverschillen waren en dat onze bronnen een bias kennen naar een geletterde klasse. Everaert gebruikt bijvoorbeeld bepaalde kruiden die moeilijk te verkrijgen waren voor iedereen. Bij sommige recepten stelt hij zelfs dat ze enkel voor rijkere mensen bedoeld waren: “Den Aerntsteen ... wort nu ter tijt seer groot geacht van rijcke vrouwen ende Vorstinnen ...”²⁵³ Naast deze expliciete uitweidingen dat bepaalde remedies voor hogere klassen bedoeld waren, moesten vrouwen in de vroegmoderne periode 40 dagen na de bevalling in bed blijven. Niet iedereen kon zich dit veroorloven.²⁵⁴ We zagen wel dat vroedvrouwen in hun eed moesten zweren dat ze iedereen zouden helpen. Zo wordt duidelijk dat er hulp voor iedereen voorzien werd.

4.3. One-sex body model

Het lichaam speelt een grote rol in het onderzoek naar vroedvrouwen in de zestiende eeuw. Dat werd gedurende de vroegmoderne periode steeds meer gecontroleerd en gedisciplineerd.²⁵⁵ Medisch historicus Thomas Laqueur schreef *Making Sex. Body and gender from the Greeks to Freud* waarin hij zijn *one-sex body model* uit de doeken doet. Dat model toont aan dat sekse en gender historische concepten zijn.²⁵⁶ Ze dragen beide bij aan de constructies rond het vrouwelijk lichaam. Laqueur stelt dat er tot de achttiende eeuw vanuit werd gegaan dat er één sekse en twee genders waren. In die achttiende eeuw zou er dan een *two sex body model* ontstaan zijn door ontwikkelingen op geneeskundig vlak.²⁵⁷ Laqueur baseert zich voor zijn theorie voornamelijk op de geneeskunde zoals die door Galenus (c. 129-199) beoefend werd. De humorenleer, waarover hieronder meer,

²⁵⁰ Green, “The possibilities of literacy,” 6.

²⁵¹ Green, *Making women's medicine masculine*, 290.

²⁵² Paul Slack, “Mirrors of health and treasures of poor men. The uses of the vernacular medical literature of Tudor England,” in *Health, medicine, and mortality in the sixteenth century*, ed. Charles Webster (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), 260.

²⁵³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 45r.

²⁵⁴ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 59.

²⁵⁵ Heather Cowan, “Surviving a public obsession,” 233–34, 240, 247.

²⁵⁶ Thomas Walter Laqueur, *Making Sex. Body & gender from the Greeks to Freud* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1990), 28, 52, 61.

²⁵⁷ Laqueur, *Making sex*, 6.

stelde dat de verschillen tussen mannen en vrouwen respectievelijk warme en koude verhoudingen waren. De essenties, de humoren, zijn dus dezelfde. Hoe die zich verhouden tegenover elkaar bepaalt dan of een persoon als man of vrouw beschouwd kan worden. De vrouwelijke geslachtsorganen zouden dan een vorm hebben van een naar binnen gekeerde penis.²⁵⁸ In het populaire geloof zou die theorie over de ingekeerde vrouwelijke testikels lang gebleven zijn.²⁵⁹ In de achttiende eeuw zou dan een transformatie zijn ingezet.²⁶⁰

Reeds in de vroegmoderne periode was het model van Galenus niet het enige. De leer van Aristoteles kende bijvoorbeeld ook veel aanhangers. Die theorie zag wel degelijk verschillen tussen het mannelijk en het vrouwelijk lichaam ondanks dat zijn leer in het *one-sex body model* past. Vrouwen waren dan ook minderwaardig.²⁶¹ Volgens Aristoteles (c. 384-322 v.o.t.) was enkel het mannelijk zaad nodig om de conceptie te laten plaatsvinden, bij Galenus waren zowel het mannelijk als het vrouwelijk zaad essentieel.²⁶² In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* komt dit verschil ook aan bod:

“Maer de wijze ende seer geleerde man Galenus heeft een ander verstant, dat teghen de meyninghe is van Aristoteles, dewelcke wil ende houdt, dat beyde die zaden van Vrouwe ende Man t’samen ghemencht, als voorseyt is, d’eerste materie zijn, daer af die vrucht ghemaect ende volbrocht wort, ende niet dat een alleen, sonder des anders hulpe ende toeden.”²⁶³

In dit citaat zien we dat Galenus heel positief geportretteerd wordt. Everaert benadrukt hier dat zowel het zaad van de man als de vrouw nodig is. Ook Hippokrates (c. 460-377 v.o.t.) had een andere visie dan Galenus. Hoewel Hippokrates ook in de humorenleer te situeren is, gaat hij toch uit van een *two-sex body model*. Hij ziet verschillen in de seksen op basis van de balans van de zaden van de ouders.²⁶⁴

Er is heel wat kritiek gekomen op Laqueur's theorie door onder anderen medisch historica Helen King. Zij wees in een review van drie boeken over vrouwelijke lichamen in de middeleeuwse en vroegmoderne periode op het belang van het herzien van de modellen van Laqueur. Die gebruikte

²⁵⁸ Laqueur, *Making sex*, 4.

²⁵⁹ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 19.

²⁶⁰ Nick Hopwood, Rebecca Flemming en Lauren Kassell, “Reproduction in history,” in *Reproduction. Antiquity to the present day*, eds. Nick Hopwood, Rebecca Flemming en Lauren Kassell (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 11.

²⁶¹ Melissa Hull Geil, “The monstrous womb of early modern midwifery manuals,” in *Monstrosity, disability, and the posthuman in the medieval and early modern world*, eds. Richard H. Godden en Asa Simon Mittman (Londen: Palgrave Macmillan, 2019), 251.

²⁶² Laqueur, *Making sex*, 38.

²⁶³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 6v.

²⁶⁴ King, *Midwifery*, 14.

specifieke teksten en bestudeerde lange tijdsperiodes. Laqueur gebruikte enkel medische traktaten en liet bijvoorbeeld literaire of juridische bronnen links liggen. King stelt dat het belangrijk is om naar andere bronnen te kijken in specifieke contexten.²⁶⁵ Fisher onderschrijft dezelfde mening. Laqueur zou te veel op dezelfde seksekenmerken voor een lange periode hebben gefocust.²⁶⁶ In een ander artikel poneert King dat er al voor de achttiende eeuw anders naar lichamen gekeken werd. Het vrouwelijk lichaam zou al sinds Hippokrates anders bekeken worden en gegenderde connotaties meekrijgen.²⁶⁷ Er kwam ook kritiek op Laqueur vanuit een andere hoek. Hij zou te sterk hebben gefocust op geslachtskenmerken en andere elementen die mannelijkheid of vrouwelijkheid bepalen, achterwege hebben gelaten.²⁶⁸ Een veel voorkomende kritiek op Laqueur is ook dat hij, door de focus op medische geschriften, de nadruk legt op een geletterd publiek. De vraag rijst dan in welke mate deze denkpatronen doorsijpelden in de brede samenleving.²⁶⁹ King kanaliseert haar kritiek in *The one-sex body on trial*. Daarin kijkt ze kritisch naar het werk van Laqueur. Ze gaat daarbij weg van de teksten van ‘grote mannen’.²⁷⁰ Ze verklaart het langdurende succes van Laqueurs theorie doordat het een duidelijke these bevat, interdisciplinair aanlokkelijk is, het een grote tijdsperiode omvat en veel illustraties heeft.²⁷¹ Ze geeft doorheen het boek vanuit haar expertise een uitgebreide kritiek op de theorie.

4.4. Theorieën in t’ Boeck vande Vroet-Wijfs

Hieronder schets ik kort de context van de humorenleer. Die komt namelijk aan bod in t’ Boeck vande Vroet-Wijfs. Galenus legde de basis voor die leer. Hij legt uit hoe de mens bestaat uit vier eigenschappen: bloed, zwarte gal, flegma en gele gal. Hoe die lichaamssappen zich verhouden tot elkaar, bepaalt hoe een mens zijn karakter vormt en zelfs of het een man of een vrouw is.²⁷² Vrouwen waren volgens deze leer koud en nat. Hier zien we dus binaire tegenstellingen terugkomen. De delen van de tegenstelling, warm en droog, die positief zijn, worden aan mannen toebedeeld. Het vormde een wetenschappelijke basis voor een patriarchaal systeem.²⁷³ Hier zien we een genderconstruct in werking. Van alle dieren was de mens de warmste. We zien hierin een

²⁶⁵ Helen King, “Reading the female body,” *Gender & History* 9, nr. 3 (1997): 620.

²⁶⁶ Fisher, “The Renaissance beard,” 156–58.

²⁶⁷ King, *Midwifery*, 26.

²⁶⁸ Voor een overzicht van de kritiek op Laqueur: Amber Davy, “An evolving conception of sexual difference. Evaluating Thomas Laqueur’s theory on the emergence of a ‘Two-Sex Model’ in the eighteenth century,” *Trinity Women & Gender Minorities Review* 3, nr. 1 (2019): 57–71.

²⁶⁹ Helen King, *The one-sex body on trial. The classical and early modern evidence* (Farnham: Ashgate, 2013), 1–31.

²⁷⁰ King, *The one-sex body on trial*, 1.

²⁷¹ King, *The one-sex body on trial*, 13.

²⁷² Robert M. Stelmack en Anastasios Stalikas, “Galen and the humour theory of temperament,” *Personality and Individual Differences* 12, nr. 3 (1991): 255–60.

²⁷³ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 14–5.

hiërarchie die koudere en vochtigere dieren lager stelt. Dat waren ook de eigenschappen van de vrouw, dus dezelfde hiërarchie keert steeds weer.²⁷⁴ In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* komt dit aan bod wanneer Everaert bespreekt hoe de ontwikkeling van de zaden ook te vinden is in de natuur:

“Deur het coude ende vochte, deur dwelcke t’zaet ontfangt, natuerlick
toeneemt, groeyet inde dieren op sommige plaetsen ende steden des lichaems
het hayr, als openbaer is, maer inde Boomen ende Cruyden, die bladers ende
t’loof.”²⁷⁵

In het algemeen worden koude en natte eigenschappen met vrouwen geassocieerd. In dit geval zien we dat dieren er veel van hebben, omdat ze een volledig ontwikkelde vacht hebben. Daaruit kunnen we dan afleiden dat vrouwen dicht bij dieren stonden in de humorenleer.

De humorenleer kende tot lang na de klassieke periode aanhangers. Zelfs na de ‘wetenschappelijke’ revolutie zien we er sporen van terug komen.²⁷⁶ De humorenleer schreef dan ook enkele remedies voor zoals een aderlating om te zuiveren. De leer was niet enkel iets van geleerde artsen, hij sijpelde ook door in de volkscultuur volgens Etienne Van de Walle. Daar werden bepaalde voorschriften wel vermengd met praktische ervaring.²⁷⁷ Ook menstruatie werd als een vorm van zuivering gezien en noodzakelijk geacht voor het ontvangen van kinderen, ook al rustte er een taboe op menstrueren, daarover later meer.²⁷⁸ Dat zien we terug in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*: “een vrouwe haer behoorlicke maentstonden of suyueringhe.”²⁷⁹ Het gehele boek over onvruchtbaarheid is ook in verschillende hoofdstukken opgedeeld, naargelang welk humeur niet in balans was.

Een andere belangrijke autoriteit die aan bod komt in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* is Soranos van Efese (eerste of tweede eeuw). Deze Griekse arts beoefende de verloskunde en liet een geschrift na, de *Gynaikeia*. Vooral de verschillende liggingen van de vrucht hadden veel invloed. Dat werd vertaald door Muscio (vijfde of zesde eeuw) en bleef zo circuleren.²⁸⁰ In welke mate *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*

²⁷⁴ Stelmack en Stalikas, “Galen and the humour theory,” 258.

²⁷⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 7v.

²⁷⁶ Jinpo Xiang en Santhana Venkatesan, “The role of Vesalius and his contemporaries in the transfiguration of human anatomical science,” *Journal of Anatomy* 242, nr. 2 (2022): 124.

²⁷⁷ Etienne Van de Walle, “Flowers and fruits. Two thousand years of menstrual regulation,” *The Journal of Interdisciplinary History* 28, nr. 2 (1997): 196.

²⁷⁸ Etienne Van de Walle en Elisha P. Renne, *Regulating menstruation. Beliefs, practices, interpretations* (Chicago: University of Chicago Press, 2001), xix–xxi.

²⁷⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 46r.

²⁸⁰ Monica H. Green “‘Cliff notes’ on the circulation of the gynecological texts of Soranus and Muscio in the Middle Ages,” *Online: academia.edu*, laatste update 23.02.2023, geraadpleegd 15.03.2025.

geïnspireerd is door dat boek of andere, is geen deel van dit onderzoek. Het zou echter een goede piste zijn om te onderzoeken en de spanning tussen geleerde en praktische kennis te vatten.

Ten slotte kennen de toenmalige nieuwe bevindingen van Vesalius een plek in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Everaert neemt enkele figuren letterlijk over van die andere zestiende-eeuwse arts, maar niet alle nieuwe resultaten komen aan bod. Doordat de hierboven beschreven humorenleer zo hard doorleefde, werden de nieuwe inzichten daarin geplaatst. Toch zien we steeds meer een realistische weergave van de ingewanden van vrouwen opduiken. Dissecties werden dan ook normaler geacht en meer uitgevoerd.²⁸¹ Bij de beschrijving van de baarmoeder in het tweede boek stelt Everaert dat het mannelijk en vrouwelijk lichaam identiek hetzelfde zijn - dit bevestigt dan weer het model van Laqueur - maar de voortplantingsorganen verschillen.²⁸² Die beschrijft hij dan ook aan de hand van de anatomie van Vesalius. Wetenschappers nu zien dan ook vooral het belang van Vesalius in het ontwikkelen van een nieuwe methode die er mee voor gezorgd heeft dat de wetenschappelijke evolutie kon ingezet worden.²⁸³

²⁸¹ Xiang en Venkatesan, "The role of Vesalius," 126–27.

²⁸² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 14r.

²⁸³ Xiang en Venkatesan, "The role of Vesalius," 130.

DEEL II: BETOOG

1. Preconceptionele fase

1.1. Algemene concepten

In dit hoofdstuk staat de preconceptionele fase centraal. Daartoe behoort alles vanaf de cyclus van de vrouw tot de effectieve conceptie. De focus ligt hier op twee casussen, abortus en onvruchtbaarheid in de zestiende eeuw. Voor we daaraan beginnen, licht ik eerst nog enkele algemene concepten in verband met de menstruatie toe. Moderne wetenschappelijke inzichten brachten ons de informatie dat het krijgen van een kind begint met de samensmelting van een eikel met een spermacel, maar er werd niet altijd zo over gedacht.²⁸⁴ In de zestiende eeuw was het bijvoorbeeld zo dat het mannelijk en vrouwelijk zaad samenkwamen. Dat zien we ook terugkomen in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*.²⁸⁵ Volgens deze theorie was het dan ook belangrijk dat de vrouw ook een orgasme kreeg om haar 'zaad' te lossen. Dit had vele gevolgen. Enerzijds werd in sommige geschriften het belang van het genot van de vrouw benadrukt en anderzijds werd bij een ongewenste zwangerschap na een verkrachting geargumenteed dat het geen verkrachting kon zijn vanwege de verwekking van het kind, deels door het orgasme van de vrouw.²⁸⁶ Hier komt dus een veranderende houding tegenover vrouwen naar voren. In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* wordt een volledig boek gewijd aan het vormen van de zaden en het verlopen van de conceptie.²⁸⁷ Dit is erg theoretisch en het lijkt alsof Everaert hier zijn kennis wil etaleren. Vanuit die theorie kunnen we overgaan naar de praktijk aan de hand van de twee casussen. Enerzijds zal de menstruatie in combinatie met abortuspraktijken behandeld worden en anderzijds komt onvruchtbaarheid aan bod.

Om tot de bevruchting te komen, moet het lichaam nog enkele stappen ondergaan. Aangezien we ons in dit onderzoek op het beeld ten aanzien van vrouwen richten, bekijken we hier kort de menstruatie, een elementair deel van het vrouw-zijn. Die is essentieel om later een bevruchting te doen plaatsvinden.²⁸⁸ De cyclus bepaalt dan ook de vruchtbare periode, maar in de vroegmoderne tijd was de belangrijkste functie van de menstruatie die van het zuiveren van de baarmoeder. Op het menstruatiebloed rustte tegelijkertijd een taboe zoals in bijna alle culturen. Het antieke

²⁸⁴ Steven B. Bleyl et al., *Larsen's human embryology* (Philadelphia: Elsevier, 2021), 4.

²⁸⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 4r.

²⁸⁶ Jacqueline A. Tasioulas, "Sex, medicine and disease," in *A cultural history of sexuality in the Middle Ages*, ed. Ruth Evans (Oxford: Berg, 2011), 124.

²⁸⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 4r-12v.

²⁸⁸ Chanley M. Small et al., "Menstrual cycle characteristics. Associations with fertility and spontaneous abortion," *Epidemiology* 17, nr. 1 (2006): 52.

Griekenland was hier een uitzondering op.²⁸⁹ Die paradox verwoorden antropologe Elisha P. Renne en demograaf Etienne Van de Walle als volgt: “Menstruation as a disease without which the body could not be healthy.”²⁹⁰ In *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* zien we dan ook veel hoofdstukken gewijd aan een goede balans van menstruatie, er zijn zowel remedies tegen overvloedigheid als remedies om de menstruatie terug te laten komen. Het is moeilijk om te achterhalen wat vroegmoderne vrouwen zelf dachten over menstruatie, aangezien de meeste informatie via mannelijke artsen tot ons komt. Volgens Wiesner-Hanks was de menstruatie voor de vroegmoderne vrouw geen ziekte of een goddelijke interventie, maar “a normal part of life.”²⁹¹

Belangrijk voor het ontvangen van een kind is dat de baarmoeder klaargemaakt wordt. Dit gebeurt, zoals hierboven vermeld, onder andere door de menstruatie. Indien die menstruatie uitblijft, kan er geen conceptie plaatsvinden. Anderzijds is een teveel aan menstruatie ook niet bevorderlijk voor de ontwikkeling van de zwangerschap. Volgens Everaert zou dat immers kunnen leiden tot een Mola-zwangerschap. Die vloeit dan voort uit de te grote hitte in de baarmoeder, veroorzaakt door het teveel aan bloed.²⁹² Mola-zwangerschappen ontstaan wanneer de placenta zich ontwikkelt, zonder dat er een embryo zich aan het ontwikkelen is.²⁹³ Dit komt aan bod in het hoofdstuk over de zwangerschap. In beide casussen, menstruatie in relatie tot abortus en onvruchtbaarheid, is het belang van de zuiverende functie van menstruatie als vruchtbaarheidsregulerend middel groot. In de eerste is menstruatie de basis in de discussie over abortus en in het ander zorgt het krijgen van de menstruatie voor vruchtbaarheid, zowel in de adolescentie als later na een onderbreking.

1.2. Menstruatie en abortus

In de historiografie bestaat er een debat over of en hoe abortus plaatsvond in het verleden. Veel auteurs erkennen dat abortus een plek had. De verschillende meningen vormen zich voornamelijk rond de interpretatie van het kruidengebruik en hoe algemeen verspreid abortussen waren. In dit deel van het onderzoek wordt geschetst in welke mate *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* aanvulling kan bieden voor de verschillende theorieën die er bestaan. Daarbij dient opgemerkt te worden dat contraceptie en abortus in de vroegmoderne periode dicht bij elkaar lagen, aangezien contraceptie ook als een vroege abortus gezien kon worden.²⁹⁴ De analyse zal niet enkel op basis van *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* uitgevoerd worden. Ik heb ook voor andere brontypes gekozen om de

²⁸⁹ Van de Walle en Renne, *Regulating menstruation*, xviii–xiv.

²⁹⁰ Van de Walle en Renne, *Regulating menstruation*, xx.

²⁹¹ Wiesner-Hanks, *Women and gender*, 59–60.

²⁹² Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 35r–37r.

²⁹³ “Mola zwangerschap,” KULeuven, geraadpleegd 06.02.2025, <https://www.uzleuven.be/nl/mola-zwangerschap>.

²⁹⁴ John M. Riddle, “Contraception and early abortion in the Middle Ages,” in *Handbook of medieval sexuality*, eds. Vern L. Bullough en James A. Brundage (New York en Londen: Garland Publishing, 1996), 264.

mogelijkheden van het onderzoek naar abortus aan te tonen. Zo bespreek ik een woordenboek om de termen te duiden en komt een populair lied aan bod. In het Middelnederlandse taalgebied is abortus nog niet grondig bestudeerd en hier zou nog een studie aan gewijd kunnen worden. Ook hagiografische bronnen kunnen dan bijvoorbeeld in verband gebracht worden met de literaire en medische bronnen.²⁹⁵

Het analyseveld omtrent abortus in het verleden is erg breed. Eerst schets ik kort waar de grootste discussiepunten liggen. De discussie centreert zich vaak rond de gebruikte bronnen en hun dubbele betekenis. Een baanbrekend werk in het onderzoek naar abortus is *Eve's herbs. A history of contraception and abortion in the West* van Riddle.²⁹⁶ Daarin stelt hij dat abortus alomtegenwoordig was in het verleden. Hij zet zijn hypothese uit aan de hand van een analyse van het toenmalige kruidengebruik. De kruiden die de basis vormen van Riddle's onderzoek zijn emmenagoga, kruiden die de menstruatie opwekken. Riddle stelt dat doordat de kennis van de werkingen van de kruiden wijdverspreid was, de gezinnen lang klein zijn gebleven. Later zou er dan meer controle zijn gekomen op het kruidengebruik vanuit de Kerk en vanuit de staat en zo zouden vervolgens de gezinnen gegroeid zijn.²⁹⁷ De evolutie van groter wordende gezinnen, is inderdaad zichtbaar, maar kan ook op andere manieren verklaard worden. Het dalen van de kindersterfte was bijvoorbeeld essentieel om de gezinnen te doen groeien.²⁹⁸

Er kwam kritiek op het boek van Riddle. Van de Walle stelt bijvoorbeeld dat de demografische gevolgen van abortus zo miniem waren, dat ze onzichtbaar zijn in de bronnen.²⁹⁹ Bijgevolg kan dan de hele demografische evolutie niet verklaard worden aan de hand van een sterkere controle op abortus. Green focust in haar recensie op het feit dat Riddle te weinig bezig is met de geschiedenis van de vrouwengeneeskunde. Specifiek vindt ze dat Riddle te weinig focust op het zuiverende karakter van de menstruatie en hoe noodzakelijk die was. Veel bronnen willen dus effectief de maandstonen bevorderen, omdat dat nodig is voor het krijgen van een kind.³⁰⁰ Volgens demograaf

²⁹⁵ Voor het Ierse grondgebied is er wel al onderzoek gedaan naar heiligenlevens en boeteboeken. In het Middelnederlandse gebied staan heiligen vaak in relatie tot een vermeden miskraam, bijvoorbeeld Godelieve van Gistel. Zie: Maeve B. Callan, "Of vanishing fetuses and maidens made-again. Abortion, restored virginity, and similar scenarios in medieval Irish hagiography and penitentials," *Journal of the History of Sexuality* 21 nr. 2 (2012): 282-96; Zubin Mistry, "The sexual shame of the chaste. 'Abortion miracles' in early medieval saints' lives," *Gender and history* 25 (2013): 607-20; *Miracula ex variis collecta*, volume 28: Jul. II, 437-44. In *Acta sanctorum* (Antwerpen: Société des bollandistes, 1721), Col. 0440F, 21.

²⁹⁶ Riddle, *Eve's herbs*.

²⁹⁷ Riddle, *Eve's herbs*, 14, 18, 169-70, 173, 178, 204.

²⁹⁸ Lesley A. Hall, "Review of 'Eve's herbs. A history of contraception and abortion in the West'," *The American Historical Review* 103, nr. 4 (1998): 1211.

²⁹⁹ Van de Walle, "Flowers and fruits," 183-84.

³⁰⁰ Monica H. Green, "Eve's herbs. A history of contraception and abortion in the West," *Bulletin of the History of Medicine* 73, nr. 2 (1999): 309.

Gigi Santow is het verder zo dat de kruiden die Riddle gebruikt, getest zijn op ratten en dat de hoeveelheden niet kunnen overgezet worden naar mensen. De werking ervan is dus te onduidelijk om effectief conclusies over abortus te trekken.³⁰¹ Het belangrijkste element is dat er gekeken is naar abortus en het boek zo de discussie heeft geopend.

Waarom er zoveel belang wordt gehecht aan de al dan niet aanwezige kennis van vroedvrouwen over abortus, wordt goed uitgelegd door historica Alex Gradwohl:

“In a largely male-dominated society where women had few legal rights, knowledge concerning abortive herbs was not just practical, it was powerful. It gave both married and unmarried women a means to control an important aspect of their lives: their sexuality and fertility.”³⁰²

Gradwohl toont hoe het onderzoek naar het vrouwelijk lichaam algemeen, en hier specifiek naar abortus, vaak om mannen gaat die er meer controle op willen uitoefenen.

In het onderzoek naar abortus is het belangrijk om te kijken naar welke termen in de bronnen naar voren komen. In het Middelnederlands werden dezelfde woorden gebruikt voor wat we nu een miskraam en abortus zouden noemen. Die twee betekenissen komen in het woord *misval* naar voren. Om meer duiding te geven bij de begrippen, kunnen we kijken naar het zestiende-eeuwse woordenboek van Cornelis Kiliaan (c. 1529-1607), het *Etymologicum teutonicae lingua*. Het woordenboek is gebaseerd op het Brabantse dialect. Er bevinden zich daarin verschillende woorden die verwijzen naar een abortus of miskraam. Zo is er een lemma “mis-baeren van de kinde” dat gekoppeld wordt aan het Latijnse “Abortum facere”.³⁰³ Indien we die combinatie opzoeken in een Latijns woordenboek voor de vroegmoderne periode zien we dezelfde dubbele betekenis naar voren komen.³⁰⁴ In het woordenboek van Kiliaan volgen nog enkele andere lemma’s die bruikbaar zijn. Ook “Misval”, “Misval van kinde”, “Misvallen” en “Misbaeren” komen aan bod.³⁰⁵ Bij al deze woorden is de Latijnse verklaring dubbel, ofwel een abortus ofwel een miskraam. Het is dus nodig in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* om goed naar de context rondom het woord “misval” te kijken.

³⁰¹ Gigi Santow, “Review of ‘Eve’s herbs. A history of contraception and abortion in the West,’” *Population and Development Review* 24, nr. 4 (1998): 871-72.

³⁰² Alex Gradwohl, “Herbal abortifacients and their classical heritage in Tudor England,” *Penn History Review* 20, nr. 1 (2013): 64.

³⁰³ Cornelis Kiliaan, *Etymologicum teutonicae linguae* (Antwerpen: Jan Moretus, 1599), 318.

³⁰⁴ “Database of Latin Dictionaries,” geraadpleegd 23.04.2025, <https://clt.brepolis.net/>.

³⁰⁵ Kiliaan, *Etymologicum*, 318.

Om een begrip van abortus in het verleden te krijgen, worden vaak verschillende types bronnen gecombineerd. Het gaat dan over medische traktaten en antropologische bronnen, maar ook literaire bronnen zoals liederen komen aan bod. Van dat laatste zien we een voorbeeld in het werk van Riddle, maar ook in dat van sociaal-cultureel historicus Angus McLaren. Die vond in verschillende types bronnen, waaronder liederen, verwijzingen naar abortus, maar vermeldt wel steeds dat het om een andere betekenis kan gaan.³⁰⁶ In wat volgt zal voornamelijk op de medische kant van het bronnenspectrum een focus liggen, maar er zijn ook enkele Middelnederlandse liederen die hier aan kunnen bijdragen. Ik bespreek kort één lied. Dat is niet genoeg om de volledige context te schetsen, maar toont aan dat daar mogelijkheden voor onderzoek liggen.

Populaire liederen zijn een bruikbare bron voor historisch onderzoek. Ze waren voornamelijk voor de non-elite bedoeld. De elite had er toegang toe. Ze waren dan ook door iedereen gekend, maar lagere klassen hadden geen toegang tot liederen uit de elite. Zeker in de Nederlanden bestond een uitgebreide liedcultuur. Er zijn heel wat liedboeken overgebleven.³⁰⁷ Een voorbeeld van zo'n lied heeft de beginregel "Het reghende seer ende ick worde nat."³⁰⁸ Het handelt over een meisje dat zwanger is, maar niet weet wie de vader is. Een ruiter die met haar de nacht doorbracht, wilde eerst met haar trouwen, maar ging dan weg.³⁰⁹ Het lied is veel overgeleverd en er zijn veel contrafacten van. Het was bijgevolg een wijdverspreid lied.³¹⁰ In de zevende strofe zien we het vers: "Mi oft mijnen gheselle dat kint dat moet ghehouden zijn."³¹¹ Dit zou impliciet kunnen wijzen op een abortus. Dat is slechts één van de interpretatiemogelijkheden. Het is namelijk een passage waarin de ruiter aangeeft dat ze maar een vader moet vinden, desnoods hij, maar dat het kind wel moet behouden worden.³¹²

Er zijn twee bekende wereldlijke vonnissen omtrent abortus in de Nederlanden in de zestiende eeuw. Het gaat telkens om twee mannen die veroordeeld werden omdat ze vrouwen hielpen. Het zijn dus niet de vrouwen zelf die in deze rechtbanken bestraft werden. In een Doorniks register uit de dertiende eeuw zou blijken dat dit de taak was van de kerkelijke rechtbanken. In 1530 werd Jacob Claeys in Gent veroordeeld tot publieke geseling en een verbanning van 50 jaar. Hij zou verschillende vrouwen hebben geholpen. Een jaar later, in 1531, werd Gheraert van Cuuc, de

³⁰⁶ Angus McLaren, *Reproductive rituals. The perception of fertility in England from the sixteenth century to the nineteenth century* (Londen: Methuen, 1984), 57, 90–2.

³⁰⁷ Louis Peter Grijp en Dieuwke van der Poel, "Introduction," in *Identity, intertextuality, and performance in early modern song culture*, eds. Wim van Anrooij, Louis Peter Grijp en Dieuwke van der Poel (Leiden: Brill, 2016), 2–3.

³⁰⁸ "79 Een nyeu liedeken," *Het Antwerps Liedboek* (Antwerpen: Jan Frans Roelants, 1544), f.46r-46v.

³⁰⁹ "79 Een nyeu liedeken," f.46r-46v.

³¹⁰ "Een nyeu liedeken," Nederlandse Liederbank, geraadpleegd 23.04.2025, <https://www.liederenbank.nl/>.

³¹¹ "79 Een nyeu liedeken," f. 46r.

³¹² "79 Een nyeu liedeken," f. 46r.

stadschirurgijn van Brugge, veroordeeld voor dezelfde feiten tot verschillende publieke geselingen en een verbanning.³¹³

De Middelnederlandse context omtrent abortus is hierboven kort geschetst, dus kunnen we nu in het boek duiken. Doorheen het gehele *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* worden veel remedies tegen allerlei zaken gegeven. Vaak zijn die remedies een mengeling van een heel aantal kruiden. Het past niet binnen de scope van dit onderzoek om een kwantitatief overzicht te geven van alle kruiden die gebruikt werden. Het is wel zo dat, omdat kruiden de hoeksteen van het debat over abortus zijn, dat ik kort enkele veelvoorkomende kruiden bespreek. In welke context ze voorkomen, kan ook iets zeggen over de werking. Zo zijn er enkele hoofdstukken waarin Everaert expliciet waarschuwt voor voorvallen van abortus en manieren waarop die kunnen gebeuren. Hij keurt dus af dat iemand een abortus zou uitvoeren, maar lijst erna mogelijke vormen op. Door die op te lijsten, stelt hij natuurlijk de lezers van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* in de mogelijkheid om ze te gebruiken.

Er zijn veel onderdelen in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* gewijd aan miskramen en hoe die vermeden kunnen worden. In die passages krijgen vrouwen veel restricties opgelegd. Een eerste vermelding zien we in het vierde hoofdstuk van het tweede boek. Dat focust op de embryologie. Everaert stelt dat de vrucht na 45 dagen een ziel krijgt en het dan ook sterker wordt. Hij noemt het vanaf dan een kind. In de dagen voor de 45ste wordt de vrucht vergeleken met een bloesem en moet de moeder erg voorzichtig zijn.³¹⁴ Er zijn ontzettend veel voorschriften waardoor de bewegingsvrijheid van de toekomstige moeder beperkt wordt. Ik citeer er hier enkele om te duiden hoe alomvattend de voorschriften zijn:

“Oock deur te groote blijfchap, droefheyt, ongenoechte met eenige onmaticheyt te hebben of te ghebruycken, als met dansen, springhen, trecken, wandelen, te veel na lust eten ende drincken, alle dwelcke henlieden sal tot desen tijde verboden zijn.”³¹⁵

Dit zijn maar enkele van de vele bepalingen die Everaert stipuleert. Wat volgt in het vierde hoofdstuk van het tweede boek is een andere manier waardoor de zwangerschap vroegtijdig beëindigd kan worden, met name het nemen van vruchtafdrijvende medicijnen. Die zouden moeders nemen op aanraden van “oude ongeleerde Vrouwen”, maar ook van “Medecijs”.³¹⁶ Het

³¹³ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 106–7.

³¹⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17r.

³¹⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v.

³¹⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v.

contrast tussen beide is opvallend. De verschillen tussen beide categorieën worden dan ook uitgespeeld tegenover elkaar. Desondanks kennen ze beide een vermelding. Deze houding verandert nog gedurende het vervolg van het hoofdstuk. Everaert gaat voort met de vermelding dat dit vaak in het geheim gebeurt. Daardoor praat niemand over deze “grootere schande, oneere ende moort.” Deze opbouw leidt ertoe dat Everaert het noodzakelijk vindt om de lezer aan te spreken en te informeren:

“Daerom beminde Leser, ist dat ghy v eyghentlick, ende met goeder meeninghe, neerstich wilt versinnen, ghy sult selue daer inne bevinden ende leeren, dat my de noot daer toe heeft ghedwonghen ende ghedreuen, om desen schandelicken handel te verclaren, ende den seluen hier niemant te verswijgen ende verborgen te houden.”³¹⁷

Everaert tracht dus deze praktijken tegen te gaan. Hij acht dit nodig omdat het al te lang ongestraft zou bestaan. We zien in deze passage voor de eerste keer wie Everaert het meeste beschuldigt van het vroegtijdig beëindigen van een zwangerschap, met name “die Jonckwijfs, ionghe dochters ende weduwen.”³¹⁸ Ongehuwde vrouwen, zowel alleenstaand als vrouwen die nog thuis wonen, zowel jong als oud, hadden elk hun eigen reden om geen kind te willen.

Vrouwen zouden dit dan ook heel lang doelbewust verborgen hebben gehouden volgens Everaert. In een periode waar er straffen staan op het uitvoeren van een abortus, is dit natuurlijk niet onlogisch. Sommige symptomen zoals ochtendmisselijkheid zouden toekomstige moeders ertoe kunnen leiden hulp op te zoeken. Dat is dan de aanleiding om over te gaan tot een abortus:

“met verdraeyde ende glaesachtige oogen, gelijk een dullen huyl, daer mede dat sy den handel verbergen ende verdrucken, ende t’Kint in smoeder lijf verderuen ende versticken.”³¹⁹

De agency wordt hierna wel buiten de zwangere vrouw zelf gesteld, namelijk bij de duivel. Die zou de vrouwen ertoe aanzetten een “eerloos, boos, snoode, ende in desen dingen gheleert, out ende wel ervaren wijf” op te zoeken.³²⁰ Opvallend is hier dat deze vrouw zeker niet gewoon geleerd mag beschreven worden en er gespecificeerd wordt dat ze goed is in abortus. Dit omdat geleerd normaal

³¹⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v.

³¹⁸ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v-18r.

³¹⁹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v.

³²⁰ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v-18r.

een positieve connotatie met zich meedraagt. Hetzelfde met de ervaring, in de rest van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* wordt dit positief benaderd. Het is ook opmerkelijk dat deze vrouwen bekend moeten gestaan hebben om hun diensten en dat in een klimaat waar ze vervolging riskeerden. De vrouwen die de hulp verleenden, worden erg negatief beschreven.

Zoals hierboven reeds duidelijk werd, centreert een groot deel van het debat zich dus rond het al dan niet gebruiken van de metafoor 'het opwekken van de menstruatie' voor het beschrijven van methodes voor abortus. In dit geval is het erg duidelijk hoe *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* kan bijdragen aan het debat. Het is namelijk zo dat Everaert letterlijk stelt dat dat als verbloeming gebruikt wordt. We lezen namelijk het volgende in het hoofdstuk waarin het einde van de zwangerschap, op verschillende manieren, behandeld wordt:

“Sy begeert ende vraecht haer raet met hoflicke woorden, om haer
Maentstonden te voorderen, ende te mogen doen hebben.”³²¹

Doordat Everaert dit hier zo aanhaalt, kan dit als een courante vorm gezien worden. De theorie van Riddle wordt hier bevestigd door wat Everaert schrijft. Hij beschrijft ook nog verder hoe de zwangere vrouwen hun hulpvraag formuleren. Ze doen dit door algemeen hun symptomen, zoals misselijkheid, te beschrijven zonder de onderliggende oorzaak te vermelden.³²² De vrouw is hier wederom misleidend.

Vervolgens beschrijft Everaert hoe het consult verloopt:

“Maer die oude wuene, dat oude, boose ende snoode wijf, die desen handel
alle haer leuen heeft ghebruyct ende ghedaen, so haeft als sy den handel vande
ionge dochter of dienstmaechy heeft verstaen, so begint sy haer te stercken,
troosten, ende verblijden, ende schrijft haer eenighe cruyden, die sy moet halen
ende crijgen inder Apoteke, tot een haer gelijcke geselle of Apoteker (ick
spreke ende schrijue vande quade: daerom ghy eerlicke Vrouwe, ende vrome
Apoteker, en treckt u dese sake niet aen).”³²³

Hier stelt hij duidelijk dat niet iedereen hiervan beschuldigd kan worden. Wederom wordt de vrouw die de anderen helpt als heel erg negatief beschreven. Everaert beschrijft ook nergens mannen die

³²¹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v-18r.

³²² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v-18r.

³²³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v-18r.

bewust abortussen uitvoeren. Het zijn steeds vrouwen die hen misleiden als ze betrokken zijn. Dit is opmerkelijk gezien de hierboven beschreven rechtszaken. Het valt hier ook op dat de vrouw niet alles zelf maakt en dus een apotheker ‘medeplichtig’ maakt. Vrouwen die de abortus willen ondergaan, worden ook minder negatief beschreven dan de uitvoersters. Het zijn de uitvoersters die de jonge vrouwen misleiden volgens Everaert. Hij kent hen dus veel agency toe. Er zijn verschillende manieren om de vrouw te helpen. Zo worden er pillen, drankjes of dampen aangeraden. Een andere manier draagt de betrokkenheid van een barbier met zich mee. Die zou dan een aderlating uitvoeren met alle gevolgen van dien. Hij zou onbewust meegetrokken worden door de vrouwen:

“Ende als dat al t’samen niet en wil helpen, soo leert sy de selue persone gaen totten Barbier of inde Stoue, om te doen laten inde voet. De Barbier die vander sake niet en weet, sonder yet voordr te vragen flaet haer een ader, tot dat die teere ende weecke vrucht, ende t’Kint in smoeders lichaem verdoruen ende vernielt is.”³²⁴

Zowel de apotheker als de barbier zijn in deze gevallen dus de onschuldige mannen. Volgens Everaert is ook de man des huizes in feite een slachtoffer, aangezien hij niet doorheeft wat zijn vrouw uitvoert.³²⁵

Ten slotte ijvert Everaert voor een eed waarin deze dingen verboden worden voor vroedvrouwen: “den Apotekers, Barbiers ende Vroevrouwen in Steden ende op t’Landt sulcx onder Eet te verbieden.”³²⁶ Ook de andere medische beroepen moeten beschermd worden en mogen niet deelnemen aan deze praktijken. Er zijn dan ook zorgende mensen met de juiste intentie. Die trachten dan de zwangere vrouw te overhalen om niet door te gaan met haar keuze:

“Sommighe Vroetwijfs die sulcx soudn beletten, laten haer oock deur ghiften ende gauen alsoo versoecken ende vertwijfelen, insgelijcx oock sommighe Barbiers ende onghelerde Medecijs, die t’Cruyderboek lichtelick ende sonder verstant hebben ouerlesen.”³²⁷

³²⁴ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 18r.

³²⁵ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v-18r.

³²⁶ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 18r.

³²⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17v-18r.

Belangrijk is hier dat de mannelijke en vrouwelijke beroepscategorieën samen worden behandeld. Het onderscheid wordt eerder gemaakt tussen geleerde en ongeleerde medische betrokkenen.

We kunnen concluderen uit het vierde hoofdstuk van het tweede boek dat abortus volgens Everaert een verspreide praktijk was. Het was min of meer algemeen geweten welke stappen ondernomen moesten worden om tot een zwangerschapsbeëindiging te komen. Personen die deze keuze maken, worden door Everaert erg negatief beschreven, maar vrouwen die die vrouwen zouden helpen, worden nog negatiever geportretteerd. Dit hoofdstuk is echter niet het enige dat de gecompliceerde praktijk van abortus behandelt. Het is wel uniek hoe letterlijk de praktijk in dit hoofdstuk een plek krijgt.

In andere hoofdstukken komt het onderwerp meer impliciet aan bod. Zo beschrijft Everaert in het zesde hoofdstuk van hetzelfde tweede boek wat de verschillende oorzaken zijn waardoor een miskraam kan voorvallen. Zoals eerder al vermeld, kende die term een dubbele betekenis. Doordat Everaert veel voorschriften geeft waaraan zwangere vrouwen zich moeten houden indien ze de vrucht willen behouden, geeft hij impliciet ook manieren die kunnen zorgen voor het verlies van de vrucht. Hij legt dus weer heel wat beperkingen aan zwangere vrouwen op.³²⁸ Het derde hoofdstuk van het derde boek is ook een voorbeeld van een hoofdstuk waar de informatie die eruit kan gehaald worden, misschien niet de informatie is die Everaert voor ogen had. Daarin worden namelijk manieren uitgelegd waarop de geboorte bevorderd of versneld kan worden.³²⁹ Er valt dan ook te lezen welke manieren bestaan om de geboorte op gang te brengen wanneer dit misschien nog niet nodig was. Doorheen *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* blijft Everaert sporadisch verwijzen naar vruchtafdrijvende kruiden. Hij vermeldt dan expliciet dat ze als remedie voor bepaalde zaken kunnen helpen, maar dat ze in de eerste maanden van de zwangerschap gevaarlijk zijn. Ook aderlatingen moeten zoveel mogelijk vermeden worden om de vrucht te behouden.³³⁰ Dit beschrijft Everaert allemaal in het vierde hoofdstuk van het vijfde boek. Over aderlatingen tijdens de zwangerschap bestond heel wat discussie.³³¹ Everaert neemt hier dus een positie in door het af te raden. Hij beschrijft alle manieren, waardoor hij de vrouwen in mogelijkheid stelt de kennis over abortus te gebruiken.

Er zijn ook momenten waar Everaert het niet expliciet zegt, maar er toch ook sprake kan zijn van gevaar voor de vrucht. Daarom licht ik in wat volgt in het algemeen kort een aantal kruiden toe die

³²⁸ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 19v.

³²⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 23r.

³³⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 41r-45v.

³³¹ Wiesner-Hanks, *Women and gender*, 84.

bekend staan om hun vruchtafdrijvende werking. Eén van zulke kruiden is mosterdzaad. Daarvan is bekend dat in de late middeleeuwen en vroegmoderne periode geweten was dat de inname mogelijks voor een zwangerschapsbeëindiging zou kunnen zorgen. Het zou ook deels als anticonceptie zijn ingenomen. Dit zien we geïllustreerd aan de hand van het voorbeeld van de genadebrief van Antonie van Claerbout. Zij doodde haar kind en vroeg om genade. Daarvoor argumenteerde van Claerbout, en haar omgeving, dat ze dacht dat ze niet zwanger kon zijn, omdat ze stevast mosterdzaad innam. Toen ze beviel, was ze dan zo in geschrokken en dat uitte ze dan op het pasgeboren kind.³³² Mosterdzaad komt slechts sporadisch aan bod in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, maar is toch een opmerkelijk voorbeeld voor de verspreide kennis over contraceptie.³³³

Ook het vierde hoofdstuk van het vijfde boek beschrijft allerlei oorzaken van miskramen. Daarbij komen remedies kijken, maar ook manieren waardoor ze vermeden kunnen worden.³³⁴ Door te vermelden hoe een miskraam vermeden kan worden, geeft Everaert impliciet wel allerlei manieren mee om de vrucht toch af te drijven. Hij geeft zelf aan dat afdrijvende middelen niet gebruikt mogen worden in de zwangerschap: “Sy sullen haer insgelijcx wachten voor alle dinghen die de maentstonden verwecken oft drijuen, ende dat de selfde te seere stoppet.”³³⁵ Zo moet de vrouw opletten met dingen die sterk ruiken, zoals mosterdzaad. Mosterdzaad stond dan ook bekend om zijn werking als anticonceptie en vruchtafdrijvend middel, zoals hierboven uitgelegd werd. Hier zien we ook wederom een bevestiging van de theorie van Riddle.

In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* komen ontzettend veel andere kruiden aan bod die mogelijk een vruchtafdrijvende werking zouden hebben. Doordat het moeilijk is dit te testen of bewijzen, zoals bleek uit de kritieken op *Eve's herbs*, zal ik hier slechts kort enkele opvallende toepassingen van kruiden aanhalen. Daarvan is het dan duidelijk of ze al dan niet een vruchtafdrijvende werking hebben. In wat volgt, licht ik dus kort enkele kruiden toe. Wat vooral opvalt bij het gebruik van de kruiden, zijn de hoeveelheden die aangeraden worden. Zo is een half pond valeriaan nodig om onvruchtbaarheid op te lossen.³³⁶ Bij pasgeboren kinderen raadt Everaert dan weer opium aan.³³⁷

Ook andere kruiden kennen een plaats in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Het is echter moeilijk te achterhalen hoe de kruiden effectief werken. Zoals hierboven bleek, kreeg ook Riddle commentaar over hoe hij zijn kruiden onderzocht had. Ook is de dosering moeilijk te bepalen. Toch tracht ik

³³² Peter J. Arnade en Walter Prevenier, *Honor, vengeance, and social trouble: pardon letters in the Burgundian Low Countries* (Ithaca: Cornell University Press, 2015), 106-10 en 116-18.

³³³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 43r.

³³⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 41r-45v.

³³⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 43r.

³³⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 57r-58r.

³³⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 72r.

aan de hand van enkele moderne studies over het gebruik van kruiden om een abortus uit te voeren, te onderzoeken of die ook in Everaerts boek een plaats kennen. Wijnruit is een plant die vaak naar voren komt in studies over abortus.³³⁸ Dat komt bijvoorbeeld voor in het derde hoofdstuk van het derde boek waarin remedies beschreven staan die ervoor zorgen dat de bevalling versneld wordt.³³⁹ Ook peterselie is een kruid dat geassocieerd wordt met een vruchtafdrijvende werking.³⁴⁰ Die zit in in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* in een mengeling “om de stonden vande vrouwen te voorderen.”³⁴¹ Dat is natuurlijk opvallend, aangezien we hierboven reeds konden vaststellen dat dit als eufemisme voor abortus gebruikt werd. In het vierde hoofdstuk van tweede boek, dat voornamelijk over abortus gaat, staan kruiden niet expliciet vermeld. Enkel de mogelijkheid tot verkeerd kruidengebruik wordt besproken.³⁴² Everaert doet in dit hoofdstuk dus niet uit de doeken welke kruiden precies gebruikt werden, maar later in het hele boek wel.

Deze hoofdstukken zijn enerzijds heel beperkend voor toekomstige moeders, maar kunnen anderzijds een opening of bevrijding geboden hebben voor vrouwen die een manier zochten om de zwangerschap te beëindigen. Er wordt vaak een negatief beeld opgehangen over vrouwen die andere vrouwen helpen met het beëindigen van de zwangerschap. De vrouwen die zelf die hulp zoeken, krijgen niet in dezelfde mate een negatieve behandeling. Wat we hier aan het werk zien, is hoe er in eenzelfde tekst op verschillende manieren gekeken kan worden naar vrouwen. Vrouwelijkheid is dan ook niet te beperken tot één hokje.

1.3. On/vruchtbaarheid

Er zijn verschillende factoren die bepalen of een conceptie kan plaatsvinden. Of iemand zich in de mogelijkheid verkeert om kinderen te krijgen of niet, kan een bron van angst zijn.³⁴³ Vruchtbaarheid en onvruchtbaarheid kennen daarom een plek in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Everaert wijdt een heel boek, het zesde, aan onvruchtbaarheid en de verschillende oorzaken daarvan.³⁴⁴ Daaruit kunnen we afleiden dat dit ook in de vroegmoderne periode een zorg was. Er lag vanuit het maatschappelijk weefsel een druk op koppels om kinderen te krijgen. Onvruchtbaarheid is dan ook niet louter biologisch, maar was een cultureel construct dat vele gevolgen kende volgens genderhistorica

³³⁸ Zie bijvoorbeeld: Carmen Ciganda en Amalia Laborde, “Herbal infusions used for induced abortion,” *Journal of Toxicology: Clinical Toxicology* 41, nr. 3 (2003): 236.

³³⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 23v.

³⁴⁰ Ciganda en Laborde, “Herbal infusions,” 236.

³⁴¹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 38r.

³⁴² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17r-18v.

³⁴³ Regina Toepfer, *Infertility in medieval and early modern Europe. Premodern views on childlessness* (Cham: Palgrave MacMillan, 2022), 81.

³⁴⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 51v-69v.

Regina Toepfer.³⁴⁵ In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* wordt onvruchtbaarheid in combinatie met de humorenleer besproken. Waar we eerst zien dat er naar beide genders gekeken werd wanneer het gaat over onvruchtbaarheid, komt later de focus meer en meer te liggen op de vrouw waardoor een zeer negatief beeld van de vrouw wordt geponeerd.

Vruchtbaarheidsregulatie is iets wat in veel historiografie naar voren komt, zij het niet als hoofdfocus van een werk.³⁴⁶ Er is ook een sterke link met het vorige hoofdstuk. Een groot deel van de discussie over abortus gaat immers over het gebruik van kruiden die de maandstonden opwekken. Die zouden ofwel als eufemisme dienen ofwel effectief ervoor zorgen dat de menstruatie plaatsvindt waardoor een vrouw gezuiverd was en weer vruchtbaar kon worden.³⁴⁷ Het komt er vaak op neer dat historici die zich specialiseren in abortus verweten wordt te veel te focussen op vruchtbaarheidsregulatie en demografen net te weinig.³⁴⁸

Hoewel Everaert voornamelijk focust op onvruchtbaarheid, is de vruchtbaarheid ook iets wat we kort moeten belichten in het deel over de preconceptionele fase. Laatmiddeleeuwse auteurs wijzen er vaak op dat onvruchtbaarheid, zowel bij mannen als bij vrouwen, plaatsvond op een heel jonge of net oude leeftijd. Middeleeuws historica Catherine Rider onderzocht twaalfde en dertiende-eeuwse geschriften over onvruchtbaarheid. Daaruit bleek dat, wanneer het gaat over onvruchtbaarheid op latere leeftijd, het de leeftijd was die doorwoog en niet het gender. Het is wel zo dat bij vrouwen de leeftijd nog belangrijker was.³⁴⁹ In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* kent onvruchtbaarheid in verband met een leeftijd ook een plaats:

“Maer als de mensche seer out wort, so wort hy oock onvruchtbaer: hoe wel dat onder ons duytschen somtijts mannen van tseuentich ende tachtentich iaren noch kinderen maken ende crijgen.”³⁵⁰

In dit citaat is het zo dat er gefocust wordt op mannen van het ‘eigen’ volk. Het lijkt hier alsof de auteur wil aantonen hoe viriel zijn volk is. Hierbij valt het op dat enkel de leeftijd van de man gespecificeerd wordt. Dit bewijst de stelling van Rider. Het is namelijk zo dat leeftijd als belangrijke factor wordt gezien, maar dat het bij vrouwen toch nog lastiger is om op latere leeftijd kinderen te

³⁴⁵ Toepfer, *Infertility*, 9.

³⁴⁶ Monica H. Green, “Gendering the history,” 491.

³⁴⁷ Van de Walle en Renne, *Regulating menstruation*, xxi.

³⁴⁸ Green, “Gendering the history,” 500.

³⁴⁹ Catherine Rider, “Gender, old age, and the infertile body in medieval medicine,” in *Gender, health, and healing, 1250–1550*, eds. Sharon Strocchia en Sara Ritchey (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021), 267.

³⁵⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 52v.

krijgen. Van mannen wordt hier namelijk gesteld dat ze nog vrij laat kinderen kunnen krijgen. Leeftijden spelen ook een rol bij het beginnen van de vruchtbaarheid. De eerste keer dat een meisje haar maandstonden krijgt, de menarche, zorgt ervoor dat ze vruchtbaar is. In veel medische traktaten wordt die leeftijd dan ook beschreven. Laatmiddeleeuws historicus Charles T. Wood stelt dat dit een manier is om afleidingen te doen over de demografie van een bepaalde periode indien er weinig bronnen zijn.³⁵¹

De schuld voor het niet in staat zijn om kinderen te krijgen, werd in de vroegmoderne periode grotendeels bij de vrouw gelegd. Zij zou om verschillende redenen kwetsbaarder zijn voor onvruchtbaarheid.³⁵² Hoe er naar kinderloosheid gekeken wordt, wordt ook beïnvloed door andere intersecties zoals klasse. Die bepalen dan het waardeoordeel.³⁵³ Lang is enkel gefocust op mannelijke impotentie en niet op algemene onvruchtbaarheid bij hen. Cultuurhistorica Jennifer Evans tracht hier verandering in te brengen. Zij zag dat er in de vroegmoderne periode aandacht was voor mannelijke onvruchtbaarheid. Zij kenden eveneens voorschriften waaraan ze zich moesten houden om onvruchtbaarheid te vermijden. Kinderen krijgen was dan ook belangrijk voor de sociale stand van de man.³⁵⁴ Medisch historica Heather Cowan stelt dat dit mede komt door de groeiende verantwoordelijkheid bij mannen om ervoor te zorgen dat de familienaam navolging kreeg vanaf de Reformatie. Na die Reformatie werd onvruchtbaarheid, volgens Cowan, een sociale, medische en religieuze zorg door het toenemende belang van het gezin.³⁵⁵ Het is zo dat onvruchtbaarheid een bron van angst was voor vrouwen gezien de uitgebreide praktische, emotionele, maar ook religieuze zorgen. Dit is een andere manier waarop het vrouwelijk lichaam onder publieke controle kwam. Over verschillende sociale klassen heen vinden we namelijk aanwijzingen dat onvruchtbaarheid een publieke zorg was.³⁵⁶ Impotentie bij de man, gelinkt aan onvruchtbaarheid, kon dan ook een reden zijn om een huwelijk te verbreken. Vroedvrouwen dienden dan enkele onderzoeken in verband met onvruchtbaarheid bij de vrouw uit te voeren.³⁵⁷

Het hele *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* is doordrongen met metaforen om bepaalde medische zaken uit te leggen. Daarmee plaatst Everaert zich in een traditie die al sinds de oudheid aan de gang was. Voor bepaalde concepten bestond namelijk al een eeuwenlange traditie om ze op een andere manier

³⁵¹ Charles T. Wood, "The doctor's dilemma. Sin, salvation, and the menstrual cycle in medieval thought," *Speculum* 56, nr. 4 (1981): 710.

³⁵² Daphna Oren-Magidor en Catherine Rider, "Introduction: infertility in medieval and early modern medicine," *Social History of Medicine* 29, nr. 2 (2016): 11; Wiesner-Hanks, *Women and gender*, 83.

³⁵³ Toepfer, *Infertility*, 9.

³⁵⁴ Jennifer Evans, "'They are called imperfect men.' Male infertility and sexual health in early modern England," *Social History of Medicine* 29, nr. 2 (2016): 311.

³⁵⁵ Cowan, "Surviving a public obsession," 247-48.

³⁵⁶ Cowan, "Surviving a public obsession," 248-52.

³⁵⁷ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 104.

te schrijven en bevattelijk te maken. Zo beschrijft Everaert de baarmoeder als een zak, zoals voor wijn. Hij gebruikt daarbij een bekende analogie, die van de baarmoeder als iets met een smalle kant en een breder deel dat iets kan vasthouden.³⁵⁸ De baarmoeder heeft volgens Everaert “een poorte.” Die gaat open bij de conceptie en sluit zich weer erna. De “poorte” mag niet opengeprik worden met een naald, al lezen we soms het tegenovergestelde, maar daarover later meer.³⁵⁹ Ook de menopauze wordt aan de hand van een metafoor in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* uitgelegd:

“Om dat ghelijck een Boom die niet meer en bloeyet niet meer en mach
baeren noch vruchten voortbrenghe: Alsoo oock een yeghelicke Vrouwe die
haer maentstonden niet en heeft om haer op alle behoorlicke ende rechte
tijden van haer over-vloedichheyt te suyveren en can noch en mach natuerlick
vruchtbaer zijn nocht ontfanghen.”³⁶⁰

t’ Boeck vande Vroet-Wijfs is doorspekt met analogieën met de natuur, ook dat zien we hier terugkomen. Dit is niet de enige vergelijking met het bloeien van een boom in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*. Zoals hierboven reeds vermeld, is het kind voor de 45ste dag van de zwangerschap nog erg zwak en valt het dan te vergelijken met bloesem die op veel manieren kan afsterven.³⁶¹ Wat dit citaat ook illustreert, is dat onvruchtbaarheid, menstruatie en het regelen van beide sterk aan elkaar gekoppeld zijn. Het is met andere woorden nodig om een menstruatie te hebben om vruchtbaar te zijn. In het algemeen bereikten minder mensen de leeftijd van de menopauze in de vroegmoderne tijd. De levensverwachting lag lager, maar van zodra de kindertijd gepasseerd was, kon een vroegmodern persoon makkelijk 60 jaar worden.³⁶² Het is wel zo dat er geen gemiddelde leeftijd is waarop de menopauze plaatsgevonden zou hebben. Zelfs nu is de definitie nog erg breed, namelijk tussen 45 en 55 jaar. Ouderdom werd vaak geassocieerd met de menopauze, maar niet altijd. Algemeen kunnen we zeggen dat een vrouw oud werd gevonden rond de 50 jaar.³⁶³

Vervolgens bespreekt Everaert in het zesde boek onvruchtbaarheid. Daarbij hoort volgens hem ook het bewegen van de baarmoeder en de overvloedigheid van de menstruatie. Onvruchtbaarheid wordt in dit hele boek als een afwijking gezien, maar die behandeld kan worden. Hoewel het dus

³⁵⁸ Rebecca Whiteley, “Figuring pictures and picturing figures. Images of the pregnant body and the unborn child in England, 1540 - c. 1680,” *Social History of Medicine* 32, nr. 2 (2019): 254.

³⁵⁹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 16r-16v.

³⁶⁰ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 6v.

³⁶¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17r-18v.

³⁶² Isabelle Devos en Tina Van Rossem, “Oud, ouder, oudst. Regionale en lokale verschillen in sterfte in het graafschap Vlaanderen tijdens de zeventiende en achttiende eeuw,” *De zeventiende eeuw* (2019): 39-40.

³⁶³ Sara Mendelson en Patricia Crawford, *Women in early modern England, 1550-1720* (Oxford: Clarendon Press, 2003), 184-85.

erg negatief wordt voorgesteld, is er steeds een oplossing.³⁶⁴ Dat is iets wat naar voren komt in het gehele *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* en gekoppeld kan worden aan het feit dat het ook geschreven werd voor toekomstige moeders. Zij krijgen in het gehele boek allemaal zaken voorgeschoteld waar ze op moeten letten en vernemen dat het voornamelijk hun schuld is wanneer de conceptie niet lukt. Doordat er ook oplossingen in staan en zaken waar ze op moeten letten op voorhand, controleert het boek de toekomstige moeder nog meer. Er is namelijk altijd wel iets waardoor ze het beter had kunnen doen. We kunnen ons daarbij de vraag stellen of dit de angst voor de bevalling wel wegneemt of de toekomstige moeder niet net onzekerder maakt. Genderhistorici Melissa Ames en Sarah Burcon toonden voor de moderne periode een angst aan die veroorzaakt wordt door boekjes voor zwangere vrouwen.³⁶⁵

Er zijn veel bepalingen waarin Everaert zegt wat er moet gebeuren in geval van onvruchtbaarheid. Die aandoening wordt grotendeels verklaard door de humorenleer. In het eerste hoofdstuk is Everaert nog redelijk algemeen wanneer het over onvruchtbaarheid gaat. Later worden de oorzaken expliciet op enkel vrouwen toegespitst worden. In het eerste hoofdstuk gebeurt dat nog veel meer impliciet. Zo zou overgewicht ervoor zorgen dat het zaad een te lange weg moet afleggen. Dat zaad legt zijn weg natuurlijk af in het lichaam van de vrouw. Een ander voorbeeld is dat de baarmoeder zou kunnen dichtgroeien en hierdoor de menstruatie zal ophouden. Wegens gebrek aan zuivering is onvruchtbaarheid dan het gevolg. Hierbij verwijst Everaert naar Galenus.³⁶⁶ Everaert neemt hier ook waarschijnlijk de ervaringen van Ruf over wanneer hij het volgende schrijft:

“Ick hebbe ooc van vele hooren segghen, ende oock ghesien dat sy daer af storuen, deur dat sy hun om de schaemte wille niet en hebben laten helpen.”³⁶⁷

Hier is het wederom de schuld van de vrouw dat zij geen hulp zou zoeken door het grote taboe dat op de onvruchtbaarheid rust. Schaamte is een sterke emotie die ook in relatie met de zwangerschap gebracht kan worden. Gynaecologe Anne Drapkin Lysterly deed hier onderzoek naar in de hedendaagse periode. Het is daarbij belangrijk te erkennen dat vrouwelijke en mannelijk emoties niet hetzelfde zijn volgens haar. Schaamte over het vrouwelijk lichaam kan versterkt worden door de praktijken die tijdens de bevalling plaatsvinden. De belangrijkste oplossingen om ervoor te zorgen dat die gevoelens niet overheersen, zijn het benadrukken van de agency van de

³⁶⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 51v-69v.

³⁶⁵ Ames en Burcon, “Nine months of fear,” 125-26.

³⁶⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 51v-53v.

³⁶⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 52r.

bevallende vrouw, waardigheid in de behandeling en connectie met andere mensen.³⁶⁸ Vroegmodern historica Linda Pollock stelt dat ook in de vroegmoderne periode het geboorteproces met schaamte gepaard ging. Alle rituelen die errond werden opgezet, dienden om met die schaamte en ‘vervuiling’ om te gaan.³⁶⁹

Er volgen nog heel veel verklaringen voor onvruchtbaarheid zoals ziekte of andere verhoudingen van bepaalde humoren. Dat lezen we hier:

“Bouen dien soo zijnder sommige vrouwen van aert ende natuere so beestachtich ende ongheregelt, dat sy meer manachtich dan vrouwachtich zijn. Daer teghen soo zijn oock dergelijke mans, die meer complexie, aert, ende natuere hebben van een vrouwe dan van een man: ghelijck, als dese vrouwen geensins, of seer luttel hebben haer natuerlicke stonden. Desghelijcx oock mannen van vrouwelicker aert, die soo coel zijn van natuere, dat sy luttel lust of liefde hebben tot vrouwen, ende luttel zaets, ende daerom gheheel onnut om te genereren.”³⁷⁰

In dit citaat zien we dat de humorenleer kan worden ingezet om verschillen in gender te verklaren. In dit geval gaat het niet zozeer over geslachtskenmerken. Wat we hier wel duidelijk zien terugkomen, zijn de eigenschappen die aan mannen en vrouwen worden toegemeten. De verhoudingen in de humoren bepalen hoe een persoon zich gedraagt. Het zijn niet enkel eigenschappen of gedragingen die verklaard worden, het draait ook om verklaringen van onvruchtbaarheid. Ook hier weer wordt de menstruatie gekoppeld aan onvruchtbaarheid. Bij mannen staat dan weer het zaad centraal. Daarbij valt dan op dat het vrouwelijk zaad, dat ook belangrijk was volgens Everaert zoals hierboven beschreven, geen plek kent. Ook benadrukt Everaert hier nogmaals dat het orgasme nodig is om tot een conceptie te komen. Dat zien we in het laatste deel van het citaat. Hier plaatst hij zich dus in de traditie die Laqueur beschreef.

Tijdens de eerste periode na de conceptie moeten vrouwen heel sterk oppassen en mogen ze bijvoorbeeld niet te veel bewegen. Hierin zien we weer terugkomen dat vrouwen bijna niets konden doen en dus alles aangehaald kan worden als reden waarom de conceptie niet goed verloopt.³⁷¹ Dit patroon konden we ook al vroeger in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* lezen wanneer de vrouw er alles aan moest doen om na de conceptie de vrucht te behouden.³⁷² Everaert beschrijft veel onderzoeken

³⁶⁸ Anne Drapkin Lyerly, “Shame, Gender, Birth,” *Hypatia* 21, nr. 1 (2006): 101–4.

³⁶⁹ Linda A. Pollock, “Childbearing and female bonding in early modern England,” *Social History* 22, nr. 3 (1997): 300.

³⁷⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 52r.

³⁷¹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 52v.

³⁷² Zie bijvoorbeeld: Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 16v.

om met zekerheid te bepalen dat iemand onvruchtbaar is. Wat volgt, is een beschrijving van onvruchtbaarheid. Het zou te zien zijn aan vrouwen die nooit vruchtbaar zijn geweest. Zij zouden op latere leeftijd jonger blijven lijken. Er volgt een erg negatieve beschrijving van oudere vrouwen:

“Men soude hier wel mogen schrijuen van die arge oude quenen, die de mans onvruchtbaer maken, ende henlieden, deur toouerie, hun natuere ende mans cracht leden ontstelen, waer toe oock een goet stoue knecht wel soudien dienen, die haer dat wel wtdreue.”³⁷³

Hier komt dus letterlijk naar voren dat sommige vrouwen de oorzaak zijn van onvruchtbaarheid bij mannen. Het zijn dan ook die vrouwen die sommige mannen onvruchtbaar kunnen maken. Dus zelfs als de oorzaak van het niet kunnen krijgen van kinderen bij de man ligt, kan de vrouw hiervan de oorzaak zijn. “Quene” verklaart het Middelnederlandswoordenboek als “eene vrouw op leeftijd, eene vrouw die geen kinderen meer krijgen kan.”³⁷⁴ Hieruit blijkt de negatieve beschrijving nogmaals, maar ook de associatie van de heks met de persoon die oud is en geen kinderen krijgt. Het woord komt ook vaak in combinatie met “Mordenesse” voor in abortuscontexten.³⁷⁵

Hierna stelt Everaert dat hij er niet verder over zal uitweiden, omdat “ick dit boecxken principalick ghemaect hebbe voor de bevruchte vrouwen ende Vroetwijfs.”³⁷⁶ Hij wenst dus niet verder in te gaan op vrouwen die andere mannen onvruchtbaar maken, misschien omdat hij vroedvrouwen hier niet van verdacht of omdat hij het boek positief wilde houden voor de toekomstige moeders. Hij blijft zijn doelpubliek herhalen, maar wat we voornamelijk kunnen afleiden uit deze zin is dat het niet uitsluitend voor hen bedoeld is. We dienen er, zoals eerder aangehaald, rekening mee te houden dat dit boek hoogstwaarschijnlijk ook door mannen werd gelezen. Everaert moet daar dan ook rekening mee gehouden hebben toen hij het schreef.

Dat de humoren in balans moeten zijn, wordt nog verschillende malen herhaald in het eerste hoofdstuk van het zesde boek. De hoofdstukken die daarop volgen, versterken ook dit belang door per ‘afwijking’ van de humoren te beschrijven wat er fout liep en hoe dit opgelost kan worden.³⁷⁷ In het eerste hoofdstuk specificeert Everaert dat het over zowel mannen als vrouwen gaat: “Vande onvruchtbaerheyt des Mans ende Wijfs int ghemeyne, midts oock d’oorsaken van dien.”³⁷⁸ Daaruit

³⁷³ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 53r-53v.

³⁷⁴ “QUENE,” *Middelnederlandsch woordenboek*, geraadpleegd 26.04.2025, <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/>.

³⁷⁵ “MORDENESSE,” *Middelnederlandsch woordenboek*, geraadpleegd 26.04.2025, <https://gtb.ivdnt.org/>.

³⁷⁶ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 53v.

³⁷⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 53v-59v.

³⁷⁸ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 53v.

kunnen we dan afleiden dat de andere hoofdstukken over vrouwen gaan, aangezien mannen niet meer expliciet benoemd worden. Hoewel Everaert niet letterlijk stelt dat dit deel over onvruchtbaarheid bij vrouwen gaat, kunnen we dat wel afleiden uit de voornaamwoorden die hij gebruikt of wanneer hij een remedie geeft waarbij hij dan stelt dat een vrouw iets moet doen. We zien dan bijvoorbeeld: “Als nu een vrouwe onvruchtbaer is, ende van te ontfanghen belet wordt.”³⁷⁹ Bij het vijfde hoofdstuk is het ook duidelijk dat het over de vrouw gaat, aangezien onvruchtbaarheid “die den oorspronck heeft wt Melancholijke humeur vande Baer moeder.”³⁸⁰ We zien dus een grote verantwoordelijkheid bij de vrouw in verband met onvruchtbaarheid. Dat zien we in de gehele bespreking van onvruchtbaarheid terugkomen.

1.4. Tussentijdse conclusie

Wat hierboven beschreven is, zegt iets over de man-vrouwverhoudingen in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Vrouwen worden op een bepaalde manier afgebeeld in de hierboven geanalyseerde hoofdstukken. Beide hoofdstukken gaan vooraf aan de conceptie. De bespreking werd aangevat met abortus in de Nederlanden. Een korte exploratie van andere bronnen, wees erop dat de onderzoeksmogelijkheden voor abortus groot zijn. In *t' Boeck van de Vroet-Wijfs* zelf wordt abortus erg negatief afgebeeld, maar tegelijkertijd beschrijft Everaert de abortusmogelijkheden wel en geeft dus manieren om een abortus uit te voeren. Op die manier plaatst Everaert ze niet in de taboesfeer. Doorheen de rest van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* komen ook veel kruiden aan bod met een vruchtafdrijvende werking. Hetzelfde mechanisme geldt in deze gevallen. Door ze te beschrijven deelt Everaert toch de optie mee. Op dit vlak is *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* een ambigu boek dat enerzijds abortus faciliteert en het anderzijds verbiedt.

Ook is het zo dat er bij de meerderheid van de remedies niet vermeld staat wie ze moet maken of hoe ze precies gemaakt moeten worden. Daaruit kunnen we dan weer afleiden dat de lezers van het boek wisten hoe de verschillende drankjes gemaakt moesten worden en waar ze de ingrediënten moesten halen. Die ingrediënten waren waarschijnlijk niet toegankelijk voor iedereen, dus we kunnen er vanuit gaan dat lokale vroedvrouwen wisten hoe ze het best kompressen konden maken met wat voorhanden was. Dat is ook weer het praktische karakter van het boek dat naar voren komt. De kans is groot dat de recepten origineel geënt waren op autoritaire voorschriften, maar nadien aangepast zijn met wat in de realiteit werkte en wat niet. In enkele gevallen in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* wordt ook aangeraden dat de remedies door een apotheker gemaakt worden. Wie het

³⁷⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 53v.

³⁸⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 57r.

moest maken, is in alle andere gevallen niet duidelijk. Daaruit kunnen we dan afleiden dat vroedvrouwen grotendeels zelf in het bezit moeten geweest zijn van de kennis over hoe ze het beste verzorgende oplossingen konden maken.

We zien ook een groeiende controle op vrouwen. Dit valt af te leiden uit de morele controle die Everaert wil uitoefenen op zijn lezers door het slechte karakter van abortus te benadrukken. Toch komt nog steeds een bewegingsvrijheid van vrouwen naar voren, doordat het bewezen werd door Everaert dat abortuspraktijken bestonden. Vroedvrouwen zelf worden in deze hoofdstukken minder negatief afgebeeld omdat ze het doelpubliek zijn, tenzij ze een abortus mogelijk maken. Het zijn immers die personen die geweerd moeten worden volgens Everaert. De zwangere vrouwen die een oplossing zoeken, zijn daarin minder verantwoordelijk. Hier zien we dus een onderscheid in hoe er naar vrouwen gekeken wordt, wat bewijst dat er niet van een algemene verbetering of verslechtering gesproken kan worden. Het is daarom ook belangrijk om te differentiëren en niet alle vrouwen over dezelfde kam te scheren.

Het belang van de menstruatie als zuiverend element werd bevestigd in de vorige hoofdstukken. Daaruit bleek ook dat de theorie van Riddle die het gebruik van kruiden ‘om de menstruatie op te wekken’ inhoudt, bevestigd kan worden. We kunnen stellen dat in de zestiende-eeuwse Nederlanden dit een courante vorm was om abortus te verwoorden. Toch valt ook het zuiverende element van menstruatie, waar Green op wees, niet te onderschatten. Er zijn bijvoorbeeld remedies om de vruchtbaarheid te bevorderen door de menstruatie te laten terugkeren.

De groeiende controle op vrouwen zien we ook in de hoofdstukken over onvruchtbaarheid doordat de vrouw steeds verantwoordelijk wordt gesteld. Wat ook naar voren komt, is dat de onvruchtbaarheid duidelijk voornamelijk van bij de vrouw komt. Ook is het zo dat er zoveel voorschriften gegeven worden, dat het eigenlijk onmogelijk is om je als vrouw daaraan te houden. Er is dan altijd wel iets dat fout kan gaan waardoor het schuldgevoel van de toekomstige moeder groeit. Dit is dus wederom een deel van *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* waarin de controle op vrouwen aanwezig is. De theoretische oorzaken via de humorenleer, kennen steeds heel praktische oplossingen. Daarbij wordt niet expliciet vermeld wie de behandelingen mag en kan opstarten. In dat geval gaan we ervan uit, door het doelpubliek van *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, dat vroedvrouwen overweg konden met deze theorieën en bovenal in staat waren om om te gaan met onvruchtbaarheid. De hoofdstukken over onvruchtbaarheid tonen aan dat er geen onderscheid tussen praktische en theoretische kennis hoeft te bestaan en beide in elkaar overlopen. Everaert reikt beide types kennis door elkaar aan.

Onvruchtbaarheid in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* leert ons iets over genderverhoudingen. Het is zo dat er aan de hand van de humorenleer verschillende “perceived differences” gelegitimeerd worden.³⁸¹ Die sterke invloed van de humorenleer kan daar ook weer passen in de theorieën van Thomas Laqueur. Verder is het zo dat vroedvrouwen hier de diagnose kunnen stellen en een remedie kunnen toepassen, zelfs zwangere vrouwen kunnen dit. Nog niet alles omtrent het vrouwelijk lichaam is met andere woorden al volledig gemedicaliseerd. Er is veel bewegingsvrijheid en beslissingsruimte voor de vroedvrouw, al komt het hier minder letterlijk aan bod dan in de hoofdstukken die nog volgen. Uit het onderdeel over onvruchtbaarheid blijkt dat ook in meer theoretische hoofdstukken, ondanks de vele kruiden die Everaert aanraadt, er toch een rol voor de vrouw is weggelegd. Dit deel bevestigt dat theorie en praktijk niet ver uit elkaar hoeven te liggen en niet volledig onderverdeeld waren tussen universitair geschoolde dokters en de rest.

³⁸¹ Scott, “Gender,” 1067.

2. Zwangerschap

2.1. Algemene ontwikkeling

Een zwangerschap is een ingrijpende gebeurtenis in het leven van een vrouw. De ontwikkeling van leven in haar baarmoeder is heel fragiel en er kan op verschillende manieren iets mislopen.³⁸² In de zestiende eeuw was het nog niet mogelijk om de ontwikkeling van de vrucht grondig te monitoren. Nu is die mogelijkheid er wel en wordt er regelmatig gekeken of er iets mis is of niet.³⁸³ Omdat dat dus nog geen optie was, was de zwangerschap een grote bron van angst voor de toekomstige moeder.³⁸⁴ Ook artsen probeerden steeds meer grip te krijgen op het fenomeen door bijvoorbeeld de anatomie grondiger te onderzoeken aan de hand van dissecties. Die gebeurden voornamelijk op veroordeelden. Artsen probeerden zo steeds meer de binnenkant van de vrouw te ontdekken en bloot te leggen.³⁸⁵ In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* wordt dit duidelijk wanneer Everaert rechtstreeks figuren van Vesalius overneemt.³⁸⁶ In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de zwangerschap besproken, met een focus op bepaalde 'afwijkingen'. Eerst volgt een korte bespreking van de zwangerschap zelf.

Het moederschap was erg belangrijk. Het 'moeder worden' wordt dan ook in dit hoofdstuk besproken. Religie speelde hier een significante rol in. Het was namelijk zo dat een moeder zijn, in de hervormde leer, het enige was wat een vrouw kon doen om zo dicht mogelijk bij God te komen. Alle religieuze ordes waren immers afgeschaft. Het ideaal van het gezin werd steeds meer gepropageerd.³⁸⁷ Religieus historica Kirsi Irmeli Stjerna stelt dan ook: "Thus Reformation theology, generally speaking, enforced the domestication of women."³⁸⁸ Dit past in de visie van Roper zoals in het inleidend deel besproken. Het gezin werd dus steeds belangrijker, zowel voor mannen als voor vrouwen, en het stichten daarvan begint met de zwangerschap.

De zwangerschap, en dan voornamelijk de ontwikkeling van de vrucht, behandelt Everaert erg theoretisch in het eerste boek van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Daarin komen allerlei theorieën naar boven over de ontwikkeling van het zaad.³⁸⁹ Die zijn hier niet de focus van het onderzoek. Toch licht ik er enkele opvallende opvattingen uit. Het vrouwelijk zaad en het mannelijk zaad krijgen

³⁸² Barbara Katz Rothman, "Pregnancy, birth and risk: an introduction," *Health, Risk & Society* 16, nr. 1 (2014): 1-6.

³⁸³ Rachel A. Haws et al., "Reducing stillbirths: screening and monitoring during pregnancy and labour," *BMC pregnancy and childbirth* 9 (2009): 1-2.

³⁸⁴ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 113.

³⁸⁵ Xiang en Venkatesan, "The role of Vesalius," 125, 129-30.

³⁸⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 13v.

³⁸⁷ Stjerna, *Women and the Reformation*, 33.

³⁸⁸ Stjerna, *Women and the Reformation*, 33.

³⁸⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 4r-12r.

bijvoorbeeld andere eigenschappen toegemeten. Ze zijn desondanks wel “ghelijck.”³⁹⁰ Hier plaatst Everaert zich dus in de traditie van Galenus en anderen en niet in die van Aristoteles die het grotere belang van de man ook in het zaad ziet.³⁹¹ Hiermee bevestigt *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* ook de theorie over het *one-sex body model* van Laqueur. Later in de ontwikkeling zien we wel verschillen tussen het zaad van de man en de vrouw. Het vrouwelijk zaad vormt dan een vlies dat voornamelijk dient om het mannelijk zaad te beschermen.³⁹² Dat is opmerkelijk aangezien beschermen normaal tot het mannelijk register van acties behoort.³⁹³ In dit geval is het mannelijk zaad belangrijker voor de ontwikkeling en is de verklaring daarin te vinden. Het is ook zo dat het zaad eigenlijk ontstaat uit een overtollige vochtigheid. Het moet dan ook enkele zuiveringen ondergaan alvorens het geschikt is om kinderen te vormen.³⁹⁴

Everaert vat de bespreking van de verschillende zaden aan met een allegorie. Bij de mens gaat het immers specifiek over het zaad dat in “den acker” van de vrouwen is “ghestroyt ende gheworpen.”³⁹⁵ We zien hier het begin van een vergelijking tussen de zwangerschap en de natuur die doorheen het hele *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* blijft terugkomen. De ontwikkeling van het zaad begint in de akker van de vrouw. Daarna ontwikkelt het zich en om de fragiliteit ervan te duiden wordt het vergeleken met bloesem.³⁹⁶ Die vergelijking met bloesem lazen we ook al bij de beschrijving van de menopauze. Daar kan de boom geen vrucht meer dragen, omdat hij niet meer ‘bloeit.’³⁹⁷ Met andere woorden, de cyclus is onderbroken en dat zorgt ervoor dat de vrouw niet meer zwanger kan worden.

De ontwikkeling van de vrucht vat Everaert als volgt samen. De zaden komen samen en vormen de basis. Na achttien dagen wordt het niet langer een zaad genoemd, maar een vrucht. Dit is niet te verwarren met de term vrucht die dit onderzoek gebruikt, zoals reeds in het inleidend deel werd toegelicht. Na 45 dagen spreekt Everaert van een kind.³⁹⁸ Het embryo moet ook aan de hand van de vliezen, of “vellekens”, beschermd worden van de menstruatie. Die kent een erg negatieve

³⁹⁰ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 4r.

³⁹¹ Ook de elfde-eeuwse auteur Constantinus Africanus bevestigt het belang van de twee zaden. Hull Geil, “The monstrous womb,” 251.

³⁹² Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 7r.

³⁹³ Voor meer informatie: Iris Marion Young, “The logic of masculinist protection. Reflections on the current security state,” *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 29, nr. 1 (2003): 1–25.

³⁹⁴ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 4r-6r.

³⁹⁵ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 4r.

³⁹⁶ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 17r.

³⁹⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 6v. Ook op veel andere plaatsen gebruikt Everaert een metafoor om wat hij vertelt bevattelijker te maken. Zie bijvoorbeeld: Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 36r.

³⁹⁸ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 11r, 17r.

connotatie.³⁹⁹ In het derde hoofdstuk van het eerste boek vermeldt Everaert de eerste keer dat het vruchtwater bestaat uit het zweet en de urine van de vrucht.⁴⁰⁰ Dit was een wijdverspreide theorie.⁴⁰¹ De eerste maand van de zwangerschap krijgt een uitgebreide bespreking via het versmelten van de vliezen. Aan andere maanden schenkt Everaert minder aandacht. Er gaan wel een heel aantal passages over hoe bepaald kan worden of de zwangerschap voldragen is. Tijdens de achtste maand voert de vrucht een draaiing uit die de vrucht verzwakt. Daarom is in de zevende maand geboren worden beter, omdat de vrucht dan nog sterk is. In de negende maand is de vrucht opnieuw hersteld. De stand van de sterren speelt hier ook een rol in. Ook in werken van astrologen uit dezelfde periode lezen we iets over het belang van de sterren. Zo schrijft de Duitse astroloog Melchior Schärer (c. 1563-1624) in zijn tekst over 1621: “sonderlich weil Jupiter diese Zeit über auch bey den Hyadibus seinen lauff hat/ ist den Weibern ein ungesunde/ und fürnemlich den Schwangern und Gebärenden ein gefährliche Zeit.”⁴⁰²

Meisjes zouden de draaiing pas later uitvoeren en daarom ook later geboren worden.⁴⁰³ In bijna elk stadium van de zwangerschap valt een verschil op te merken tussen jongens en meisjes. Doordat dit al zo vroeg aan de gang is, kan dit voor veel legitimatie zorgen wanneer mannen en vrouwen andere genderpatronen worden toegekend. Op basis van biologische verschillen werd duidelijk een hiërarchie opgebouwd. Denkbeelden in de vroegmoderne periode hebben ook een hiërarchie in op wie het kind het meeste lijkt. Een jongen die op zijn vader lijkt, staat boven een meisje dat op haar vader lijkt. Dat staat dan weer boven een jongen die op zijn moeder lijkt en ten slotte boven een meisje dat op haar moeder lijkt.⁴⁰⁴ Ook in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* geeft Everaert aandacht aan het herkennen van een zwangerschap, maar zeker ook of de vrucht een jongen of een meisje is. Zo bestaat daar een test voor:

³⁹⁹ Van de Walle en Renne, *Regulating menstruation*, xviii.

⁴⁰⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 7r.

⁴⁰¹ Whiteley, “Figuring pictures and picturing figures,” 260.

⁴⁰² Vertaling: vooral omdat Jupiter in deze tijd zijn koers met de Hyadibus heeft / een ongezonde tijd is voor vrouwen / en vooral voor zwangere vrouwen die moeten bevallen. Melissa Melchior Schaerer, *Prognosticon oder Practica ... auff das Jahr 1621* (Nürnberg: Johan Friderich Sartorio, 1621), f. 5v.

⁴⁰³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 19r-19v.

⁴⁰⁴ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 17.

“Als men neem Oosterlucie wortel, reyn ghepuluert, met honich ghemengt,
ende daer mede bestrijct sachte wolle, ende inde leden der gheboorte steket,
soo mach daer aen gheweten worden of de vrouwe sone of dochter draecht.

Want ist dat haer speecksel daer af soet wort, sy draecht een sone, maer
wordet bitterachtich gevonden, so is die ontfangen vrucht een dochter.”⁴⁰⁵

Hier worden positieve eigenschappen, zoet, aan jongens toebedeeld en het meer negatieve, het bittere, aan meisjes. Ook is het zo dat oudere vrouwen meer meisjes krijgen. Verder is het zo dat jongens aan de rechterkant van de baarmoeder zouden groeien en meisjes aan de linker.⁴⁰⁶ Aangezien aan rechts een waardeoordeel hangt, zien we hier dus ook een verschil. We zien dit ook terug in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*:

“De knechtken ligghen inde rechter sijde in smoeders lijf, maer die meyskens
inde slincker sijde. Want inde warmte vande natuere is een groot onderscheyt,
te weten, het knechtken is veel heeter dan het meysken.”⁴⁰⁷

Het onderscheid tussen jongens en meisjes wordt hier ook weer in verband gebracht met de humorenleer. In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* wordt duidelijk veel belang gehecht aan weten of het een jongen of een meisje is in de baarmoeder. Dat toont het belang van het krijgen van jongens aan.

Ook in het tweede deel van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* komen we iets te weten over de zwangerschap. Dit deel werd, zoals eerder aangehaald, hoogstwaarschijnlijk niet origineel door Jakob Ruf geschreven, maar door uitgever Nicolas Fieravent toegevoegd.⁴⁰⁸ Een belangrijk onderdeel in dat deel is de bespreking van de kinderziektes en de verschillende behandelingen daarvan. Het zesendertigste hoofdstuk daarvan gaat opvallend over de zwangere moeder en dus noch over de postpartumzorg van de moeder noch van het kind, de eigenlijke onderwerpen van het tweede deel.⁴⁰⁹

Het hoofdstuk behandelt de verlangens van de zwangere vrouw. Everaert voelde zich genoodzaakt om daarmee af te sluiten:

⁴⁰⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 47r.

⁴⁰⁶ Paul Delany, “Constantinus Africanus’ ‘De Coitu’. A translation,” *The Chaucer Review* 4, nr. 1 (1969): 59.

⁴⁰⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 47r.

⁴⁰⁸ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, Voorreden.

⁴⁰⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 78r.

“Voor een besluit van dit Boecxken, en hebbe ic niet connen laten haer by te voegen dit Capittel: namentlick vande lusten vande bevruchte vrouwen, die vanden Grieken gheuoemt zijn Cita ende Malotia; ende vande Latijnsche Plica.”⁴¹⁰

Hier grijpt hij meteen weer naar geleerde opvattingen door naar het Grieks en het Latijn te verwijzen. In volgend citaat wordt duidelijk wat de vrouw allemaal verlangt:

“Sulcke quade lusten comen ghemeynlick, als gheseyt is, nae die tweede ende derde maent, nae dat de vrouwe vanden man heeft ontfanghen, midts dien dat op den seluen tijt, t’bloet tot dat voetsel vanden kinde toevloeyet, deur de teerichyeyt van tkint, niet en can al tot voetsel vanden kinde verteert worden, ende oock niet meer zijnen ghewoonlicken wtganck ende wtvloet alle maende hebben, Daerom loopt sulck ouervloedich onreyn ende vuyl bloet te rugghe, ende maect een vuyle maghe, by brenghende menigerhande onnatuerlicke lusten, ghelijck de naevolghende exempelen, die menich mensche bekent zijn, wtwijisen.”⁴¹¹

De verlangens van de vrouw worden niet positief omschreven. Ze komen voort uit de onreinheid die opgestapeld zit in haar lichaam, volgens Everaert. De uiteenlopende voorbeelden die Everaert geeft, komen er voornamelijk op neer dat de vrouw tijdens de zwangerschap bloeddorstig wordt. Zo is er een vrouw die haar man vermoordde en hem dan half rauw en half in een soep opat. Een andere vrouw wilde een stuk uit een “Pape” bijten. Nog een andere kocht een long. Ten slotte was er een vrouw die graag een stuk uit de bakker wilde bijten. Haar man betaalde die zodat zijn vrouw haar verlangen reëel kon maken.⁴¹² De zwangere vrouw wordt hier extreem negatief afgebeeld. Ze wordt als het ware gedemoniseerd en als kannibaal bestempeld. De humorenleer biedt hier ook weer een verklaring. In het slot wordt de verantwoordelijkheid voor het uiterlijk van het kind weer bij de moeder gelegd.⁴¹³ Op dit vlak zien we dus een lijn in het gehele *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*.

Dit hoofdstuk illustreert de negatieve visie op zwangere vrouwen in het tweede deel van *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*. Dit is dan ook geschreven door een andere auteur. Bovendien is het zo dat dit hoofdstuk minder de expertise van de vroedvrouw benadrukt waardoor die groep niet zorgt voor

⁴¹⁰ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 78r.

⁴¹¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 78r.

⁴¹² Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 78r-78v.

⁴¹³ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 78r-78v.

een beter aanzien tegenover vrouwen in het algemeen. Het is opvallend dat deze negatieve benadering hier primeert.

2.2. Afwijkingen

Zoals hierboven al aangehaald, gaat er veel aandacht in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* uit naar afwijkingen tijdens de zwangerschap. De oorzaken daarvan kennen ook steeds een plaats. Het is aan de vroedvrouw om deze zaken te herkennen en gepast te handelen. De verschillende remedies komen dan ook aan bod. Er zijn verschillende vormen van afwijkingen die allemaal een plaats kennen in het boek, zoals bepaalde liggingen, Mola-zwangerschappen of de zogenaamde “misconcepties.”

De reguliere zwangerschap wordt in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* voornamelijk theoretisch uitgelegd. Het is wanneer er afwijkingen ontstaan dat er meer aandacht aan wordt geschonken. Dit loopt voornamelijk samen met de bevalling, aangezien die afwijkingen nog niet vroeg opgespoord konden worden. Het is dan de vroedvrouw die moet handelen om het leven van moeder en kind te redden. Het leven van de moeder primeerde namelijk. Indien het duidelijk werd dat dat niet meer te redden viel, dan kon een keizersnede uitgevoerd worden. Die procedure droeg namelijk een groot gevaar voor de moeder met zich mee.⁴¹⁴ Een keizersnede droeg altijd het overlijden van de moeder met zich mee en vaak stierf het kind ook vlak erna. Het werd dus enkel in absolute noodgevallen uitgevoerd.⁴¹⁵ Kinderen werden wel steeds meer de prioriteit. Zo stelde Maarten Luther (1483-1546) het ideaal van de zelfopofferende moeder voor, die stierf zodat haar kinderen het goed konden hebben.⁴¹⁶

We volgen de volgorde van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* door binnen de afwijkingen aan te vangen met afwijkende liggingen. Die kennen in het boek namelijk een groot aandeel. Het gehele vierde boek is er immers aan gewijd. Dat boek kent opvallend meer hoofdstukken dan alle andere, maar de hoofdstukken zijn dan ook heel wat korter. Elk hoofdstuk bespreekt een bepaalde afwijkende ligging en hoe die behandeld kan worden. Om het te verduidelijken zijn hier figuren aan toegevoegd.⁴¹⁷ Die figuren zorgen mee voor een referentiewerk over zwangere vrouwen en zorgen er ook voor dat het boek beter verkocht.⁴¹⁸ Ze maken niet enkel een referentiewerk, maar vormen een belangrijk deel van de visuele cultuur.⁴¹⁹ Medisch historica Rebecca Whiteley stelt dat sommige vruchten niet realistisch, maar volgroeid, worden voorgesteld omwille van verschillende redenen.

⁴¹⁴ Piper, “The professionalization of midwifery,” 33.

⁴¹⁵ Blumenfeld-Kosinski, *Not of woman born*, 1-2.

⁴¹⁶ Rublack, “Pregnancy, childbirth and the female body,” 90.

⁴¹⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 29r-35v.

⁴¹⁸ Hobby, “Early-modern midwifery manuals,” 70–71.

⁴¹⁹ Whiteley, “Figuring pictures and picturing figures,” 241.

Zo worden op deze manier mysteries omtrent de zwangerschap opgelost. Het boek is op die manier een zeer praktische gids voor vroedvrouwen. Wanneer zwangere vrouwen dit zagen, zorgde het voor een positieve impact op de vrucht. De foetussen worden ook erg sterk getoond.⁴²⁰ De figuren zijn echter wel erg ambigu. Ze stellen namelijk de vrucht als een actieve actor voor, maar moeten ook de moeder genoeg agency verschaffen als belangrijkste persoon in de geboorte.⁴²¹

Figuur 1: Of een nieu gheboren kindeken voortquame met onnatuerlicke gheboorte, met alleene een voetken nederwaert ghestrect, ende neffens aende sijde. Maarten Everaert, t' Boeck vande Vroet-Wijfs (Amsterdam: Cornelis Claesz., 1591), f. 30r-30v.

Heel vaak komen dezelfde oplossingen naar boven in die vijftien hoofdstukken. Daarbij moet de vroedvrouw ook haar helpers goed aansturen en trachten zowel moeder als kind te redden. Een voorbeeld van zo'n oplossing lezen we meteen in het eerste hoofdstuk:

“Maer t’Vroetwif sal die barenden Vrouwe op haren rugge in tbedde legghen, metten hoofde leechst, ende met den aers hoochste ligghende, ende daer nae een vrouwe stellen aen t’hoofd van de Vrouwe, die met beude haer armen ende handen dapper sal aentasten, vatten ende grijpen den buyck vande Vrouwe ende den selfden sterck na heur trecken ende opheffen, op dat t’kint wederom achterwaert, ende opwaert in smoeders lijf, gheschouen ende ghestiert werde. Daer sal t’Vroetwif t’kint gheschietelick ende wijslick helpen,

⁴²⁰ Whiteley, “Figuring pictures and picturing figures,” 265.

⁴²¹ Whiteley, “Figuring pictures and picturing figures,” 263.

ende met haer handen ende vingeren t'kindeken eenen wech maken, tselvede stieren, leyden ende schuyuen metten aersken ende beenkens opwaerts tegen smoeders Nael, ende metten hoofdeken teghen zijn moeders rugge, op dat daer deur nedercome tegen tslot, ende tvoorlijf. Ende so haest als tVroetwijf dat kint also heeft ghekeert, soo al sy dat sonder perijckel ter werelt helpen.”⁴²²

Hierbij draait de vroedvrouw het kind, opdat het toch nog geboren kan worden. De vroedvrouw doet het gevaar verdwijnen en help het kind op een gepaste manier. Hier valt op dat het niet de moeder is die geholpen wordt. Dit boek toont de vroedvrouw dan ook als een kundig persoon die moeilijkheden kan verhelpen. Hoewel het niet letterlijk aan bod komt, wordt ze toch erg positief afgeschilderd. Dat zien we ook aan de bijvoeglijke naamwoorden in bovenstaand citaat.

In het tweede hoofdstuk geeft Everaert nog een andere oplossing.⁴²³ Die kan enkel doorgaan “indien dat Vroetwijf haer de saecke wel betrouwet.”⁴²⁴ De vroedvrouw moet hier zeker zijn van haar kunnen, maar Everaert schrijft het neer, wat wil zeggen dat hij gelooft dat het kan. Everaert beschrijft de vroedvrouw hier positief. Het is volgens hem wel veiliger om een andere draaiing uit te voeren. Het gevaar voor het leven van de moeder komt vrijwel niet aan bod in het vierde boek, hoewel dat het wel zeker aanwezig was. Opvallend is wel dat de zwangere vrouw veel moet rusten tussen alle handelingen. De vroedvrouw heeft hierin de leiding en dus ook de expertise om de juiste behandeling te kiezen. De technieken die Everaert beschrijft, zijn ook steeds geschikt in geval van miskramen. Indien de vrucht gestorven is, zijn verscheidene tangen een oplossing, maar enkel in geval van nood. De tangen raadt Everaert dan ook nooit aan wanneer de vrucht nog in leven is.⁴²⁵

Het kan ook zijn dat alle hoop verloren is, maar zelfs dan geeft Everaert een oplossing. Eerst benadrukt hij wel dat de vroedvrouw de bevallende vrouw geen pijn mag doen, maar later volgt toch dat de vrucht gedraaid moet worden. Met volgend citaat vangt de passage aan:

⁴²² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 29v.

⁴²³ “Dan sal tVroetwijf tkindeken niet nemen, ontfangen, of laten comen, ouer thoof: ten ware dattet kindeken cleyn ende teer ware, met cleyne ende smalle ledekens, ende dat de vrouwe oft moeder dicwils ende menichmael gebaert hadde met een wijd ende open ghedaen lijf, ende dat Vroetwijf haer de saecke wel betrouwet, met meynen ende weten, dat t'lit der gheboorte, de schamelheyt ghenaemt, sulcx mach int wtrecken ende strecken wel verdragen sonder hinder van moeder ende kint ... Maer het ware veel beter voor de Moeder ende t'kint, dat gekeert, ghewent ende gestiert ware tot die gerechte ende natuerlicke gheboorte.” Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 29v-30r.

⁴²⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 30r.

⁴²⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 29r-35v.

“dan sal t’Vroetwif de bevruchte Vrouwe in gheender manieren quellen, noch totten aerbeyt vermanen, noch oock t’kindeken alsoo niet nemen, noch ontfanghen, want ten is nae allen dinghen de natuere niet mogelick.”⁴²⁶

Dit is de eerste keer dat er echt negatieve bewoordingen gebruikt worden. Hierna geeft Everaert dus wel nog een oplossing. Later volgt nog een andere negatieve benadering:

“Ende in dien t’Vroetwif met haer verstant, ende die ander eerlicke ende gheschichte vrouwen, tot desen handel, geen hulpe, noch raet en wisten, noch ooc vinden, noch krijgen ende conden, dan sullen sy de bevruchte Vrouwe op t’bedde helpen.”⁴²⁷

Hieruit wordt duidelijk dat het niet steeds mogelijk was om een oplossing te bieden. De vroedvrouw kan hier niet helpen, maar doordat ze eerst alles probeerde, wordt ze wel positief afgebeeld. Bij de moeilijkste ligging gebeurt dit ook: “soo mach t’Voetwif met cloecken verstande.”⁴²⁸ In een eerder hoofdstuk lezen we ook al: “Dan sal t’Vroetwif soo gheschicht, wijs, gheleert, ende soo ervaren zijn.”⁴²⁹ De vroedvrouw wordt hier bevestigd in haar kunnen.

Belangrijk bij het vierde boek is dat de vroedvrouw de keuzes maakt en ook de handelingen uitvoert. Ook is het haar taak om te herkennen wanneer de ligging afwijkend is en om dan zo snel mogelijk in te grijpen. Ze krijgt hier dan ook veel verantwoordelijkheid toegemeten. Het is in het algemeen een zeer positief hoofdstuk tegenover vroedvrouwen. Volgend citaat illustreert dit:

“In dese misgheboorte, als hier staet aengheteckent, sal t’Vroetwif groote neersticheyt, ende vlijticheyt ghebruycken, ende oock haer sinnen wel aenlegghen, ende met een groot ouerdincken sien ende neerstich gae slaen.”⁴³⁰

De vroedvrouw komt erg bekwaam naar voren. In het achtste hoofdstuk maakt Everaert een bocht in zijn redenering. Eerst legt hij verschillende draaiingen uit, maar dan zegt hij dat “Dit en is gheen sorgelicke geboorte, sy mach sonder perijckel van Moeder ende Kint wel gheschien.”⁴³¹ Dit illustreert hoe elke geboorte afzonderlijk beoordeeld diende te worden. Het vierde boek is erg

⁴²⁶ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 30v.

⁴²⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 33r.

⁴²⁸ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 34r.

⁴²⁹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 31v.

⁴³⁰ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 32r.

⁴³¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 32v.

ambigu doordat er vaak eerst gezegd wordt dat een afwijking kan opgelost worden en dan weer niet of vice versa.

Uit deze afwijkende liggingen werd duidelijk dat het vierde boek een erg praktisch georiënteerd boek is. Het valt op dat in de meer praktische boeken, de vroedvrouwen positiever worden afgebeeld dan in de theoretische boeken. Volgens Everaert lag daar dus hun sterkte. Het is zo dat er een negatieve ondertoon tegenover vrouwen soms naar boven komt, maar er voornamelijk positief geschreven wordt. Dit valt te verklaren door het doel van het boek. De vroedvrouwen die hiermee opgeleid werden, moesten namelijk geloven in hun kunnen en ook de toekomstige moeder moest gerustgesteld worden.

Het vijfde boek focust zich op andere complicaties die zich kunnen voordoen. Het vat aan met Mola-zwangerschappen. Er groeit dan iets in de buik waardoor het lijkt alsof de vrouw zwanger is, maar dit niet is.⁴³² In huidige medische kringen wordt onder een Mola-zwangerschap begrepen dat de placenta groeit, zonder dat er een embryo in ontwikkeling is.⁴³³ De kans hierop is erg klein. Dat doet vermoeden dat wat Everaert als Mola-zwangerschap beschrijft, een bredere paraplu van mogelijkheden bevatte. Wat hij beschrijft, lijkt bijvoorbeeld ook op de ontwikkeling van een tumor in de buikholte. Hier zijn verschillende redenen voor. Zo zien we deze verduidelijking:

“dwelcke sommige Vrouwen draghen vijf, ses, seuen ende veel meer jaren,
eer sy ghenesen, iae sommige draghen d'meeeste deel van dien met hen in
t'Graf.”⁴³⁴

Hier wordt niet letterlijk gezegd dat de vrouw van zo'n groeiend weefsel kan sterven, maar er wordt wel op gealludeerd door te zeggen dat de vrouw het mee in haar graf neemt. Everaert beschrijft dan ook verschillende manieren om de Mola-zwangerschap te herkennen. De menstruatie is hier heel belangrijk in. Die moet namelijk regelmatig zijn om een “een gherecht ende natuerlick kint krijghen ende ontfanghen.”⁴³⁵

Everaert bespreekt deze delicate materie met allerlei oorzaken en redenen. Hij beëindigt het eerste hoofdstuk van het vijfde boek echter wel positief:

⁴³² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 35v.

⁴³³ “Mola zwangerschap,” KULeuven, <https://www.uzleuven.be/nl/mola-zwangerschap>.

⁴³⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 36r.

⁴³⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 36v.

“Bouen dien soo mach hier wel verstaen ende ghemerckt worden, dat alle soorten ende gheslachten van valsche gheboorten swaerlic ende wonderlick moghen ghenesen worden.”⁴³⁶

Dit is geruststellend voor de toekomstige moeders die *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* lezen, maar is ook nodig voor de vroedvrouwen. Zij krijgen namelijk in het tweede hoofdstuk uitgelegd hoe ze hiermee om moeten gaan en hoe ze het kunnen oplossen. Veel verklaringen en oplossingen vinden hun oorsprong in de humorenleer.⁴³⁷ Aderlaten is dan ook een mogelijke oplossing: “Als ghy nu merckt, dattet aderlaten van noode ware, so sal dat gheschien inde Rosaders.”⁴³⁸ Doordat vroedvrouwen als belangrijkste doelgroep van dit boek worden aangesproken via de “ghy”, kunnen we afleiden dat aderlaten ook tot het takenpakket van de vroedvrouw behoorde. Deze passage onderschrijft dus het operatieve karakter van de handelingen van de vroedvrouw. De vrouw in het algemeen wordt wel negatiever afgebeeld. Indien haar humoren niet in balans zijn, kan dit zorgen voor een Mola-zwangerschap: “van veel ende ouervloedich zaet vande Vrouwen, die seer Man sieck zijn, ende luttel gheminnet werden.”⁴³⁹ Hier situeert het probleem zich op seksueel vlak waarbij de vrouw veel aantrekking voelt en niet genoeg haar ‘zaad’ eruit kan laten komen. Die situatie kan dan leiden tot een Mola-zwangerschap. Eerst gebruikt Everaert negatieve bewoordingen, “Man sieck,” maar dan blijkt dat de Mola-zwangerschap ontstaat uit het te weinig bemind worden door een man. Het is dus niet enkel de schuld van de vrouw.

In de hoofdstukken die volgen in het vijfde boek, geeft Everaert een heel aantal “Wondergheboorten.” Volgens medisch historicus Alan W.H. Bates was het een wijdverspreid fenomeen om in Europa een fascinatie voor het ‘monsterlijke’ te uiten in gynaecologische geschriften vanuit een angst voor het niet-conventionele.⁴⁴⁰ Ook historica Melissa Hull Geil bespreekt het concept ‘monsters’ in het verleden. Volgens haar is het zo dat deze geboortes steeds meer een plek krijgen in handboeken voor vroedvrouwen om af te bakenen wat het ‘normale’ is. Enerzijds worden de personen met een beperking opgenomen in de handboeken, wat zichtbaarheid van zulke geboortes vergroot, maar anderzijds worden ze wel afgezet tegen het normale.⁴⁴¹ Er was ook een traditie van liedjes en pamfletten die ‘monsters’ besprak. In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* worden bepaalde voorbeelden hiervan overgenomen zoals “een wonderbaerlick

⁴³⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 37r.

⁴³⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 37r-38v.

⁴³⁸ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 37r.

⁴³⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 35v.

⁴⁴⁰ Alan W. H. Bates, “Monstrous exegesis: opening up double monsters in early modern Europe,” in *The body of evidence. Corpses and proofs in early modern European medicine*, ed. Francesco Paolo de Ceglia (Leiden: Brill, 2020), 119.

⁴⁴¹ Hull Geil, “The monstrous womb,” 249-54.

monster of kint gheboren gheweest in Polen, tot Cracouwe.”⁴⁴² We zien dit voorbeeld ook in andere bronnen, zoals in de vorm van een ballade bij Pierre Boaistuau.⁴⁴³

Everaert toont bij het bespreken van de “Wondergheboorten” eerder zijn autoriteit dan vroedvrouwen concreet handvaten te geven over hoe ze moeten omgaan met die “Wondergheboorten.” Everaert geeft zo voorbeelden vanuit heel Europa van bijvoorbeeld Siamese tweelingen of kinderen met schisis. Het is geheel de verantwoordelijkheid van de moeder om dit te vermijden.⁴⁴⁴ Bij het bespreken van de “Wondergheboorten” verwijst Everaert naar Luther.⁴⁴⁵ Die had immers ook een ‘monsterlijke’ geboorte beschreven en de schuld van zulke verwickelingen bij de katholieken gelegd.⁴⁴⁶ In de beschrijving wordt ook duidelijk dat de misvormingen ook katholieke kenmerken hebben, bijvoorbeeld “een Monicx cappe op den rugge.”⁴⁴⁷ Via deze passage zien we de religieuze voorkeuren van Ruf en Everaert.

Everaert geeft ook een oorzaak voor de “Wondergheboorten”:

“Maer of ghevraecht wert hoe alsulcke Monstren ende verkeerde
Misgeboorten moghen ontfanghen ende ghedragen worden, ende oock hoe
sulcx nae natueren moghelick is, in groeyen, toenemen, ende voorts comen,
ghy sult mercken dat alsulcx niet en gheschiet sonder de voorsienicheyt Godts,
tot onser straffe, waerschouwinghe ende beteringhe. Want soo dat wettig
werck der liefde, dwelcke Godt tot die nootdrift heeft gheordonneert, ende
niet om tot een ouerdaet ende vuylicheyt, bouen mate ende teghen natuere
ghebruyckt te werden, waer deur t’zaet, swack, teer ende ghebreckelick
wort.”⁴⁴⁸

Uit dit citaat blijkt dat de verklaring bij God gezocht wordt. Hij voorzag geslachtsverkeer uit liefde, maar overmatig gebruik bestraft hij. De verantwoordelijkheid ligt dus bij de ouders. Dat de “Wondergheboorten” veroorzaakt zouden zijn door de wil van God, is iets dat in veel

⁴⁴² Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 40v.

⁴⁴³ Hull Geil, “The monstrous womb,” 257.

⁴⁴⁴ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 38v-45v.

⁴⁴⁵ “Ten sestionen, so is een kint ende wondergeboorte gheboren gheweest, inden landen van Sassen, inden iare ende beginsel, als Martijn Luther heeft begonst dat Euangelie te prediken, dwelck hadde vier Osse voeten, ende een root stuck vleesch op t’hooft, ghelijck een Papen cruyne, met Neuse, Mont ende Ooghen, ghelijck een Calf, ende een Monicx cappe op den rugge.” Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 40v.

⁴⁴⁶ Bates, “Monstrous exegesis,” 122.

⁴⁴⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 40v.

⁴⁴⁸ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 39v.

beschrijvingen terugkomt. In een protestantse context was, volgens Bates, een ‘monsterlijke’ geboorte, een teken van goddelijke activiteit in de menselijke wereld.⁴⁴⁹

Genderhistorica Leah DeVun deed onderzoek naar non-binaire personen in het verleden. Het concept van de ‘monsters’ komt in haar boek aan bod. ‘Monsters’ maakten deel uit van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne maatschappij. Ze waren een manier om een identiteit te creëren. Aangezien kennis uit het lichaam kwam, zijn verschillen in dat lichaam de uitgelezen manier om ook andere verschillen duidelijk te maken. Grenzen over wat een mens is, werden vastgelegd door eerst te bepalen wat niet tot die categorie behoorde.⁴⁵⁰ Intersekse personen behoren volgens Everaert, en dus ook Ruf, tot de “Wondergeboorten.” We bekijken één voorbeeld:

“Ten viertiensten, soo zijnder oock sommighe kinderen gheboren gheweest die tot hun ouderdom zijn gecomen, dewelcke men niet en weet oft knechtkens of meyskens zijn, die vande slechte ende onverstandighe lieden worden ghehouden, dat sy beyde Man ende Vrouw zijn, dwelcke niet so en is.”⁴⁵¹

Hieruit blijkt duidelijk dat Everaert van mening is dat er geen mogelijkheid is dat kinderen niet tot de categorie van ofwel meisje ofwel jongen behoren, terwijl anderen wel beweren dat iemand zowel man als vrouw kan zijn. Hij is daarin de expert om te zeggen welk van beide het kind is. Ook daar is Everaert de wijze arts die raad weet met die kinderen. Moeders komen dan ook naar hem toe om te vragen wat er aan de hand is. Omdat hij zijn expertise nog meer kracht wil bijzetten, beschrijft hij in detail de geslachtsorganen van die personen:

“gesien wert te hebben twee clootkens, recht ende natuerlick sonder yet meer, maer onder die twee clootkens hadde t’selfde de ghedaente ende gestalte van een vrouwelicheyt, daer deur de pisse was comende.”⁴⁵²

In dit geval concludeert Everaert dat het om een jongen gaat en is het kind dan ook zo gedoopt. De mannelijke kenmerken worden boven de vrouwelijke gekozen. In diezelfde passage verklaart Everaert ook waarom een bepaalde vrucht zich zo ontwikkelt. In dit geval was de moeder te hard geschrokken tijdens haar zwangerschap.

⁴⁴⁹ Bates, “Monstrous exegesis,” 119-26.

⁴⁵⁰ Leah DeVun, *The shape of sex. Nonbinary gender from Genesis to the Renaissance* (New York: Columbia University Press, 2021), 68.

⁴⁵¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 40r.

⁴⁵² Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 40r-40v.

In deze voorbeelden is het vooral de arts die zich naar voren schuift als kenner van de materie en komen vroedvrouwen niet aan bod. In het algemeen velt hij ook geen oordeel over vrouwen. Hij wil dan ook voornamelijk zelf benadrukken hoe geleerd hij is. Het valt op dat de geslachtskenmerken bij alle “Wondergheboorten” uitgebreid beschreven worden. Het door een arts bepaalde geslacht is essentieel voor het gezin, aangezien er verschillende waarden tegenover mannen en vrouwen bestonden.

2.3. Duivel

Afwijkingen tijdens de zwangerschap zouden ook in verband gebracht kunnen worden met hekserij volgens Everaert.⁴⁵³ Vroedvrouwen waren waarschijnlijk een slachtoffer van de heksenvervolgingen in de vroegmoderne periode, maar niet met het grootste aantal. Feministische historici focusten wel vaak op vroedvrouwen als heks. Zij verklaarden de heksenprocessen door misogynie. Die feministische historici waren de eersten die sterk op de heksenprocessen focusten.⁴⁵⁴ Later kwam er een meer genderhistorische benadering naar voren. In de processen werden voornamelijk personen vervolgd die afweken van de normatieve genderidealen. Sociaal historica Christina Larner stelt dan ook: “The stereotype witch is an independent adult woman who does not conform the male idea of proper female behaviour.”⁴⁵⁵ We moeten wel oppassen met te sterke beweringen. Heksenvervolgingen waren namelijk niet enkel gericht op vrouwen omdat ze vrouw waren. De vervolgingen waren niet “sex-specific”, maar “sex-related” zoals Larner zei.⁴⁵⁶ Larner stelt daarna wel dat het het patriarchaat is dat voor de vervolgingen verantwoordelijk is.⁴⁵⁷ Vrouwen klaagden elkaar vaak aan. De vervolgingen gingen over acties tegen sociale orde.⁴⁵⁸ Het is de vrouwelijke ruimte waarin de beschuldigingen plaatsvonden. Die ruimte werd wel gedefinieerd door mannelijke autoriteit. Het is belangrijk te erkennen dat de gemeenschap en verwachtingen die daarbij horen, de voorwaarden betekenden voor de vervolgingen.⁴⁵⁹

Vroedvrouwen hadden als het ware een manier om sterk te blijven staan in een periode waarin steeds meer controle bij mannen kwam te liggen. Die controle werd dan ook geuit tegenover vroedvrouwen aan de hand van de heksenprocessen. De *Malleus Malleficarum* wordt vaak als kapstok

⁴⁵³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 36r.

⁴⁵⁴ Alison Rowlands, “Witchcraft and gender in early modern Europe,” in *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*, ed. Brian P. Levack (Oxford: Oxford University Press, 2013), 450.

⁴⁵⁵ Christina Larner, “Witchcraft past and present,” in *Witchcraft and religion. The politics of popular belief*, ed. Alan Macfarlane (Oxford: Basil Blackwell, 1984), 84.

⁴⁵⁶ Christina Larner, *Enemies of God. The witch-hunt in Scotland* (Londen: Chatto en Windus, 1981), 92.

⁴⁵⁷ Larner, *Enemies of God*, 92-3, 102.

⁴⁵⁸ Larner, “Witchcraft past and present,” 86-7.

⁴⁵⁹ de Blécourt, “The making of the female witch,” 303.

gebruikt wanneer we de heksenprocessen bespreken.⁴⁶⁰ Dit boek werd in de late vijftiende eeuw door Heinrich Kramer geschreven.⁴⁶¹ Hoewel het boek niet representatief is, luidt het wel een periode in waarin steeds meer en steeds strenger vervolgd werd. In het boek kennen vroedvrouwen een prominente aanwezigheid en wordt steeds weer benadrukt hoe slecht zij zijn als beroepsgroep. Het gaat steeds over het leven en de dood en de magie daarrond. De belangrijkste aanklachten tegen de vroedvrouw bestonden uit het beletten van voortplanting door castratie en impotentie bij iemand te veroorzaken, het uitvoeren van abortussen en het doden van kinderen.⁴⁶²

De verwevenheid tussen heksenvervolgingen, de duivel en de vroedvrouw is in de historiografie dan ook heel nauw. Zeker wanneer er enkel op de *Malleus Malleficarum* gefocust wordt. Daarin wordt onder andere aandacht besteed aan vroedvrouwen en aan het gevaar dat een vrucht zou lopen om geïnfecteerd te worden door de duivel. Het boek spreekt tot de verbeelding door de vele martelmethoden.⁴⁶³ Vroedvrouwen werden veel minder vervolgd dan eerst gedacht. Reputaties die vrouwen hadden in verband met hun moraal en seksualiteit speelden voornamelijk een rol.⁴⁶⁴ Ook procesverslagen kunnen namelijk als bron dienen voor de heksenvervolgingen. Green kijkt op een andere manier naar de vervolgingen van vroedvrouwen. Zij zegt dat het aspect ‘vroedvrouwen’ in de heksenprocessen maar een klein percentage van de slachtoffers uitmaakte en ze voornamelijk retorisch gevisieerd werden.⁴⁶⁵ Ook medisch historicus David Harley concludeert dat heksenvervolgingen te veel vanuit de *Malleus Malleficarum* en andere demonologische boeken zijn bekeken en dat vroedvrouwen slechts een heel klein deel van de vervolgdgen uitmaakten.⁴⁶⁶

Antropologisch historicus Hans de Waardt focust op de Noordelijke Nederlanden. Hij stelt dat in de gehele Nederlanden er enkel lokale vervolgingen waren die niet algemeen gestuurd werden.⁴⁶⁷ Daar kwam later wel verandering in bij de invoering van de *Sachsenspiegel*. De baljuw mocht bovendien steeds meer.⁴⁶⁸ In het Zuiden had het boek van Martin Del Rio (c. 1551-1608) veel invloed en daardoor steeg het aantal processen.⁴⁶⁹ Heksen werden ook al vroeger veroordeeld. Het

⁴⁶⁰ Bijvoorbeeld bij feministische historici, beschreven in: Rowlands, “Witchcraft and gender,” 450-53. Voorbeeld: Ehrenreich en English, *Witches, midwives and nurses*, 1.

⁴⁶¹ Ehrenreich en English, *Witches, midwives and nurses*, 4.

⁴⁶² Greilsammer, “The midwife, the priest, and the physician,” 304-5.

⁴⁶³ Fernand Vanhemelryck, *Heksenprocessen in de Nederlanden* (Leuven: Davidsfonds, 1982), 123.

⁴⁶⁴ Richard Kieckhefer, “Magic and its hazards in the late medieval West,” in *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*, ed. Brian P. Levack (Oxford: Oxford University Press, 2013), 20.

⁴⁶⁵ Green, “Gendering the history,” 490.

⁴⁶⁶ David Harley, “Historians as demonologists. The myth of the midwife-witch,” *Social History of Medicine* 3, nr. 1 (1990): 1.

⁴⁶⁷ Hans de Waardt, “Witchcraft and wealth. The case of the Netherlands,” in *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*, ed. Brian P. Levack (Oxford: Oxford University Press, 2013), 234.

⁴⁶⁸ De *Sachsenspiegel* was een Duits rechtsboek met veel invloeden uit het Romeinse recht. de Waardt, “Witchcraft and wealth,” 236-37.

⁴⁶⁹ de Waardt, “Witchcraft and wealth,” 246.

hoogtepunt van de zaken in de Nederlanden vond plaats tijdens de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw.⁴⁷⁰ De Waardt wijst op het belang van welvarendheid in relatie tot de processen. Vaak was er namelijk een opflakking na een hongersnood, maar in Holland kwam dat niet voor door de welvarendheid van de provincie.⁴⁷¹ Hoewel er veel schilderijen en andere media heksen portretteren, vonden de vervolgingen maar op specifieke momenten plaats.⁴⁷²

Juridisch historicus Fernand Vanhemelryck onderzocht ook de heksenprocessen in de Nederlanden en geeft daarbij verscheidene voorbeelden van vroedvrouwen. Zo werden in 1593 in Ieper een jonge vrouw, haar moeder en grootmoeder veroordeeld. De grootmoeder was vroedvrouw en werd ervan verdacht verschillende kinderen niet te dopen en te doden.⁴⁷³ Dat wordt als volgt beschreven:

“van huere ghelycke vroe wrauwe ende hadde veele kynderen int tontfanghen derrelyck vermoort ende als zy begraven waeren, jae zonder doopsel.”⁴⁷⁴

We zien hier welke belangrijke rol de doop speelde en hoe vroedvrouwen die moesten toedienen. Vanhemelryck beschrijft in de eerste versie van zijn onderzoek de evolutie in de theologische basis voor de vervolging en de vervolgingen op zich. De vervolgdgen ziet hij als mensen die beschuldigd werden omdat anderen wrok tegen hen koesterden.⁴⁷⁵ Hij stelt ook dat het wantrouwen tegenover vroedvrouwen groeide door een grote kindersterfte. Ouders zouden dan in hun rouwproces de schuld van de dood van het kind bij de vroedvrouw leggen.⁴⁷⁶ In een herwerkte versie is Vanhemelryck genuanceerder. Hij heeft nog steeds veel aandacht voor de Reformatie en Contrareformatie, maar analyseert ook meer de psychologie achter de heksenprocessen. De onzekere wereld tijdens de vroegmoderne periode zorgde volgens hem voor het geloof in toverij. Vanhemelryck concludeert dat het heel moeilijk is een eenduidige oorzaak voor de heksenvervolgingen te identificeren.⁴⁷⁷ In de Nederlanden was het zo dat vroedvrouwen streng gecontroleerd werden tijdens de Contrareformatie. Een vrouw mocht in die periode pas vroedvrouw zijn indien ze een bewijs van haar katholieke geloof voorlegde. Ze moest dan ook aantonen dat ze de doop kon uitvoeren.⁴⁷⁸ Kruiden speelden, zo bleek al, hier een belangrijke rol

⁴⁷⁰ Fernand Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen*, (Leuven: Davidsfonds, 2000), 115-16.

⁴⁷¹ de Waardt, “Witchcraft and wealth,” 244.

⁴⁷² de Waardt, “Witchcraft and wealth,” 247.

⁴⁷³ Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel*, 170.

⁴⁷⁴ Nikolaas Maddens, “Heksen op de brandstapel te Ieper, 1593,” *Biekorf* 61, nr. 3 (1960): 78.

⁴⁷⁵ Vanhemelryck, *Heksenprocessen*, 18.

⁴⁷⁶ Vanhemelryck, *Heksenprocessen*, 124.

⁴⁷⁷ Fernand Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel*, 291-99.

⁴⁷⁸ Vanhemelryck, *Heksenprocessen*, 124.

in. Bij Elisabeth Vlamynx, een vroedvrouw die verdacht werd van toverij, werd een huiszoeking uitgevoerd.⁴⁷⁹ Uiteindelijk bekende ze ook, na een lange foltering.⁴⁸⁰

Het hoeft dus niet te verbazen dat ook in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* de link tussen de duivel en vroedvrouwen gelegd wordt. Dat gebeurt in het zesde hoofdstuk van het vijfde boek. De link ligt voornamelijk in het feit dat het in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* vermeld staat en dus belangrijk was om te weten voor vroedvrouwen, maar het zijn niet de vroedvrouwen zelf die beschuldigd worden. Er zijn reeds eerder in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* sporen van hekserij te vinden. Zo gaat het in het eerste hoofdstuk van het vijfde boek over dieren in de baarmoeder. Dieren waren dan ook belangrijk in de hekserijvervolgingen. Veel gevallen gaan dan ook over dieren die behekt zijn. Zo sterven er bijvoorbeeld dieren of geven die geen melk meer.⁴⁸¹ Er zijn volgens Everaert ook “snoode ende boose Vrouwen, die tegen natuere handelen”.⁴⁸² Zij zouden dan verkeerde ontwikkelingen in de baarmoeder veroorzaken. Het gaat hier niet over de vroedvrouwen die iets verkeerd zouden doen. Dieren kunnen daarbij ook een rol spelen in het beëindigen van de zwangerschap:

“Insghelyck soo groeyen somtijts by de kinderen in smoeders lijf, Padden, Wormen, oft ander giftighe dieren, die in smoeders lijf de Vrucht ende t’Kint hinderen ende quetsen.”⁴⁸³

Die dieren vormen dan een gevaar voor de vrucht. Het gaat hier niet per se over hekserij, maar we zien wel weer de “snoode ende boose” vrouwen zoals in het hoofdstuk over abortus. Ze worden hier negatief afgebeeld. Everaert stelt wel dat hij er niet over wil uitweiden.⁴⁸⁴ Ook dit is opvallend, aangezien hij normaal veel informatie geeft.

Everaert vat het zesde hoofdstuk van het vijfde boek aan met het feit dat het eigenlijk nog niet bewezen is dat mensen kinderen kunnen krijgen van de duivel. Er zouden wel al veel mensen dit gezien hebben.⁴⁸⁵ Dit is opvallend aangezien er hier in de vroegmoderne periode discussie onder demonologen over bestond. Del Rio stelt bijvoorbeeld dat er wel kinderen geboren kunnen worden

⁴⁷⁹ Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel*, 174.

⁴⁸⁰ Vanhemelryck, *Het gevecht met de duivel*, 91-2.

⁴⁸¹ Kieckhefer, “Magic and its hazards,” 24-5.

⁴⁸² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 36r.

⁴⁸³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 36r.

⁴⁸⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 36r.

⁴⁸⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 48r-51r.

door contacten met de duivel, maar dan wel met het geleende zaad van een man.⁴⁸⁶ Everaert neemt hier dus een positie in. Na een seksueel contact gebeurt het volgende volgens Everaert:

“so is sy van stonden aen sieck gheworden, ende in sulcker voeghen soo is
haer vrouwelicheyt metten couden brant ontsteken gheweest, dat haer gheen
snijden daer af conde helpen, ende is voor den neghensten dach
ghestoruen.”⁴⁸⁷

Er hangt dus veel gevaar voor de vrouw aan vast als ze slaapt met de duivel. Impliciet waarschuwt Everaert hier gedurende het gehele hoofdstuk voor.

Everaert tracht in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* zoveel mogelijk duidelijk te maken dat zijn bevindingen niet uit het niets komen en dat ze gebaseerd zijn op grote namen. Zo verwees hij in vorige hoofdstukken al naar Aristoteles of jurist en arts Averroes (c. 1126-1198).⁴⁸⁸ In dit hoofdstuk steunt hij voor het eerst ook op kerkelijke autoriteiten. Augustinus (c. 354-430) speelt bijvoorbeeld een belangrijke rol wanneer het gaat over of de duivel met mensen geslachtsverkeer kan hebben. Paulus (eerste eeuw) had immers al bewezen dat het mogelijk was voor de duivel om zich in een menselijke gedaante te veranderen, maar het was niet duidelijk of seksueel contact ook mogelijk was. Velen, onduidelijk over wie het hier gaat, wijzen ook op boze geesten die met vrouwen geslachtsverkeer kunnen hebben. Everaert neemt even verder zijn kerkelijke analyse weer op wanneer hij stelt dat het enkel Jezus is die niet door menselijk zaad is verwekt. Daarom zou het dus raar zijn dat de duivel de mogelijkheid heeft om kinderen te verwekken. God zou dit normaal gezien niet toestaan.⁴⁸⁹ Indien de kinderen ouder zijn, kan God wel toestaan om de kinderen te wisselen, waarover later meer. Dit komt dan doordat de ouders “gheen godtvreesende maer boose vader ende moeder” zijn.⁴⁹⁰ Het probleem situeert zich bij beide ouders. Everaert geeft in deze passage veel argumenten in de discussie en staft zijn punt dat de duivel geen kinderen kan verwekken.

Everaert beschrijft vervolgens voorbeelden van mensen die contact hadden met de duivel. Die grijpt niet meteen naar vrouwen: “Daer en bouen soo souden die Duyuelen alsulcke vuyle wellusten meer met hun seluen gebruycken, dan met de vrouwen in dien sulcx zijn mochte.”⁴⁹¹ De duivel

⁴⁸⁶ Peter Maxwell-Stuart en José Manuel García Valverde, “Introduction,” in *Investigations into magic, an edition and translation of Martín Del Río's 'Disquisitionum magicarum libri sex'*, ed. en vert. Peter Maxwell-Stuart en José Manuel García Valverde (Leiden: Brill, 2022), 22.

⁴⁸⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 48v.

⁴⁸⁸ Bijvoorbeeld: Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 6v en 35v.

⁴⁸⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 48r-48v.

⁴⁹⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 50v.

⁴⁹¹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 48v.

bedrijft hier eerst de wellust met zichzelf. Hier kunnen we dus ook uit afleiden dat masturbatie als des duivels gezien kan worden. Masturbatie viel dan ook onder sodomie en werd door de duivel zelf ook als walgelijk beschouwd.⁴⁹²

De duivel verleidt zeker ook vrouwen, al loopt dit niet steeds van een leien dakje:

“Dat sulcx waerachtich sy, menich mensche weet, hoe een schone dochter ghenoeemt Magdaleenem heeft binnen constance ghedient, die haer oock tot den Duyuel begheuen hadde, ende met hem oncuysheyt bedreuen, ende bekent hadde, ende so haest als sy deur die Predicanten ende ander goede personen deur Gods ghenade, van haer bedroch, ghelofte ende verbont des Duyuels afghewesen, ende den Duyuel afgheseyt ende wederseyt hadde, soo een heeft hy haer noch by daghe, noch by nachte gheen ruste ghelaten, sulcx dat men seer dicwils dat Vroetwijf, ende ander Vrouwen haer heeft by ghesonden, om dat men meende, dat sy soude een kindt baren, sulcken pijn, ancxt ende noot hadde sy sonder ophouden gheleden.”⁴⁹³

Hieruit blijkt dat de vrouw zich niet meteen aan de duivel geeft. Hij gaf haar zo veel pijn dat ze uiteindelijk toch plooide. De vrouw wordt hier wel als standvastig bekeken. De duivel is wel niet in elk geval een man, de duivel kan ook een vrouwelijke vorm aannemen. Everaert geeft daarbij een voorbeeld van een “Zeevrouw” die iemands kinderen heeft meegenomen.⁴⁹⁴ In gevallen van een vrouwelijke duivel gaat het dus niet over seksuele contacten, maar over het iets afnemen van iemand anders.

Aangezien de duivel dus geen kinderen kan verwekken, beschikt hij wel over het systeem van wisselkinderen. De reden waarom God dit wel toelaat, is wanneer de ouders niet goed genoeg zijn.⁴⁹⁵ Het concept van wisselkinderen was wijdverspreid in Europa gedurende een lange periode.

“Alsulcke wisselkinderen, legt Sathan in stede van waerachtighe kinderen, ende quelt daer mede de lieden. Want Sathan heeft die macht dat hy die kinderen verwisselt, ende yemant voor zijn kint een Duyuel inde wiege legghet, dewelcke dan niet en groeyet, maer etet ende suyget. Ende men segt dat sulcke wisselkinderen niet en worden ouer de 18. of 19. iaren out. T’gheschiet nu dicwils dat den verwaesters de kinderen verwisselt worden, ende de Duyuel in hun plaetse geleyt wort, ende dat sy hun vuyl- der maken, met schijten, eten

⁴⁹² Jonas Roelens, “A woman like any other. Female sodomy, hermaphroditism, and witchcraft in seventeenth-century Bruges,” *Journal of Women's History* 29, nr. 4 (2017): 22.

⁴⁹³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 49r.

⁴⁹⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 49r.

⁴⁹⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 51r-51v.

ende schreyen, dan tien ander kinderen, soo dat die ouders deur sulcken vuyt
maken gheen ruste en hebben, ende die moeders also wtgesogen worden, dat
sy die niet meer en connen stillen, etc.”⁴⁹⁶

Dit citaat legt de werking van wisselkinderen uit. Het is in feite een verklaring voor zieke kinderen. Het mechanisme is als volgt. De duivel verwisselt een mensenkind met een wisselkind. Dat wisselkind is ziek en sterft vroeger. Hierdoor leeft het mensenkind wel door bij de duivel. De gevoelens van schuld en frustratie bij de ouders spelen een rol in dit narratief. Zij rationaliseren de sterfte van hun kind aan de hand van het concept van de wisselkinderen. Indien de kinderen het overleven hebben ze vaak een beperking. De ouders proberen er dan alles aan te doen om dit om te keren. Het concept van wisselkinderen valt ook deels te verklaren door de grote druk die op de moeder rustte tijdens de zwangerschap.⁴⁹⁷

Doorheen het gehele hoofdstuk wordt de vrouw geportretteerd als een object van verleiding. Opvallend is wel dat ook mannen slachtoffer van de duivel kunnen worden. Zo is er een metser die verleid werd door een vrouw die eigenlijk de duivel was. De metser werd daarna erg ziek.⁴⁹⁸ Het overgrote deel van de gevallen zijn echter vrouwen. Doorheen het hoofdstuk wordt duidelijk dat de verleiding meer de schuld is van de duivel dan van de vrouw. Wat verder aan bod komt, is psychologie om om te gaan met de wereld. Zo symboliseren wisselkinderen een angst voor zuigelingsterfte.

2.4. Tussentijdse conclusie

Het hoofdstuk over de zwangerschap toonde aan dat wat er in de baarmoeder gebeurde, een bron van angst was en dat er daarom ook meer controle op kwam. Zwangere vrouwen moesten steeds meer voorschriften volgen om ervoor te zorgen dat de vrucht veilig bleef. Op die manier is het steeds de schuld van de vrouw wanneer er iets misloopt. Bovendien werd er ook heel wat vertrouwen in bijgeloof en God gelegd. Hieruit blijkt eigenlijk dat, in een periode van veel onzekerheid over kinderen, er alles aan gedaan werd om het kind veilig ter wereld te kunnen brengen. De vader is hierin wel opvallend afwezig.

Bij de algemene ontwikkelingen van de zwangerschap werd duidelijk dat er veel biologische verschillen zouden zijn die dan later sociologische verschillen tussen de genders moesten verklaren.

⁴⁹⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 51r.

⁴⁹⁷ Carl Haffter, “The changeling. History and psychodynamics of attitudes to handicapped children in European folklore,” *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 4, nr. 1 (1968): 55–8.

⁴⁹⁸ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 48v.

Dat is natuurlijk de basis van de definitie van gender. We zien dit reeds bij de embryonale ontwikkeling. Op die manier worden meisjes al van bij de prille ontwikkeling afgezet tegenover jongens. Dat heeft dan een invloed op het verdere leven en hoe de maatschappij naar beide genders kijkt.

Verder in het hoofdstuk zien we een positieve attitude tegenover de vroedvrouw en meer negatief tegenover de zwangere vrouw. Die stond immers in voor het behoud van het kind. In het tweede deel neemt dit extreme proporties aan wanneer de zwangere vrouw wordt gedemoniseerd wanneer ze aan kannibalisme doet. Dit zijn de uitwassen van de zwangere vrouwen volgens Everaert, maar doordat hij ze beschrijft, schept hij toch een uitvergroot beeld van hoe zwangere vrouwen zich zouden gedragen. We zien dus wederom dat er niet slechts één beeld over vrouwen in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* wordt beschreven.

Het deel over de afwijkingen is erg praktisch. De vroedvrouw geniet hier veel vrijheid om de juiste beslissing te nemen en correct te handelen. We zien hier in geen geval een praktische controle door Everaert uitgeoefend worden. Hij beperkt de handelingsvrijheid van de vroedvrouw niet. Er komt naar voren dat vroedvrouwen als belangrijk medisch beroep fungeerden. Later wordt het boek weer meer theoretisch. Dan komt de expertise minder vanuit de vroedvrouw, maar vanuit Everaert. We zien hier dus wederom dat de tegenstelling tussen praktische en theoretische kennis geen stand houdt. Er zijn verschillende manieren van kennis die door elkaar lopen in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*.

Ook in dit hoofdstuk, net als bij het vorige, zien we een stijging van de morele controle op de vrouw en op wat er in de baarmoeder gebeurde. Indien er iets misliep, werd dit immers in verband met de duivel gebracht. Steeds meer vrouwen werden verdacht van een omgang met de duivel. Vroedvrouwen worden hier niet expliciet beschuldigd, maar zijn ook niet geheel afwezig. Wat verder bleek, is dat de verklaring van zieke kinderen door de duivel een strategie is om om te gaan met ziektes bij kinderen. Ook bij de “Wondergheboorten” zien we een sociologische omgang. De afwijkingen werden steeds meer beschreven om af te bakenen wat mens was en wat niet.

3. Bevalling

3.1. Algemene concepten

Bevallen was en is zeker niet altijd zonder gevaar voor moeder en kind.⁴⁹⁹ Zeker in de vroegmoderne periode was de kraambedsterfte erg hoog. Pas in de twintigste eeuw kwam hier een grote verandering in door een betere bestrijding van infecties.⁵⁰⁰ Er bestond dus een groot risico voor de zwangere vrouw in de zestiende eeuw. Hoe die bevalling precies verliep, is moeilijk te reconstrueren, maar er zijn toch enkele bronnen die ons aanwijzingen geven over het reilen en zeilen tijdens de bevalling. *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* is er daar één van. Er zijn verschillende complicaties die zich kunnen voordoen tijdens de bevalling die het leven van zowel moeder als kind in gevaar brengen.

In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* staan de bevalling en alle mogelijke afwijkingen, zoals hierboven beschreven, dan ook centraal. We kunnen dit verklaren door het enerzijds moeten uitleggen aan vroedvrouwen wat er moet gebeuren indien de bevalling niet volgens plan loopt en anderzijds legt Everaert dit allemaal erg positief uit om zijn andere publiek, de toekomstige moeder, gerust te stellen. Net zoals in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* lopen in deze scriptie de hoofdstukken over de bevalling en de complicaties tijdens de zwangerschap deels door elkaar. Dit omdat wat er in de zwangerschap gebeurt, bepaalt hoe de bevalling eruit zal zien. Het verschil ligt er wel in dat hierboven voornamelijk gekeken is naar problemen die de zwangerschap vroegtijdig deden beëindigen en er hier de focus ligt op wat er tijdens de bevalling gebeurt.

Het scheiden van vrouwelijke en mannelijke sferen is reeds aan bod gekomen. Het is ook zo dat we steeds meer mannelijke inmenging in de bevallingskamer zien wanneer er bijvoorbeeld complicaties optraden.⁵⁰¹ Het titelblad van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* illustreert dit. Het toont immers een volledig vrouwelijke ruimte tijdens een bevalling. Elke aanwezige vrouw heeft hierin haar eigen taak. Wat wel opvalt, is dat de deur op een kier staat en dus het volledig gesloten ideaal doorbroken werd.

⁴⁹⁹ Rothman, "Pregnancy, birth and risk," 1-6.

⁵⁰⁰ Greilsammer, "The midwife, the priest, and the physician," 287.

⁵⁰¹ Helen King, *Midwifery*, 22.

Figuur 2: Maarten Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* (Amsterdam: Cornelis Claesz., 1591), Titelblad.

De bevalling werd dus bijgewoond door een heel aantal mensen om de moeder te ondersteunen en te helpen. De personen die waarschijnlijk het snelst aanwezig waren, waren de familie en buren.⁵⁰² Zij hielpen met de algemene gang van zaken. We kunnen hier spreken van een vrouwelijk netwerk volgens genderhistorica Ulinka Rublack.⁵⁰³ Eén van de belangrijkste taken van de aanwezige vrouwen was, volgens religieus historica Carolyn Corretti en anesthesist Sukumar P. Desai, het bidden voor een goede uitkomst.⁵⁰⁴ Bevallingen gingen immers gepaard met veel geloof en bijgeloof, zoals we straks zullen zien. De vroedvrouw werd ook zo snel mogelijk opgeroepen. Zij bracht enkele vroedvrouwen in opleiding met zich mee. Zij moesten de vroedvrouw ondersteunen en vielen onder haar gezag.⁵⁰⁵ Pollock onderzocht ook de vrouwelijke banden tijdens de bevalling en staat in haar bevindingen lijnrecht tegenover de hierboven genoemde auteurs. Zij stelt dat de allianties tussen vrouwen van tijdelijke aard waren.⁵⁰⁶ Vrouwen, bijvoorbeeld de buren, die hielpen bij de geboorte zouden dit niet uit solidariteit doen, maar om de morele, sociale en politieke orde van de gemeenschap te behouden.⁵⁰⁷ Pollock stelt verder ook dat we het belang van de man als steun tijdens de bevalling, in het huis en al dan niet in de kamer, moeten erkennen.⁵⁰⁸

⁵⁰² Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 83.

⁵⁰³ Rublack, "Pregnancy, childbirth and the female body in early modern Germany," 101.

⁵⁰⁴ Carolyn Corretti en Sukumar P. Desai, "The legacy of Eve's curse. Religion, childbirth pain, and the rise of anesthesia in Europe: c. 1200-1800s," *Journal of Anesthesia History* 4 (2018): 184.

⁵⁰⁵ Pelling en Webster, "Medical practitioners," 222.

⁵⁰⁶ Pollock, "Childbearing and female bonding," 306.

⁵⁰⁷ Pollock, "Childbearing and female bonding," 301.

⁵⁰⁸ Pollock, "Childbearing and female bonding," 294–95.

Held wees op het niet te onderschatten belang van de bevalling in het leven van de vrouw. Het is een betekenisvolle gebeurtenis die het leven van de vrouw significant verandert.⁵⁰⁹ In het geval van een bevalling wordt dan ook gesproken van een *rite de passage* voor de vrouw. De term *rite de passage* werd geïntroduceerd door antropoloog Arnold van Gennep.⁵¹⁰ Hijzelf spreekt ook over de zwangerschap en de geboorte. Daarbij stelt hij dat de vrouw tijdens de zwangerschap geïsoleerd is van de samenleving, fysiologisch en doordat ze in een ‘onzuivere’ staat is.⁵¹¹ Doordat het ‘vrouw zijn’ erg geassocieerd wordt met het ‘moeder zijn’, kunnen de zwangerschap en bevalling als overgang gezien worden.⁵¹² In de vroegmoderne tijd werd de nadruk hierop versterkt door de impact van de hervormde religie, zoals hierboven beschreven.⁵¹³ De zwangerschap kan als een overgangsfase gezien worden tussen verschillende sociale structuren. Het is een fase waarin vrouwen opnieuw moeten nadenken hoe ze in de samenleving staan en er is dus veel mogelijk. Ze gaan van de ene sociale vorm naar de andere.⁵¹⁴

Er bestonden ook veel rites voor na de bevalling, wanneer de vrouw ‘weer’ in de samenleving kwam. De vrouw moest een periode binnen blijven na de bevalling. In het christelijke Westen duurde de quarantaine 40 dagen. Daarna vond een zuiveringsritueel plaats, waarna de vrouw weer de gemeenschap binnen kon komen.⁵¹⁵ Ook in het kader van een zwangerschapsverlies zou die *rite de passage* dan niet voltooid zijn. Dat heeft een significante impact op het rouwproces van de ouders. Door zwangerschapsverlies te bekijken als een onvoltooid *rite de passage* wordt duidelijk dat zwangerschapsverlies evenzeer een sociologische als een biologische gebeurtenis is.⁵¹⁶

3.2. Taken vroedvrouw

Van vroedvrouwen werd lang beweerd dat ze niet bekwaam waren om tijdens bevallingen te helpen. Ze zouden enkel nog een controleorgaan van de overheid zijn geweest en geen technische vaardigheden hebben gehad. Dat was ook een oorzaak van de beschuldigingen ten tijde van de vervolgingen.⁵¹⁷ Dit staat voornamelijk centraal in latere eeuwen waarin mannen steeds meer invloed probeerden te krijgen op vrouwelijke lichamen. Het is inderdaad zo dat de zestiende eeuw

⁵⁰⁹ Held, “Birth and death,” 362.

⁵¹⁰ Arnold van Gennep, *The rites of passage*, vert. Monika B. Vizedom en Gabrielle L. Caffee (Chicago: The University of Chicago Press, 1960), 1-13.

⁵¹¹ van Gennep, *The rites of passage*, 41-2.

⁵¹² Linda L. Layne, “Motherhood lost. Cultural dimensions of miscarriage,” *Women & Health* 16, nr. 3-4 (1990): 73.

⁵¹³ Stjerna, *Women and the Reformation*, 34.

⁵¹⁴ Denise Côté-Arsenault, Davya Brody en Mary-Therese Dombeck, “Pregnancy as a rite of passage. Liminality, rituals and communitas,” *Journal of Prenatal & Perinatal Psychology & Health* 24, nr. 2 (2009): 69-75.

⁵¹⁵ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 115.

⁵¹⁶ Layne, “Motherhood lost,” 76.

⁵¹⁷ Piper, “The professionalization of midwifery,” 32.

een scharnierpunt was ten aanzien van vroedvrouwen.⁵¹⁸ De vele maatschappelijke ontwikkelingen die plaatsvonden, straalden af op het beroep van de vroedvrouw. Eerder in deze scriptie is echter al duidelijk geworden dat vroedvrouwen als vrouw in de publieke ruimte fungeerden.

Vroedvrouwen waren essentieel in het gehele geboorteproces en dus zeker ook bij de bevalling. De vroedvrouw werd voornamelijk opgeroepen door de vader. Hij was vaak ook in het huis om steun te bieden.⁵¹⁹ Er wordt aangenomen, door bijvoorbeeld King, dat vroedvrouwen alle bevallingen bijstonden en hielpen, maar dat wanneer er complicaties optraden, ze de hulp moest inroepen van een meer ervaren dokter of chirurg.⁵²⁰ Dat past mooi in de taakverdeling van de medische beroepen. Dit was zeker niet altijd en overal het geval. Vroedvrouwen konden bijvoorbeeld enkele kleine chirurgische ingrepen uitvoeren volgens Green.⁵²¹ In Brugge is er ook geen concreet bewijs dat mannen vrouwenlichamen behandelden.⁵²² In wat hieronder volgt, wordt onderzocht of die verdeling standhoudt wanneer we kijken naar *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. In het gehele *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* komt niet aan bod dat vroedvrouwen de hulp van een mannelijke collega moeten inschakelen bij een complicatie. Everaert doet eerder uit de doeken hoe zij zelf kunnen helpen en de bevalling vlot kunnen laten verlopen. Het enige moment dat een mannelijke specialist wel nodig is volgens Everaert, is wanneer de apotheker moet helpen om bepaalde medicijnen te maken. Omdat het hier om een sterk medicijn gaat, moet er wel raad ingewonnen worden van een dokter:

“Nochtans en sullen de selfde niet ghebruyct worden dan in tijde van noot,
ende met hulpe ende raet van een Doctoer, oft andersins gheleert
Medecijn.”⁵²³

Hier staat de dokter weer aangeduid als “gheleert”. Die term werd eerder ook al gebruikt voor vroedvrouwen. Everaert wil daarmee een onderscheid maken met andere zorgende beroepsgroepen en zeker ook de vroedvrouwen. Dit is een opmerkelijke passage, aangezien het één van de enige is waar de vroedvrouw zelf niet de agency heeft om iets uit te voeren. Het is enkel in een echt noodgeval en met hulp dat de remedie dan ook toegepast mag worden. Een hoofdstuk later zegt hij dan ook dat een apotheker enkel mag inroepen worden als de moeder te zwak is. Dan moet de vroedvrouw bij haar blijven en kan ze dus zelf het medicijn niet maken.⁵²⁴ Daaruit blijkt

⁵¹⁸ Green, “Gendering the history,” 492.

⁵¹⁹ Pollock, “Childbearing and female bonding,” 294–95.

⁵²⁰ King, *Midwifery*, 22.

⁵²¹ Green, *Making women's medicine masculine*, 289.

⁵²² Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 88–9.

⁵²³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 25r.

⁵²⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 25v.

wel hoeveel de vroedvrouw eigenlijk mocht doen. Dat is ook de reden waarom alle recepten voor medicijnen uitgeschreven zijn in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Vroedvrouwen moesten ze kunnen leren. We zien ook kort een andere vermelding van een dokter die komt helpen, maar daarover later meer.

We kunnen op verschillende manieren in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* waarnemen wat de precieze taakomschrijving van de vroedvrouw was. Het gehele boek is namelijk geschreven om net die beroepsgroep op te leiden en hun taken en ook beperkingen uit te leggen. We kunnen dus ook uit enkele waarschuwingen over handelingen die niet mogen, afleiden dat ze wel plaatsvonden, net zoals met de abortusproblematiek die hierboven beschreven werd. Via deze twee manieren is het mogelijk om de verschillende taken en instrumenten van vroedvrouwen, volgens Everaert, te reconstrueren.

De eerste taak die aan bod komt in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* is het “troosten” van de zwangere vrouw. Dat zien we ook terug in de Middelnederduitse titel van het boek.⁵²⁵ In het eerste hoofdstuk van het eerste boek zien we deze term ook in het Middelnederlands, het “Troost-boecxken.”⁵²⁶ Everaert introduceert de taak wanneer hij het nut van het hele boek uitlegt in het eerste hoofdstuk van het tweede boek. Hij legt daarin uit dat het nodig is dat vroedvrouwen over alle mogelijke kennis moeten beschikken, want ze kunnen niemand troosten als ze zelf problemen hebben. Everaert benadrukt hoe belangrijk het tweede boek is om vroedvrouwen op te leiden. Hij vergelijkt vroedvrouwen zonder kennis dan ook met een “Blindt man.”⁵²⁷ Uit zijn uitleg blijkt dat het troosten heel belangrijk is voor vroedvrouwen. Doordat hij wel zegt dat de andere kennis ook nodig is, verdedigt hij ook wel het meer praktisch georiënteerde werk.⁵²⁸ Om het belang aan te tonen van het troosten, komt Everaert er nog een paar keer op terug.

Opvallend is dat dit steeds gebeurt in een context waarbij ook de fysieke handelingen vermeld worden. Zo zijn er bijvoorbeeld twee passages in het derde boek. Dat derde boek bespreekt het effectieve beroep van de vroedvrouwen, het “hantwerk”.⁵²⁹ Uit die titel blijkt dus al dat praktische vaardigheden erg belangrijk zijn. De titel gaat wel verder als volgt:

⁵²⁵ Keller en Steinke, “Jakob RuFs Trostbüchlein,” 307–32.

⁵²⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 4r.

⁵²⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 12v.

⁵²⁸ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 12v-13r.

⁵²⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 21r.

“Dwelcke eyghentlick ende claerlick leert alle Hantwerck, ende oock den Ampt vande Vroetwijfs, ende bewijst hun die toevallen, dwalinghen ende misbruycken, die deur onacht- same versuyminghe daer in gheschien.”⁵³⁰

Hieruit blijkt dat bij het beroep van de vroedvrouwen meteen ook hun negatieve kanten beschreven moeten worden. Wanneer we effectief naar de inhoud van het boek kijken, zien we dat de moeilijkheden die beschreven worden, voornamelijk natuurlijk zijn, bijvoorbeeld een miskraam. De vroedvrouw is hier niet verantwoordelijk voor. In de teksten zelf wordt ze dan ook positief afgebeeld.

In de eerste passage over troosten, in het tweede hoofdstuk, is het zo dat Everaert bespreekt hoe de bevalling moet verlopen. Eerst moet de vroedvrouw herkennen dat de bevalling is ingezet. De volgende stap is dan de vrouw die gaat bevallen, troosten:

“so sal t’Vroetwif de bevruchte Vrouwe met gheleerde ende gheschichte woorden troosten, stercken ende vermanen, dat sy soude willen cloeck zijn, aerbeyden, t’beste doen, ende haer volghen.”⁵³¹

Hier valt op dat het de vroedvrouw is die de leiding neemt over de geboorte, de zwangere vrouw moet haar volledig vertrouwen. Daarbij moeten alle aanwezige vrouwen knielen en bidden. Everaert stelt een Onze Vader-gebed voor. Ten slotte moet dan de vrouw op de bevallingsstoel geplaatst worden en kan de bevalling effectief beginnen.⁵³² Die bevallingsstoel is iets wat Everaert bewust opnieuw introduceert, net als enkele tangen.⁵³³ Er wordt bij die onderdelen dan ook veel uitleg gegeven en er zijn figuren toegevoegd om alles nog duidelijker te maken. In deze passage wordt duidelijk dat het gepast is voor vrouwen om elkaar te troosten en te bidden, maar dat het ook belangrijk is om dan tot actie over te gaan. Hierin zien we een spanning tussen wat mogelijk is voor vrouwen of waar meer belang aan wordt gehecht. We kunnen een hiërarchie in de verschillende stappen opmerken.

Een andere passage in het derde boek gaat over het verwijderen van een dode vrucht uit de baarmoeder, daarover later meer. Wat daarbij nuttig is voor dit hoofdstuk, is dat bij het bespreken

⁵³⁰ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 21r.

⁵³¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 21v.

⁵³² Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 21v-22r.

⁵³³ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 78, 81; Alfred M. Hellman, “A collection of early obstretical books,” *Yale journal of biology and medicine* 24, nr. 3 (1951): 217.

van de tangen die gebruikt kunnen worden, het essentieel is dat de vroedvrouw de moeder troost.⁵³⁴ Hoewel er in geen enkel deel van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* gepraat wordt over hoe er met verdoving gewerkt kan worden, wordt er hier dus wel erkend hoe zulke tangen een beangstigende ervaring kunnen zijn. Het zijn bovendien ook de vroedvrouwen zelf die de tangen en klemmen hanteren.⁵³⁵ Voor de pijn tijdens bevallingen, bestond een religieuze verklaring. Vrouwen zouden zoveel pijn hebben in het kraambed omdat ze belast zijn met de erfzonde. Hoe naar pijn gekeken wordt, is een cultureel construct. Corretti en Desai onderzochten dit. Zij stelden vast dat er een discussie woedde om al dan niet verdoving in te voeren. Het zou dan ook spiritueel bevorderend zijn voor de vrouw om pijn te hebben tijdens de bevalling.⁵³⁶ Zelfs al tijdens de Reformatie en Contrareformatie stond het lijden centraal en mocht er niets gedaan worden om de pijn van de moeder te verzachten.⁵³⁷ Het andere religieuze uiterste belichaamt Maria. Zij is geheel zuiver bevallen zonder pijn. Ze is dan ook niet fysiek bevallen. Maria is het ideaalbeeld voor vroegmoderne moeders om na te streven. Ze is immers moeder zonder de vervuilde connotatie van het lichaam.⁵³⁸

Ook op andere plekken in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* komt aan bod dat de vroedvrouw de zwangere vrouw moet troosten. Dit gaat dan voornamelijk over delen waar er zich complicaties voordoen. Bijvoorbeeld wanneer het kind te groot is en de vroedvrouw dit heeft opgemerkt, moet ze op een vriendelijke manier aanbrengen dat de vrouw toch moet persen: “ende die barende vrouwe troostelick totten aerbeyt vermanen.”⁵³⁹ Dit komt in alle hoofdstukken over een afwijkende ligging naar voren.

Hierboven werd dus al beschreven hoe het troosten belangrijk was voor vroedvrouwen. We kunnen het troosten als een zorgende taak in het vrouwelijke register beschrijven. De waarde hiervan valt ook niet te onderschatten. Het is echter wel zo dat er nog ontzettend veel andere taken zijn die Everaert toebedeelt aan vroedvrouwen, zeker tijdens de bevalling. Daarbij kunnen we dan onderzoeken of die ook binnen dat vrouwelijk register vallen of dat vroedvrouwen toch meer bewegingsvrijheid hadden in de zestiende eeuw dan lange tijd werd gedacht.

Een eerste voorbeeld hiervan vinden we terug in het tweede boek van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Daarin wordt de anatomie van de baarmoeder beschreven. Hoewel dit niet meteen de plaats is waar verwacht wordt om informatie te vinden, is het zo dat Everaert beschrijft hoe bepaalde handelingen

⁵³⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 27r.

⁵³⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 27r.

⁵³⁶ Corretti en Desai, “The legacy of Eve’s curse,” 182–83.

⁵³⁷ Corretti en Desai, “The legacy of Eve’s curse,” 184.

⁵³⁸ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 10, 33.

⁵³⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 29v.

niet mogen gebeuren. Daaruit kunnen we dan afleiden dat hij dit niet uit het niets haalde en het waarschijnlijk een veelgebruikte praktijk was. Bij de “poorte” van de baarmoeder zegt hij namelijk nadrukkelijk dat die niet mag opgeprikt worden met een naald.⁵⁴⁰ Die naald behoorde dan ook bij de instrumenten van de vroedvrouw.⁵⁴¹

Zoals hierboven reeds aangehaald werd, behandelt het derde boek het beroep van de vroedvrouwen. Everaert stelt hier vrijwel meteen bij dat dan ook de misbruiken en de fouten besproken moeten worden.⁵⁴² Het eerste hoofdstuk vat aan met het verduidelijken van de instrumenten die essentieel zijn om het beroep van vroedvrouw correct uit te oefenen:

“den Kintstoel, Scheerken, Sponsie, Naelde ende Garen, midts oock een warme Olie van Lelien, daer mede dat sy van te voren haer handen ende t’lijf vande Vrouwe sal seer wel ghestreken hebben, als ghy hier nae sult hooren.”⁵⁴³

Hierbij vallen een aantal dingen op. Eerst is het zo dat de geboortestoel, die Everaert dus weer wilde introduceren, hier als belangrijkste en eerste instrument naar voren komt. Het is dan ook zo dat hij die geboortestoel heel erg promoot. Pollock citeert in haar artikel een getuigenis van Anne Clare en daarin beschrijft ze een “mydwyves chaire” als een “Dutch chair.”⁵⁴⁴ Daaruit blijkt dat de introductie van de geboortestoel in de Nederlanden plaatsvond. Voorts is het zo dat naald en draad deel zijn van de toolkit van de vroedvrouw. Daaruit blijkt dat ook zij handelingen mocht en kon uitvoeren die klassiek eerder aan een chirurg of barbier werden toegeschreven. Ze kan dus wel degelijk kleine operatieve handelingen uitvoeren. Ten slotte is de “warme Olie van Lelien” erg belangrijk. Het was namelijk zo dat de vroedvrouw op verscheidene momenten haar handen moest inbrengen bij de vrouw om bijvoorbeeld een dode vrucht eruit te halen of een afwijkende ligging te keren.⁵⁴⁵ Hoewel er dus nergens in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* iets beschreven staat in verband met verdoving, zien we wel dat het belangrijk is om alle handelingen zo zacht mogelijk aan te zetten. De andere materiële zaken die nodig waren, werden vaak tussen de families uitgewisseld volgens Pollock. Het moeilijkste om te bekomen, waren genoeg linnen doeken.⁵⁴⁶ Die zien we nergens beschreven in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*.

⁵⁴⁰ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 16r.

⁵⁴¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 21v.

⁵⁴² Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 21r.

⁵⁴³ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 21v.

⁵⁴⁴ Pollock, “Childbearing and female bonding,” 289.

⁵⁴⁵ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 22v.

⁵⁴⁶ Pollock, “Childbearing and female bonding,” 289.

De finesse van de vroedvrouwen moet gecombineerd worden met een fysieke kracht. Zo moet de vroedvrouw de bevallende vrouw naar beneden kunnen drukken volgens Everaert. Dit volgt uit een beschrijving van de “kintstoel,” de stoel waar de bevallende vrouw op geplaatst moet worden om de bevalling te vergemakkelijken. De stoel is zo gemaakt dat de vrouw erop kan gaan zitten en met zoveel mogelijk kracht kan bevallen. Er zijn zelfs handvaten aan bevestigd, zodat ze zich nog meer kan vastgrijpen en kracht zetten. In de stoel zit een gat waardoor het kind ter wereld kan komen. Rond de stoel zijn wel doeken bevestigd zodat enkel de vroedvrouw de voortplantingsorganen van de vrouw kan zien. Everaert legt hier de praktische tegenover de vrome argumenten uit waaruit blijkt dat dit de beste oplossing is. Ook de helpers van de vroedvrouw moeten zich rond de stoel opstellen. Zij moeten voornamelijk de bevallende vrouw gerust stellen.⁵⁴⁷ Everaert lijkt het troosten en geruststellen dus een van de belangrijkste taken van de vrouwen bij het kraambed te vinden. Hier zien we dus wederom dat het enkel de vroedvrouw zelf is die effectief toegang heeft tot het vrouwelijk lichaam. Dat zorgt ervoor dat ze een unieke positie had, maar ook zeker één die met veel scrupules bekeken werd.

Everaert beschrijft ook verschillende remedies die de vroedvrouwen kunnen inbrengen bij de vrouw indien die “een enghe vrouwelicheyt hebben, oock den ghenen die hun eerste kint draghen, ende den ghenen die een dorre lijf hebben.”⁵⁴⁸ Hier maakt Everaert een onderscheid in ervaring van het kinderen baren. Volgend citaat legt wat moet gebeuren nog meer uit:

“soos al sy de bevruchte vrouwe bidden ende vermanen tot aerbeyden, ende daer nae beleefdelick ende manierlick soecken, grijpen, ende den wtganck des kints metten vingheren tasten, ende den seluen inde deurgaende ween sachtelick helpen, haer lijf van malcander scheyden ende douwen, sonder letsel van t’Kint ende Moeder, oock aen wat plaetsen ende ghewesten dat sy, onder of bouen, ter zijden of neffens, dat t’kint hem voeghen of stellen wil, dat sy terstont daer by sy, ende met haer vingheren t’kint int deursnijden ende openen nae dat behoort, den behoorlicken wech wijse ende voordere, want dat maeckt een goeden ende lichten aerbeyt ende gheboorte.”⁵⁴⁹

Hierin komen veel dingen samen. Eerst en vooral valt het op dat enkel vrouwen de geslachtsorganen van andere vrouwen mochten aanraken. Dit kwam door het taboe op vrouwelijke lichamen.⁵⁵⁰ Het is dus eigenlijk logisch dat mannelijke geneeskundigen enkel in geval van uiterste

⁵⁴⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 21v-22v, 27r.

⁵⁴⁸ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 22v.

⁵⁴⁹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 22v.

⁵⁵⁰ Park, “Managing childbirth,” 153.

nood werden opgeroepen. Belangrijk in bovenstaand citaat is ook dat zowel de moeder als het kind beschermd moeten worden. Het is hier de vroedvrouw die het kind helpt, want het is kind dat de bevalling in gang zet. Het kind baant zijn weg naar buiten. We zien ook dat de vroedvrouw met haar vinger de bevalling mag bevorderen. Dit citaat past verder in andere denkbeelden uit de zestiende eeuw die heel sterk de kracht van het kind benadrukken.

Bij een vertraging van de geboorte kunnen verschillende kruiden toegediend worden. Dit zijn dan vaak kruiden die de baarmoeder doen samentrekken en dus ook gevaarlijk zijn om in te nemen tijdens de zwangerschap. Daarbij wijst Everaert erop dat hij die remedies van “gheleerde Medecijs” heeft overgenomen.⁵⁵¹ Wat verder interessant is aan het derde hoofdstuk, is dat Everaert een duidelijke beschrijving geeft van wat de goede eigenschappen van een vroedvrouw zijn:

“da sal een gheschickte, gheleerde, ende ervaren Vroetwif, die manierlick, eerbaer, niet te out of te ionc en is, daer gheschiet worden, die langhe ende dunne handen ende vinghers heeft.”⁵⁵²

De handen waren het goud van de vroedvrouw en dienden goed verzorgd te worden. De leeftijd van de vroedvrouw mag enerzijds niet te jong zijn, omdat er van vroedvrouwen verwacht werd dat ze zelf reeds een kind geboord hadden en anderzijds niet te oud omdat ze nog genoeg kracht moesten hebben, volgens Everaert. We zien wel vaak dat vroedvrouwen weduwen waren die reeds enkele kinderen op de wereld hadden gezet.⁵⁵³

Zoals hierboven reeds aangehaald, was bijgeloof heel aanwezig tijdens de bevalling. We zien bijvoorbeeld het volgende: “Item den Aerntsteen, als ghy weet, ghebruyct ende ghebonden aende slincker heupe. Inghelijcx is de Jaspis steen, daer toe goet ghevonden.”⁵⁵⁴ Het gebruik van stenen, amuletten en bepaalde gebeden was alomtegenwoordig.⁵⁵⁵ Alles werd aangewend om de bevalling zo goed mogelijk te laten verlopen. Ook tijdens de zwangerschap kon alles gedaan worden om een miskraam te vermijden:

⁵⁵¹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 23v.

⁵⁵² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 23r.

⁵⁵³ Zie bijvoorbeeld: Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap*, 299; Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 109; Pelling en Webster, “Medical Practitioners,” 222.

⁵⁵⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 23v.

⁵⁵⁵ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 116.

“Sommighe vrouwen houden vele van een beenken inden Hasepoot ouer t’lijf ghedraghen, oft van t’selue nuchter alle daghe ingenomen. De steen met veel sterrekens, gheuoemt Lapis stellatus, is oock seer goet ouer haer ghedragen, in gout of siluer ghestelt, maer soo da thy de bloote huyt mach roeren. Sommighe vrouwen plegen een nagel van een Beerencleu in gout beslaghen aenden hals te draghen. Die asschens van een ghebranden Eghel, met Olie ghemenget, ende de vrouwelicheyt daer mede ghestreken, helpt ende is seer goet in desen ghevalen.”⁵⁵⁶

We zien in dit citaat verschillende manieren waarop de vrouw kan voorkomen dat er iets mis gaat tijdens de zwangerschap. Niet enkel bijgeloof was essentieel tijdens de bevalling, ook het geloof in God stond centraal. Zo kan het kind enkel op een correcte manier geboren worden als God hiermee instemt. De grens tussen geloof en bijgeloof is dun in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*. Er wordt alles aan gedaan, zodat er een vlotte zwangerschap en bevalling kan zijn. Het is dus de verantwoordelijkheid van de toekomstige ouders, op voorhand, en van de aanwezige vrouwen, tijdens de bevalling, om hun vroomheid zo goed mogelijk uit te drukken aan de hand van het continue bidden.

Wat opvalt in het taalgebruik van Everaert bij het beschrijven van geboortes die uitblijven, is dat hij verschillende handelingen aan de vroedvrouw toeschrijft. Zij “mach” die uitvoeren.⁵⁵⁷ Het lijkt dus alsof hij toestemming geeft om bepaalde acties te volbrengen. Dit past natuurlijk wel in de context van Ruf die het boek oorspronkelijk schreef om vroedvrouwen op te leiden. Op die manier kan er veel gecontroleerd worden wat wel mag en wat niet. In de praktijk waren vroedvrouwen opgeleid om zelf keuzes te maken wat het beste was voor de bevallende vrouw. Het is zeker niet zo dat de vroedvrouw niet op de hoogte was van de gevaren van de bevalling. De beperkte medische kennis van de zestiende eeuw in het algemeen speelde een significant grotere rol bij de kraambedsterfte dan de rol van de vroedvrouw.⁵⁵⁸

In het vijfde boek, wanneer Everaert nog meer oorzaken en behandelingen van miskramen behandelt, worden vroedvrouwen op gelijke hoogte met geleerden geplaatst: “deur gheleerde ende seer ervaren mannen, ende oock deur gheschickte Vroetwijfs.”⁵⁵⁹ Mannen zijn hier “gheleerd” en “ervaren.” Deze dubbele beschrijving kan gaan over het verschil in medische verzorgers, bijvoorbeeld tussen de artsen en de barbiers. Ze worden hier tegenover “geschikte” vroedvrouwen

⁵⁵⁶ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 45r.

⁵⁵⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 26v.

⁵⁵⁸ Greilsammer, “The midwife, the priest, and the physician,” 287.

⁵⁵⁹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 45v.

geplaatst. Hoewel ze dus niet de scholing of ervaring zouden hebben, zijn ze nog steeds passend voor de taak. In deze context is het belangrijkste dat de moeder en de vrucht gered worden en niet zo zeer hoe dat dan precies gebeurt.

De bevalling is pas voltooid als ook de nageboorte geboren is. Er worden dan ook enkele hoofdstukken aan gewijd. Die mag namelijk niet uitblijven, want dat zorgt voor gevaar voor de moeder.⁵⁶⁰ Everaert sluit zijn deel over de geboorte af met de nageboorte. Daarbij valt op dat hij na het zeer praktische deel over de bevalling eerst weer zijn kennis wil uitstallen. In dit geval beschrijft hij alle mogelijke redenen waarom die nageboorte niet meteen zou volgen. Het is belangrijk dat de vroedvrouw die redenen herkent en meteen ook ingrijpt. De baarmoeder wordt hier heel zwak afgebeeld.⁵⁶¹ De vrouwelijke voortplantingsorganen zijn zwak, waardoor we kunnen afleiden dat dit afstraalde op de vrouwelijke eigenschappen. Hieruit blijkt bovendien weer dat het de schuld van de moeder is wanneer er iets misloopt. Later komen ook nog de nazorg en miskramen aan bod in het derde boek, maar die worden in dit onderzoek apart behandeld.

In het derde boek, dat in het algemeen gaat over het beroep van de vroedvrouw, wordt veel over de nageboorte uitgeweid. In het vierde hoofdstuk kent de nageboorte zelf haar eigen hoofdstuk. Er zijn verschillende oorzaken voor het uitblijven van de nageboorte. Zo kan de baarmoeder te zwak zijn of de nageboorte te sterk vastgehecht. Hierbij specificeert Everaert bij welke type vrouwen dit het meeste kan voorkomen. Vrouwen die al veel kinderen hebben gekregen, hebben bijvoorbeeld vaak hulp nodig van de vroedvrouw om de nageboorte eruit te laten komen.⁵⁶² Indien de nageboorte niet weggaat, houdt dit een groot gevaar in voor de vrouw. Daarom moet de vroedvrouw “alle neersticheyt doen, dat de selue van haer plaetse gheholpen sy.”⁵⁶³ Het is namelijk zo dat de baarmoeder anders zou kunnen beginnen rotten.

Doordat de vrouw erg verzwakt is van de bevalling en van een uitblijvende nageboorte, moet de vroedvrouw oppassen dat de moeder niet flauwvalt. Ze kan dan ook enkele drankjes toedienen om de moeder te doen aansterken. Indien de eerstgenoemde oplossingen niet lukken, moet de vroedvrouw een afdrijvend medicijn laten maken bij de apotheker door “de Vrienden vande Vrouwe.”⁵⁶⁴ Hier kunnen we ervan uitgaan dat ze zelf niet naar de apotheker kan omdat ze de moeder moet blijven monitoren. Deze voorschriften mogen enkel in nood of op aanraden van een mannelijke dokter ingenomen worden. We kunnen hier het gezegde ‘nood breekt wet’ op

⁵⁶⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 24r-25r.

⁵⁶¹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 24r-25r.

⁵⁶² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 24r-25r.

⁵⁶³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 24v.

⁵⁶⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 24r-25r.

toepassen. Dan is de vroedvrouw immers in de mogelijkheid om zelf te beslissen welke medicatie ze kan toedienen. De laatste medicijnen zijn dan “oock gheweldich wtdrijuen de doode vrucht”.⁵⁶⁵ Hier is het weer zo dat Everaert eigenlijk medicatie uitlegt om iets uit de baarmoeder af te drijven. De mogelijkheid tot abortus faciliteert hij hier.

Een andere belangrijke taak van de vroedvrouw is het doorknippen van de navelstreng. Dit is een actie die in de huidige periode sterk geassocieerd wordt met de vader, maar het werd dus lang uitgevoerd door vrouwen. Vaders zouden in de huidige periode op die manier hun band met het pasgeboren kind versterken.⁵⁶⁶ Ze waren in de vroegmoderne periode niet toegelaten in de vrouwelijke bevallingsruimte. De vader zorgde na de biologische geboorte voor de publieke geboorte.⁵⁶⁷ De navelstreng moest door de vroedvrouw op vier vingers lengte afgesneden worden. Deze lengte werd door Avicenna geïntroduceerd. Daarna moest hier een zalfje voor gemaakt worden zodat de navel goed kon genezen.⁵⁶⁸ De lengte waarop de navelstreng werd afgesneden was belangrijk, omdat dat ook de lengte van de tong van het kind zou bepalen.⁵⁶⁹ Ook hier ligt er dus weer veel verantwoordelijkheid bij de vroedvrouw. Opvallend is dat dit in het tweede deel neergeschreven is. Dat is immers negatiever ten aanzien van de vroedvrouwen. Wanneer de navelstreng verrimpelt, is dit ook een teken dat de vrouw geen kinderen meer kan krijgen.⁵⁷⁰ De navelstreng stond dus ook centraal in het bijgeloof omtrent geboortes en de vruchtbaarheid van vrouwen. De navelstreng speelde ook een belangrijke rol in de discussie over of een vrucht nog levend was in verband met de doop. Zoals hieronder uiteengezet zal worden, mocht de vroedvrouw het sacrament van het doopsel in sommige gevallen toedienen.⁵⁷¹ Dit was belangrijk om te weten hoe de begrafenis geregeld mocht worden. Er werd op veel manieren getracht het kind te dopen om de ziel te redden, ook al was het al gestorven. Eén van de manieren waarop dit kon, was wanneer het kind nog vasthing aan de moeder door de navelstreng en de moeder ook nog in leven was.⁵⁷²

Wanneer we algemeen de taken van de vroedvrouwen, zoals hierboven beschreven, beschouwen, valt op dat in het hele *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* niets verteld wordt over de rol van vroedvrouwen

⁵⁶⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 25r.

⁵⁶⁶ Sónia Brandão en Bárbara Figueiredo, “Fathers’ emotional involvement with the neonate. Impact of the umbilical cord cutting experience,” *JAN: Learning Global Nursing Research* 68, nr. 12 (2012): 2730.

⁵⁶⁷ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 128.

⁵⁶⁸ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 22v. Avicenna was een Arabisch geleerde die zich baseerde op de geschriften van Soranos. Hij vulde die ook aan met praktische kennis. Avicenna’s werk was beschikbaar in het Latijn. Keller en Steinke, “Jakob Ruf’s *Trostbüchlein*,” 320.

⁵⁶⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70r.

⁵⁷⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70r.

⁵⁷¹ Stjerna, *Women and the Reformation*, 37.

⁵⁷² Stjerna, *Women and the Reformation*, 37; Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 97.

als expert in de rechtbank. Hun functie in specifiek de stad of het platteland blijft ook eerder op de oppervlakte. Dit deel was echt bedoeld om instructies te geven over wat er diende te gebeuren tijdens een bevalling. Wat we terug zien komen in al deze voorbeelden, is een bewijs voor het feit dat vroedvrouwen als beroepsgroep tussen een publieke en private sfeer schipperden. Hun acties gebeurden achter gesloten deuren wat veel nieuwsgierigheid opwekte, maar anderzijds is het zo dat ze wel betaald werden door publieke instanties. Vroedvrouwen voerden allerlei handelingen uit en waren zeker niet enkel aanwezig om de vrouw bij te staan. Belangrijke beslissingen werden door hen genomen. Ze mochten zelf operatieve handelingen uitvoeren, waar lang van gedacht werd dat in de zestiende eeuw dit reeds voorbehouden was voor mannelijke zorgende beroepen. Indien ze dan toch hulp inriepen, is dit nog steeds de keuze van de vroedvrouw waardoor ze over heel wat beslissingsagency beschikte tijdens de bevalling.

3.3. Miskramen en perinataal verlies

Een ander geval waarbij de vroedvrouw en de bevallende vrouw geconfronteerd worden met complicaties waarover verschillende beslissingen moeten worden genomen, is wanneer er een miskraam of perinataal verlies voorvalt. Het verschil tussen beide ligt in de termijn waarin het plaatsvindt.⁵⁷³ Dit is echter niet altijd duidelijk in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Perinataal verlies heeft een grote impact op de ouders. Het gevoel van een mislukte *rite de passage* primeert bij ouders. Het culturele belang van een perinataal verlies stelde antropologe Linda Layne dan ook vast voor de moderne periode.⁵⁷⁴ Literatuurhistorica Mary Beth Long onderzocht de impact van een verlies aan de hand van teksten die gelinkt zijn aan Maria. Deze teksten leggen het zwijgen op aan het verdriet van een verlies door bijvoorbeeld impliciet de schuld bij de moeder te leggen. Ook wordt het verlies als anomalie beschouwd.⁵⁷⁵ Dat kan dan weer leiden tot schaamte bij de vrouw, zoals Drapkin Lyerly stelde.⁵⁷⁶

In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* zijn er veel hoofdstukken waarin miskramen aan bod komen. Daaruit blijkt dat het iets was dat voor een reële angst zorgde en waarmee rekening mee gehouden moest worden. Dit zijn de enige hoofdstukken die minder positieve aspecten van het bevallen beschrijven. Zoals we zagen bij het hoofdstuk over de afwijkende ligging, werd daar steeds een oplossing

⁵⁷³ “Perinatal conditions arise during the perinatal period, which spans from 22 completed weeks of gestation and ends 7 completed days after birth.” Lezen we in: “Perinatal conditions,” *World Health Organisation*, geraadpleegd 29.04.2025, <https://platform.who.int/mortality/themes/theme-details/topics/topic-details/MDB/perinatal-conditions>.

⁵⁷⁴ Layne, “Motherhood lost,” 69.

⁵⁷⁵ Mary Beth Long, “‘Woful womman, confortlees’: Failed maternity and maternal grief as feminist issues,” *Postmedieval: a journal of medieval cultural studies* 10 (2019): 340.

⁵⁷⁶ Drapkin Lyerly, “Shame, gender, birth,” 101.

gegeven en positief geëindigd. In het geval van de dode vrucht en het uithalen daarvan, wordt geen oplossing gegeven. Al proberen allerlei voorschriften uit andere hoofdstukken dit wel te vermijden. Zo beschrijft Everaert reeds in het zesde hoofdstuk van het tweede boek een heel aantal voorschriften die ervoor moeten zorgen “dat haerlieden geen ongheluck of misval en gheschiet.”⁵⁷⁷ Zoals hierboven al aangekondigd, behandelt het zesde hoofdstuk van het derde boek uitgebreid hoe de vroedvrouw tewerk moet gaan bij een miskraam. Dit hoofdstuk schrijft heel veel taken toe aan de vroedvrouw die later eerder als deel van de mannelijke handelingen gezien zullen worden, zoals het gebruik van tangen. Het vertelt namelijk wat er moet gebeuren om een dode vrucht uit de baarmoeder te verwijderen.⁵⁷⁸ Everaert beschrijft ook operatieve handelingen met een “schaerken of mesken” indien er een zwelling door een grote concentratie van bloed ontstaat.⁵⁷⁹

Het zesde hoofdstuk van het derde boek vat aan met de uitleg hoe de vroedvrouw de vrucht moet helpen geboren te worden. Indien dat niet vlot verloopt, moet ze met haar handen de vrucht begeleiden. Ze mag in geen enkel geval de vrucht hinderen. Hieruit blijkt dus weer dat het de innerlijke kracht van het kind is dat ervoor zorgt dat het geboren wordt en niet de acties van de moeder, al hebben die er natuurlijk wel een invloed op.⁵⁸⁰ Hierna volgt een unieke bepaling:

“Maer ist dat alle neersticheyt, hulpe ende raet, ende oock des Vroetwijfs ordonnantie, ghebruyck ende oeffeninge, mwt alle gheschictheyt, niet helpen noch vorderen en wil, ende dat t’kindeken in smoeders lijf onder wegghen bleue, ende sonder hem te roeren bleef staende, ende datter gheen ween noch ghewelt met dringhen voor handen en ware, dan mach t’Vroetwif de bevruchte Vrouwe, weder na t’bedde schicken, daer in legghen, ende laten rusten, ende met Gods hulpe dese naevolgende medecijnen ghebruycken, ghelijck ghy die hier d’eene nae d’ander beschreuen vint, die oock nut ende goet zijn om ghestoruen ende doode kinderkens, ende oock om de besloten ende verborghen misgheboorten af te drijuen, als sy hen souden willen verachten, ghelijck ghy noch hier nae sult int besonder hooren.”⁵⁸¹

Hieruit blijken verschillende zaken. Eerst is het zo dat de vroedvrouw er alles aan moet doen om het kind op een natuurlijke manier geboren te laten worden. Wanneer ze daar niet in slaagt, moet de bevallende vrouw weer gaan liggen. Uit de passage over God blijkt de moeilijkheid van deze

⁵⁷⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 19v.

⁵⁷⁸ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 26r-28r.

⁵⁷⁹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 28r.

⁵⁸⁰ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 26r-27v.

⁵⁸¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 26v.

procedure. Daarna kan de vroedvrouw medicijnen toedienen om de vrucht uit de baarmoeder te doen verwijderen, ofwel in leven ofwel gestorven.

De handelingen die volgen, bestaan voornamelijk uit het toedienen van verschillende soorten medicatie en rokingen in combinatie met genoeg rust om de vrucht eruit te krijgen. Dit zijn allemaal taken van de vroedvrouw. Everaert geeft daarbij wel een voorwaarde: “(so verre als de voorgaende stucken ende Medecijnen niet helpen en willen).”⁵⁸² Het is dus zo dat in feite de vroedvrouw hier enkel mag helpen als er geen mannen zijn die te hulp schieten. Dit is wel de enige passage in dit hoofdstuk die doet uitschijnen dat er mannen ingeroepen moeten worden. Het wordt nergens herhaald of verduidelijkt. Doordat de zin tussen aanhalingstekens staat, zou het zo kunnen zijn dat dit zo’n algemene praktijk was, dat er geen bijkomende uitleg nodig was. Het kan ook zo zijn dat Everaert beseft dat het moeilijk was om voor alle klassen ervoor te zorgen dat er ook geleerde artsen kwamen helpen en dat hij er daarom niet verder over uitweidt.

Wanneer deze remedies niet werken, geeft Everaert nog andere oplossingen. Hij raadt dan bepaalde tangen aan om de vrucht eruit te halen. De vroedvrouw mag deze hanteren. Dat is opvallend, aangezien er pas in de zeventiende eeuw veel gespeculeerd werd over het *Roonhuysiaans Geheim*, vernoemd naar Hendrik van Roonhuse (c. 1625-1672). Deze verloskundige bleek een bepaalde tang te hebben om de dode vrucht uit de baarmoeder te halen. Hij zou het op een reis door Engeland hebben ontdekt.⁵⁸³ Het was de familie Chamberlens die de forceps als eerste had.⁵⁸⁴ In *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* staat het dus al vroeger beschreven. De uiteenzetting van de instrumenten wordt hier verrijkt met enkele figuren als duiding. Er volgt een hele beschrijving over hoe de vroedvrouw de vrouw moet troosten en tegelijk met de tangen proberen de vrucht eruit te halen.⁵⁸⁵ We zien hier dus erg operationele taken toebedeeld worden aan de vroedvrouw. Een andere oplossing die werd gebruikt in geval van een dode vrucht, was de keizersnede. Die was meestal wel enkel voor mannelijke genezers voorbehouden en krijgt dat ook geen plek in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*.

De vroedvrouw moet proberen met de tangen de vrucht uit de baarmoeder te verwijderen, maar wanneer dat niet lukt, kan de vroedvrouw ook een eendenbek gebruiken.⁵⁸⁶ Verloskundige Alfred Hellman wijst de innovatie van de eendenbek volledig toe aan Ruf.⁵⁸⁷ Wanneer al deze manieren tevergeefs zijn, moet de vroedvrouw de baarmoeder openknippen en zo de vrucht eruit halen. Het

⁵⁸² Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 26v.

⁵⁸³ Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap*, 105.

⁵⁸⁴ Mary E. Fissell, “Man-midwifery revisited,” 321.

⁵⁸⁵ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 26r-28r.

⁵⁸⁶ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 27r-28v.

⁵⁸⁷ Hellman, “A collection,” 217.

is wederom een erg praktische passage. We zien hier dat vroedvrouwen de taken van mannen mogen uitvoeren in tijdsnood:

“Maer in dien den tijt ende noot verheyschte, so mach oock t’Vroetwif tot den voorsz. Endebeck nemen ende gebruycken, een Tange, daer mede de Barbiers de tanden wttrecken, of die voorgaende glatte, groote ende lange tanghe, die hier om ghestelt wort, ende haer seluen daer mede behelpen, ende bystant soecken, deur hulpe van gheschicte vrouwen, die by haer zijn, op dat die benaude vrouwe soude wt den aerbeyt ende noot geholpen worden.”⁵⁸⁸

In dit citaat zien we dat vroedvrouwen verschillende instrumenten mogen gebruiken die we eerder associëren met de taken van de chirurg en barbier.⁵⁸⁹ Eén van de tangen wordt ook gebruikt door de barbier, volgens Everaert. In de Brugse context is het wel zo dat de enige gynaecologische interventie die een chirurg uitvoerde, het behandelen van een borstzweer was.⁵⁹⁰ Wat ook opvalt, is dat de vroedvrouw andere vrouwen moet roepen om haar bij te staan. Mannelijke geneesheren worden hier niet ingeroepen. Dit bevestigt enerzijds het beeld van de bevallingskamer als vrouwelijke ruimte en anderzijds ontkrachten we hiermee dat in geval van nood enkel mannen te hulp werden geroepen om operatieve handelingen uit te voeren.

Doorheen het hele hoofdstuk herhaalt Everaert een aantal keer dat deze procedure gevaarlijk is en dat er heel voorzichtig mee dient omgesprongen te worden.⁵⁹¹ Al deze remedies zijn immers niet zonder gevaar voor de moeder. Dat gevaar wordt echter nooit heel specifiek behandeld, hoewel dit nuttig zou kunnen zijn voor toekomstige vroedvrouwen. We kunnen dit verklaren doordat het *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* ook geschreven is voor toekomstige moeders.

Everaert propageert in het zesde hoofdstuk van het derde boek het gebruik van bepaalde tangen. Die werden initieel geïntroduceerd door Albucasis (c. 936-1013), maar kregen een nieuwe opleving dankzij de geschriften van Ruf. Door deze introductie kan het zo zijn dat de instrumenten positiever werden afgebeeld.⁵⁹² Doorheen het hele *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* komt trouwens geen bloed van de moeder aan bod. Enkel de menstruatie krijgt enkele vermeldingen. Dit kunnen we zien als een bewijs voor het taboe op het vrouwelijke bloed.

⁵⁸⁸ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 28r.

⁵⁸⁹ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 88–92; Maréchal, *De sociale en politieke gebondenheid*, 227–28.

⁵⁹⁰ Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 92.

⁵⁹¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 26r-29r.

⁵⁹² Delva, *Vrouwengeneeskunde*, 83.

Hierboven kwam reeds het hoofdstuk over afwijkende liggingen aan bod. Daarbij stond expliciet:

“Aengesien dat die misgheboorten ongelijck, sorgelick, ende menigerleye zijn, midtsgaders ooc die onverwachte toevallen, die in desen dinghen ouercomen, geschieden ende voor oogen comen, so wil ick alle dese elc besonder, ende by orden deelen ende onderscheyden, hoe in yegelicke ende elc besonder misgeboorte is te handelen, te raden, ende helpen, op dat in alder manieren soude mogen Sorge gedragen ende gebruyct werden, ende tqade ende boose sonder hinder voorcomen zijn, ende den seluen met gherechte hulpe te ghemoete gaen.”⁵⁹³

Bij elke ligging wordt een andere manier van hulp gegeven. De bevalling was dan ook heel onvoorspelbaar. De instrumenten van de vroedvrouw kwamen hier niet echt aan bod.

Doordat er zo een overvloed aan redenen voor een miskraam wordt gegeven, kan er eigenlijk in elk geval wel een verklaring gevonden worden, aangezien het onmogelijk is om aan al die voorschriften vast te houden. Veel oorzaken leggen de verantwoordelijkheid bij de moeder, maar soms zorgt een bovennatuurlijke kracht voor de afdrijving:

“Van welcke dinghen ooc een oorsake is, als wt die Baermoeder loopt eenighe quade fenijnige materie, dan wort die wtdrijvende cracht vande selfde verweert ende een oorsake ghegheuen, dat die vrucht ende t'kint in smoeders lijf te vroeck, ende alsoo totter doot ghedreuen wort.”⁵⁹⁴

De vrucht sterft hier door toedoen van een externe kracht. Het gaat hier over wat er gebeurt indien er een substantie uit de baarmoeder vloeit. Dit kan een teken zijn dat het verlies reeds is ingezet.

Een vroeg stadium van een miskraam zou te herkennen zijn en om dat dan te vermijden, worden verschillende oplossingen beschreven. Daarbij speelt de humorenleer een significante rol. Verschillende types lucht of voeding hebben zo bijvoorbeeld een invloed op de ontwikkeling van de vrucht. Het is ook op basis van een analyse van de humoren van de vrouw dat beslist moet worden welke medicatie nodig is.⁵⁹⁵ Hierbij staat nergens gespecificeerd dat die medicatie door een dokter of apotheker gemaakt moet worden of dat de vroedvrouw deze analyse niet kan uitvoeren.

⁵⁹³ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 29r.

⁵⁹⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 41v.

⁵⁹⁵ Zie bijvoorbeeld: Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 42v.

t' Boeck vande Vroet-Wijfs is doordrenkt met bijgeloof. Bepaalde dieren zoals raven kunnen zorgen voor miskramen en het hangen van een steen of hazenpoot kan dan weer een miskraam vermijden. Dat lezen we in het vierde hoofdstuk van het vijfde boek.⁵⁹⁶ Zwangerschap is en was iets heel fragiels dat op verschillende manieren beschermd moest worden. Het gebruik van al deze zaken heeft de vraagtekens bij het werk van vroedvrouwen wel enkel vergroot. Everaert gebruikt enkele negatieve bewoordingen over vrouwen in dit onderdeel. Zo zouden ze zich verkeerd informeren: “of daer en sullen veel neuswijse vrouwen, die haer laten duncken dat sy veel connen ende weten.”⁵⁹⁷ De misleidende vrouw staat hier wederom centraal.

Waar er heel het tweede deel van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* gewijd is aan postpartumzorg bij de bevalling, komt nazorg na een miskraam niet aan bod, hoewel miskramen ingrijpende gebeurtenissen zijn voor de moeder.⁵⁹⁸ Op deze manier zien we de positieve communicatie tegenover toekomstige moeders terugkomen. Uit wat hierboven beschreven is, blijkt toch dat een zwangerschap niet zonder risico was, ook al wordt het niet steeds zo benoemd. Wat ook opviel, waren de verschillende taken die de vroedvrouwen uitvoerden. Daarbij werden geen negatieve bewoordingen gebruikt, zoals dat in eerdere delen wel al is voorgekomen.

3.4. Tussentijdse conclusie

Het deel over de taken van de vroedvrouwen was bedoeld om instructies te geven over wat er diende te gebeuren tijdens een bevalling. Het is dan ook een heel concreet en praktisch hoofdstuk. Wat we terug zien komen in de hierboven besproken voorbeelden, is een bewijs voor het feit dat vroedvrouwen als beroepsgroep tussen een publieke en private sfeer schipperden. Hun acties gebeurden achter gesloten deuren wat veel nieuwsgierigheid opwekte, maar anderzijds is het zo dat ze wel betaald werden door publieke instanties.

Vroedvrouwen voerden allerlei handelingen uit en waren zeker niet enkel aanwezig om de vrouw bij te staan. Toch wordt eerst het troosten als eerste en dus prominente taak beschreven. Dit lijkt een korte vermelding van een met vrouwen geassocieerde actie om het daarna over de effectieve taken van vroedvrouwen te kunnen hebben. Belangrijke beslissingen werden door hen genomen. Ze mochten zelf operatieve handelingen uitvoeren, waar lang van gedacht werd dat in de zestiende eeuw dit reeds voorbehouden was voor mannelijke zorgende beroepen. Indien ze dan toch iemand

⁵⁹⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 45r.

⁵⁹⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 42v.

⁵⁹⁸ Nu is er ook recht op consultaties bij de vroedvrouw. “Officiële regelingen bij verlies van een kind,” *Kind en Gezin*, geraadpleegd 28.04.2025, <https://www.kindengezin.be/>; “Rouwverlof,” *Kind en Gezin*, geraadpleegd 28.04.2025, <https://www.kindengezin.be/>; “Omdat goed doorverwijzen zo belangrijk is,” *KdG Perinataal Verlies*, geraadpleegd 28.04.2025, <https://perinataalverlies.be/>.

inriepen, is dit nog steeds de keuze van de vroedvrouw. Daardoor beschikte ze over heel wat beslissingsagency tijdens de bevalling. Het onderscheid dat dan wel gemaakt wordt, ligt eerder tussen geleerde artsen en andere zorgende beroepen. Tot die laatste categorie behoren vroedvrouwen, maar ook andere mannelijke geneeskundigen zoals barbiers. Het onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke taken is dus zeker niet zo duidelijk als het op het eerste zicht lijkt. De focus ligt in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* wel enkel op het medische en het beeld tegenover vrouwen heeft dus enkel daarmee te maken.

Andere vrouwen krijgen tijdens de bevalling ook een rol. Zo moeten ze bidden of de vroedvrouw helpen. We kunnen daarbij een onderscheid maken tussen helpers van de vroedvrouw en anderen. Die laatsten staan dan eerder in voor het bidden. Pollock maakte duidelijk dat dit niet uit een vrouwelijke solidariteit voortkwam, maar uit een noodzaak voor de gemeenschap.⁵⁹⁹

Hierboven bleek reeds dat de taken van vroedvrouwen erg veelzijdig waren. Ze konden heel praktisch optreden wanneer de bevalling voor een risico bij de moeder zorgde. Er zijn dan ook veel instrumenten die vroedvrouwen kunnen gebruiken in geval van een perinataal verlies. Hieruit blijkt duidelijk dat er geen 'mannelijk monopolie' op vrouwengeneeskunde gepropageerd werd in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Het zijn wel degelijk de vroedvrouwen die onafhankelijk tewerk mogen gaan. Die worden hier dan ook positief beschreven als vrouwen die alles kunnen oplossen. Dat is logisch aangezien het boek geschreven is voor vroedvrouwen. Er is dan wel geen duidelijk mannelijk monopolie, we zouden zelfs misschien kunnen spreken van een vrouwelijk monopolie op het aanraken van het vrouwelijk lichaam en dan voornamelijk de geslachtsorganen. Hierbij valt wel op te merken dat niet alle vrouwen dit mochten of konden en dat er op die handelingen ook steeds meer controle komt.

De humoren kennen in de hierboven besproken hoofdstukken amper een plaats. Dat zien we terugkomen in het merendeel van de praktische hoofdstukken. In de theoretische hoofdstukken kent de humorenleer een veel prominentere plaats. Het is in de praktische hoofdstukken dat de vroedvrouw de meest positieve bewoordingen kent. Die hoofdstukken zijn ook het meest gericht op de vroedvrouw, terwijl in de andere Everaert zijn kennis etaleert.

⁵⁹⁹ Pollock, "Childbearing and female bonding," 301.

4. Postpartumzorg

4.1. Algemene concepten

De laatste stap waarbij vroedvrouwen betrokken zijn in het proces van het krijgen van kinderen, is de postpartumzorg. Daarmee wordt enerzijds de directe nazorg bedoeld, onmiddellijk na de geboorte, en anderzijds de zorg voor het kind in de eerste weken en maanden. In beide gevallen kunnen we onderzoeken wat de rol van de vroedvrouw is en of ze bijvoorbeeld minder centraal staat in de zorg de maanden na de geboorte. Het tweede deel van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* staat in dit hoofdstuk centraal, aangezien dat gaat over “in d'welcke geleert wort hoe men t'nieugheboren Kint sal handelen, bewaren ende sorghe daer voor draghen.”⁶⁰⁰ Hierbij moet ik wel de opmerking maken dat de directe nazorg niet enkel te vinden is in het tweede deel, maar ook al in enkele eerdere hoofdstukken uit het eerste deel, bijvoorbeeld in het derde boek.

Eerst geef ik extra context bij het tweede deel van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. In het voorwoord stelt boekverkoper Sigismond Fieravent immers dat:

“Ooc daer by ghevoecht een profijtelick nieu stucxken, vande gherechte sorghe draginghe ende voesteringe vande nieu gheboren kinderkens, die ic t'samen op een nieu hebbe doen drucken, met de welcke onghetwyfelt veel goethertige lieden sullen mogen ghedient werden.”⁶⁰¹

Hij vindt dus dat het nodig is om nog meer uit te weiden over hoe er voor pasgeboren kinderen moet worden gezorgd. Het is niet duidelijk wie dit deel heeft geschreven. Het kan bijvoorbeeld zo zijn dat het een tekst was die in het bezit was van Fieravent en dat hij door overeenkomst in het onderwerp het bij het *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* heeft gevoegd. Het is met andere woorden niet duidelijk of Fieravent speciaal voor dit boek een bijkomend deel liet schrijven. Het is dan ook niet de enige aanpassing die hij doorvoerde. Hij was verantwoordelijk voor het toevoegen van de figuren.⁶⁰² Dit is allemaal te lezen in het voorwoord van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Volgens literatuurwetenschappers Hildegard Elisabeth Keller en Hubert Steinke is hij ook de eerste persoon die vroedvrouwen toevoegde aan de titel.⁶⁰³

⁶⁰⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70r.

⁶⁰¹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, Voorreden.

⁶⁰² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, Voorreden.

⁶⁰³ Keller en Steinke, “Jakob Ruf's Trostbüchlein,” 313.

Omdat het tweede deel dus later is toegevoegd, kan onderzocht worden of het een andere toon kent dan het eerste deel van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Van dat deel is de reden waarom en door wie het geschreven werd, Ruf, immers duidelijk. Wel is het zo dat beide uiteindelijk vertaald zijn naar het Middelnederlands door Everaert. Hij werd dus uiteindelijk auteur van beide. Het tweede deel kent ook een andere opbouw dan het eerste deel van het boek. Het tweede deel is bijvoorbeeld opvallend korter dan het eerste deel. Ook is het zo dat het minder duidelijk is opgedeeld in boeken en hoofdstukken. Enkel het onderdeel over de kinderziektes is genummerd en heeft daarom ook meer structuur. Die kinderziektes worden eerst kort samengevat, zodat het makkelijk doorzoekbaar is voor de lezer. Doordat er delen over de postpartumzorg van zowel moeder als kind gaan in zowel het eerste en het tweede deel, is het mogelijk om een vergelijking te maken tussen beide.

4.2. Kraamzorg

In enkele delen hierboven werden al bepaalde taken van de vroedvrouw in verband met de nazorg zichtbaar. Zo kwam reeds aan bod hoe de navelstreng behandeld moet worden meteen na de geboorte. Iets anders dat volgens Everaert in het tweede deel meteen na de geboorte moet gebeuren, is het insmeren van het kind met verschillende zalven. Uiterst belangrijk daarbij is dat het kind warm blijft.⁶⁰⁴ Er gaat ook veel bijgeloof gepaard met het behandelen van het kind om het zoveel mogelijk positieve kenmerken mee te geven. Zo moet het volgende gebeuren zodat het kind goed opgroeit:

“Men sal ooc t'kint aenden hals ende armkens doen zaet van Pioenen, ende roode Corallen, want dat stercket kint, ende maket vrolic ende sachtsinnich.”⁶⁰⁵

We zien dit ook geïllustreerd in onderstaand schilderij. Het is een portret van Isabella of Maria van Oostenrijk en werd geschilderd door de meester van de Magdalenalegende in de vroege zestiende eeuw. Er hangen enkele geluksbrengers rond haar nek, waaronder koraal. Dit toont het belang van deze talismannen in de vroegmoderne periode.

⁶⁰⁴ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70r-70v.

⁶⁰⁵ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 26r.

Figuur 3: Meester van de Magdalenalegende. Portret van Maria of Isabella van Oostenrijk, vroege zestiende eeuw. Olieverf op paneel. Mechelen, Museum Hof van Buysleden.

In de bespreking hierboven valt op dat Everaerts niets zegt over wat er met de moeder moet gebeuren. Van zodra het geboren is, moet alle aandacht naar het kind gaan. De moeder wordt dan volledig weggecijferd. In het eerste deel zijn er wel vermeldingen van wat de vroedvrouw met de moeder moet doen na de geboorte. Het vijfde hoofdstuk van het derde boek is volledig gericht op:

“Hoe dat nieugheboren kindt, ende die Craemvrouw, als sy van als verlost is, met alle dat daer toebehoort, in alder manieren sal ghehouden worden.”⁶⁰⁶

De vroedvrouw speelt dus duidelijk ook een rol in de postpartumzorg van zowel moeder als kind. In het tweede deel is dit minder duidelijk. In het vijfde hoofdstuk van het derde boek is het zo dat eerst de verzorging van de moeder aan bod komt en dan pas de verzorging van het kind. We zien daarin dus een belangrijk verschil met het tweede deel waarin de verzorging van de moeder geen plaats kent. De vroedvrouw moet de moeder wassen en met warme dekens verzorgen. De moeder moet dan gaan liggen in een bed dat niet te warm of te koud is. Dit heeft, hoewel het niet expliciet vermeld is, te maken met de humorenleer. Om een te harde bloeding te vermijden, moet de vrouw

⁶⁰⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 25r.

in een welbepaalde positie op het bed liggen. Het is wel zo dat die bloeding er zeker moet zijn, maar gewoon niet te sterk mag zijn.⁶⁰⁷ Dit hoofdstuk maakt duidelijk dat het gevaar voor de moeder zeker niet geweken was na de bevalling.

Na deze uitleg komt de verzorging van het pasgeboren kind voor het eerst aan bod. Het is dus niet de belangrijkste taak van de vroedvrouw. Het kind moet eerst gewassen worden en dan bij de moeder gelegd worden aan de kant van het hart.⁶⁰⁸ Zo beschermt de moeder het kind tegen ziektes zoals “de kinderwee, vallende sieckte, ende Melaetsheyt.”⁶⁰⁹ Het kind moet verder nog tegen allerlei andere ziektes beschermd worden door een heel aantal zalfjes aan te brengen.

De moeder staat dus centraal bij de postpartumzorg die Everaert beschrijft in het eerste deel van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Zoals hierboven reeds duidelijk werd, is dat veel minder het geval in het tweede deel. Dat is opgedeeld in een kort deel over de directe verzorging van het kind na de geboorte, de keuze van de voedster, een heel aantal kinderziektes, hoe bevruchte vrouwen zich moeten gedragen, hoe een pasgeboren kind verzorgd moet worden, hoe een kind gewassen en te slapen gelegd moet worden, hoe de moeder het kind moet voeden, wat er gebeurt als de tanden doorkomen, nogmaals hoe correct een voedster gekozen wordt en ten slotte welk eten het beste is.⁶¹⁰ We zien hier een meerderheid van hoofdstukken die handelen over het kind tegenover die over de moeder.

4.3. Doop

De doop vond plaats na de geboorte en in noodgevallen tijdens die geboorte. Hoewel Everaert er niet expliciet over praat, lag er een grote verantwoordelijkheid bij vroedvrouwen in die noodgevallen. De doop hoort bij het krijgen van de ziel en daar praat Everaert wel over. Over wanneer een vrucht exact een ziel kreeg in de baarmoeder, was veel discussie in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.⁶¹¹ Het valt wel op te merken dat er in het krijgen van de ziel een verschil is tussen de katholieke en de hervormde religies. Ook doorheen de eeuwen na de Reformatie veranderden de standpunten van beide partijen, maar de essentie bleef hetzelfde. De uitgebreide theologische discussies zijn geen onderdeel van deze paper. De korte samenvatting is dat in de katholieke leer de doop het kind zuiverde van de erfzonde waarmee die belast was sinds het krijgen van de ziel. Bij de protestanten kan dit niet kloppen door de predestinatie. De doop is

⁶⁰⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 25r-26r.

⁶⁰⁸ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 25r-26r.

⁶⁰⁹ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 25v.

⁶¹⁰ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70r-80v.

⁶¹¹ Lauren Kassell, “Introduction to part II,” in *Reproduction. Antiquity to the present day*, eds. Nick Hopwood, Rebecca Flemming en Lauren Kassell (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 128.

dan eerder een manier om de affiniteit met de kerkgemeenschap duidelijk te maken. In sommige stromingen was dit dan ook een eigen keuze.⁶¹²

Desalniettemin, en zeker in de zestiende eeuw, was de doop een belangrijk evenement voor beide groepen. Vroedvrouwen waren toegelaten om in noodgevallen de doop uit te voeren. Ze waren hier zelfs toe verplicht. Vooral in katholieke middens was dit erg belangrijk om de ziel van de pasgeborene veilig te stellen en het kind een begrafenis te geven. Katholieken stonden het dan ook makkelijker toe dat de vroedvrouw de doop van het kind in nood verzorgde, terwijl protestantse groepen eerder voorstander waren om het kind toch nog naar te kerk te brengen.⁶¹³ Vroedvrouwen werden ook veel vaker gecontroleerd. Dit gebeurde vaak door andere vrouwen uit de elite.⁶¹⁴ Die groeiende controle kwam voort uit het belang van de doop. Vroedvrouwen werden steeds meer verdacht wanneer er bijvoorbeeld iets misliep.⁶¹⁵

In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* maakt Everaert geen vermelding van de doop. Enkel in het deel over de embryologie komt het krijgen van de ziel aan bod. Die krijgt vorm in het kind door andere geesten die eerder al het kind mee hielpen vormgeven.

“Dese natuerlicke leuende ende sielsche gheest, wort gheheeten vande natuerlicke Meesters, niet, de menschelicke, wesentlicke, onsteruelicke, ende natuerlicke siele van t’steruelick lichaem, maer alleene, een instrument ende werckgetuych, deur d’welcke gheordonneert, geboren, ende gheschapen wort, als deur een middel, die rechte natuerlicke ende onsteruelicke siele.”⁶¹⁶

Er zijn dus veel subtiele nuances te maken bij het krijgen van de ziel. De definitie wordt via een contrast met het sterfelijke afgebakend.

Het kind moest ook gezuiverd worden van de erfzonde bij de doop.⁶¹⁷ Hier was de moeder niet bij aanwezig. Het was de vader die zorgde voor de sociale geboorte van het kind. Vrouwen waren desondanks aanwezig. Er waren bijvoorbeeld de peetouders, maar ook de vroedvrouw speelde een prominente rol in het doopritueel. Ze droeg het kind naar de kerk en assisteerde.⁶¹⁸ Bij moeilijke bevallingen was het ook de vroedvrouw die de doop mocht verzorgen. Dit veroorzaakte deels de

⁶¹² Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 134–37; Greilsammer, “The midwife, the priest, and the physician,” 309; Corretti en Desai, “The legacy of Eve’s curse,” 183.

⁶¹³ Roper, *The holy household*, 264–65.

⁶¹⁴ Roper, *The holy household*, 265.

⁶¹⁵ Stjerna, *Women and the Reformation*, 37.

⁶¹⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 9r.

⁶¹⁷ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 136.

⁶¹⁸ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 117, 129–32.

groeïende controle op vroedvrouwen. Die konden immers bepalen of een kind nog gedoopt kon worden en bijgevolg dus nog begraven worden op kerkelijke gronden.⁶¹⁹ Dit had een impact op het rouwproces van de ouders. De vroedvrouwen vonden allerlei manieren om het kind toch nog op een ‘legitieme’ manier te dopen, bijvoorbeeld wanneer de navelstreng nog intact was en het doodgeboren kind dus nog verbonden was met de levende moeder. Zo konden ze wel nog op een rituele manier begraven worden.⁶²⁰

4.4. Voedsters

Na de zwangerschap en de bevalling breekt voor de kersverse moeder de periode van de borstvoeding aan. Everaert vermeldde eerder al dat doordat het de moeder is die het kind voedt, zowel in de baarmoeder als via de melk, ze dicht bij het kind zou staan:

“Daerom wil hy oock dat die kinders meerder begeerte ende liefde draghen tot haerlieder Moeder, dan tot hun Vader, aenghesien dat sy meer eygenschaps vande Moeder nemen ende ontfanghen, ende t’meeste ende grootste deel van hun lichaem. Daerom ist oock dat die kinderen den Moeders meer ter herten gaen, ende ghemeenlick meer sorghe daer voor draghen, dan die Vaders.”⁶²¹

In deze passage zien we het genderonderscheid tijdens de opvoeding verklaard worden door biologische kenmerken. Dit is basislogica bij het genderen van bepaalde taken.

Het is echter niet steeds de moeder die voor de voeding van het kind instaat, soms wordt er gekozen voor een voedster. Die keuze werd lang niet altijd gemaakt en was ook niet mogelijk voor iedereen. Bij de elite was het wel een verspreide praktijk in Europa.⁶²² Everaert geeft er dan ook aandacht aan in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*. Hierbij is het wel zo dat er uitsluitend in het tweede deel over een voedster gepraat wordt. Daarin wordt dan aangegeven wat de beste keuze is als voedster. Het is waarschijnlijk zo dat er voedsters werden ingeschakeld, omdat de moeder tijdens de bevalling te veel bloed had verloren waardoor er in de eerste dagen geen melkproductie op gang kon komen.⁶²³ Vanaf de zeventiende eeuw zijn er wel steeds meer humanisten die pleiten tegen het gebruik van een voedster.⁶²⁴

⁶¹⁹ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 136.

⁶²⁰ Stjerna, *Women and the Reformation*, 37.

⁶²¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 12r.

⁶²² Valerie Fildes, *Wet nursing. A history from Antiquity to the present* (Oxford: Basil Blackwell, 1988), 68.

⁶²³ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 109.

⁶²⁴ Fildes, *Wet nursing*, 68-70.

Het onderdeelje over de voedster vat aan met een uiteenzetting over het voeden van het kind in het algemeen. In de vroegmoderne periode was, op basis van Griekse en Arabische bronnen, de melk van de moeder steeds te verkiezen.⁶²⁵ Everaert sluit zich daarbij aan:

“Ist dat die Moeder vermach, so sal sy selue haer kint sogen, ende geen ander vrouwe dat ghedooogen: Want smooeders melck is hem ghelijcvormich ende bequame, t’gheeft hem veel voetsels, om dat den voetsel ghelijck is, dat in zijn moeders lijf heeft gehad, Sy is hem oock veel ghewilliger om te laten suyghen, ende oock ghesonder.”⁶²⁶

De reden dat het beter is om de melk van de moeder te kiezen, is dat de voeding van het kind dan meer doorloopt met wat het kind in de buik kreeg als voedsel, volgens Everaert. Dit past in de theorie dat alle lichaamsvormen in contact stonden met elkaar. Het menstruatiebloed vormt zich om tot voeding voor de vrucht tijdens de zwangerschap. Dat is dan ook de verklaring van het ophouden van de menstruatie tijdens de zwangerschap. Dat lezen we ook in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*.⁶²⁷ Het is die substantie die later omgezet zal worden in de moedermelk: “Die Borsten zijn cout ende vocht van natuere ... in dewelcke t’bloet in wit Melck verkeert wordt.”⁶²⁸ Dat verklaart meteen waarom de vrouw niet vruchtbaar is tijdens het geven van borstvoeding. Haar menstruatie is er dan namelijk niet om haar baarmoeder te zuiveren en zo klaar te maken voor de conceptie. Baarmoeder en borsten stonden in harmonie.⁶²⁹ Dit is toch enigszins opvallend te noemen, aangezien menstruatiebloed als iets onzuivers werd gezien.⁶³⁰

Wat volgt in het hoofdstuk zijn een heel aantal stipulaties over hoe je het best een voedster kan kiezen. De melk moet bijvoorbeeld getest worden.⁶³¹ Er wordt ook een waslijst aan eigenschappen voor een goede voedster meegegeven:

“Ten eersten sal de Voester een goede verwe hebben, een stercken hals, een stercke ende breede borst, ende sal ten minsten ses weken of twee maenden out zijn van kinde, ende een sone ghebaert hebben, sy sal hebben een grof, vet ende vleysachtich lichaem, goet van sinnen_ende manieren, die niet haest gram en wordt, noch treurich, noch bevreest, want quade manieren ende gramschap zijn den kinde hinderlick, ende ergeren het melck. Daerom en sult ghy tkint

⁶²⁵ Fildes, *Wet nursing*, 69-70.

⁶²⁶ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70v.

⁶²⁷ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 11v.

⁶²⁸ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 16v.

⁶²⁹ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 109.

⁶³⁰ Van de Walle en Renne, *Regulating menstruation*, xviii–xiv.

⁶³¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70v-71v.

niet laten suyghen van ghehylickte Voesters, of Domheeren meysens. Oock sullen de Voesters borsten dick ende vol zijn, tamelick groot, ende niet te hart, haerlieder melck sal bruyn zijn, niet graeuverwich, geelverwich, rootverwich, bitter noch sout.”⁶³²

Hieruit blijkt dat de *complexie*, de verhouding van de humoren, van de voedster goed moet zijn. Het beeld van de voedster als gezette vrouw krijgt hier vorm. Ook is het belangrijk dat ze een zoon gebaard heeft. Dit is opvallend vanuit het genderperspectief. Een zoon zou voor betere melk zorgen in deze redenering. Het zijn niet enkel haar fysieke eigenschappen of die van haar melk die bepalen of ze geschikt is om als voedster tewerk gesteld te worden. In een stedelijke context waren er ook vaak dokters die meer controle op de voedsters wilden krijgen en daarom steeds meer gingen bepalen wat ze mochten eten.⁶³³ In alle geschriften uit de zestiende eeuw, bijvoorbeeld van Ambrosius Paré (c. 1510-1590) of Rösslin, zien we datzelfde beeld terugkomen. Zij baseerden zich op Griekse en Arabische bronnen en stelden bijvoorbeeld dat het kind van de voedster zeker zes weken oud moest zijn, maar ook de fysiek en het karakter van de moeder waren belangrijk.⁶³⁴ Gezond zijn was essentieel voor de voedster. Syfilis verspreidde zich vaak via de borstvoeding, van kind naar voedster of andersom. Paré waarschuwde hier dan ook voor.⁶³⁵

Het geven van de borstvoeding mag ook niet zomaar gebeuren. Zo moet het kind bijvoorbeeld zacht behandeld worden. Om de kwaliteit van de melk te garanderen mag de voedster ook geen seksuele contacten hebben.⁶³⁶ We leren in deze passage ook niets over hoe lang er borstvoeding gegeven werd: “Auicenna die seght, dat men sal tkint twee jaer laten suygen, hoe wel dat de costuyme, die men nu ghebruyct, daer teghen ende anders is.”⁶³⁷ Hieruit kunnen we niet exact afleiden hoelang er borstvoeding gegeven werd, maar het was waarschijnlijk minder dan twee jaar. Het was ook zo dat niet elke vrouw die niet genoeg melk had, toegang had tot een voedster. In dat geval werd vaak geitenmelk ingeschakeld. Everaert vermeldt dit niet, maar in een geschrift van Michel de Montaigne (1533-1592) zien we het wel bevestigd.⁶³⁸

Ook in het deel over kinderziektes dat beschreven staat in het tweede deel, leren we iets over de voedster. Veel ziektes zijn dan ook haar schuld en de oplossing ligt vaak in de voedster bepaalde medicatie te laten innemen. Zij geven dat dan door via de melk. We zien dit bijvoorbeeld bij het

⁶³² Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70v.

⁶³³ Filippini, *Pregnancy, delivery, childbirth*, 112.

⁶³⁴ Fildes, *Wet nursing*, 69.

⁶³⁵ Fildes, *Wet nursing*, 72.

⁶³⁶ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70v-71v.

⁶³⁷ Everaert, *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 71v.

⁶³⁸ Fildes, *Wet nursing*, 73.

tweede onderdeelje in verband met epilepsie. Daar is het de melk van de voedster die een invloed kan hebben:

“De kinderen die met sulcken siecte ghequelt zijn, sal men gheheel behoorlick met spijsse ende dranck houden, die verwarmen ende droogen. Inghelijcx so sal haer de Voester houden, dat haer melck goet ende natuerlick werde. Men sal haer thoof purgeren: ende sy sal haer wachten van alle coude ende vochte spijsse t’eten, ende tkint niet meer laten suyghen, dan so vele alst wel verteeren mach.”⁶³⁹

De remedies die de voedster in deze passage aangeraden krijgt, zullen ervoor zorgen dat haar melk weer “natuerlick” wordt. In het deel over de kinderziektes kunnen we ervan uit gaan dat voedster in de bredere betekenis bedoeld wordt als de persoon die het kind voedt. Het is dan niet per se een extern persoon die hiervoor instaat, maar kan ook de moeder zelf zijn. Zij is dan de primaire bron van voeding voor het kind. Het is dan ook zo dat niet enkel kinderen die door een voedster gevoed worden, ziek kunnen worden. Dit kan elk kind overkomen.

Het voorlaatste onderdeel gaat wederom om de keuze van de voedster. Het hierboven besproken onderdeel droeg “ende hoedanich dat die Voester ende haer melck moet wesen” in de titel.⁶⁴⁰ Het latere onderdeel beschrijft Everaert als volgt: “Wat Voester dat men den kinde sal soecken ende kiezen als de moeder niet en mach haer kint selue soghe.”⁶⁴¹ Hieruit blijkt wederom dat de eerste keuze is dat de moeder zelf haar kind voedt. Daartussen werd nogmaals benadrukt dat de melk van de moeder te verkiezen valt: “daerom salt suygen zijn moeders borsten, ende van gheen ander vrouwen meer.”⁶⁴²

In het latere onderdeel wordt wederom het ideaalbeeld van een voedster naar voren geschoven:

“De Voester sal zijn van goede ghestalte, niet te ionck, noch ooc te out, Sy sal oock zijn wel ghesont van lichaem, ooghen ende ander leden, sulcx dat sy aen haer lichaem gheen ghebreck en heeft. Sy sal oock zijn noch te magher, noch te vet. Want in dien sy eenich ghebreck hadde, tkint soude daer toe ghenegen werden. Sy sal oock zijn manierlick, cuysch ende reyn.”⁶⁴³

⁶³⁹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 77r.

⁶⁴⁰ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 70v.

⁶⁴¹ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 80r.

⁶⁴² Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 80r.

⁶⁴³ Everaert, *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*, f. 80r-80v.

Dezelfde eigenschappen worden herhaald en het is vooral matigheid in alles, wat het belangrijkste is. Ook hier zien we dat Everaert in dezelfde lijn als andere auteurs, zoals Paré, schrijft. De herhaling is opvallend. Door de herhaling ligt de nadruk hard op de voedster, hoewel Everaert moedermelk belangrijker vindt.

Uit de voorbeelden over de postpartumzorg blijkt dat ook deze zorg een geheel vrouwelijke taak was. Mannen komen enkel te pas bij het publieke presenteren van hun kind tijdens de doopceremonie. We zien ook dat de gezondheid van het kind niet enkel tijdens de zwangerschap de verantwoordelijkheid van de vrouw was, ook bij de postpartumzorg is het de persoon die het kind voedt, die een grote impact heeft op de gezondheid van de pasgeborene.

4.5. Tussentijdse conclusie

In dit deel werd er weer heel wat druk voor een goed verloop van de postpartumperiode bij de vrouw gelegd. Zo is het de persoon die het kind voedt, voedster of moeder, die geheel verantwoordelijk is voor de gezondheid van het kind. Het is dan wederom haar schuld wanneer het kind ziek wordt. Er bestaan dan ook veel bepalingen over hoe die voedster moet zijn en op die manier stijgt wederom de controle op de vrouw. Opvallend vanuit genderoogpunt is dat de voedster net een jongen gebaard moet hebben. Dat staat immers bij de beschrijving van een ideale voedster. Ook in een ander deel, dat van de directe nazorg, blijkt het belang van biologische verschillen om sociologische verschillen te legitimeren. Zo schrijft Everaert bijvoorbeeld dat het doordat het de moeder is die het kind draagt en later voedt, het ook de moeder is die er later meer voor moet zorgen. Dit zou ook de verklaring zijn dat kinderen meer met hun moeders optrekken. De vader is dan ook in dit hoofdstuk, en bij uitbreiding het gehele *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, afwezig.

Bijgeloof speelt een grote rol in het hele *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, maar zeker ook in het geval van de postpartumzorg. In een eerder hoofdstuk zagen we dat al bij het knippen van de navelstreng en hier werd het versterkt. Vanaf de bevalling en tot het kind opgegroeid is, werd er zo veel mogelijk gedaan om het gezond te houden. De grens tussen geloof en bijgeloof is hier dun. Er werd voornamelijk op alle mogelijke manieren getracht om een goede uitkomst voor het kind te hebben. Wat we bovendien uit dit deel kunnen afleiden, is dat de bezorgdheden zeker niet stoppen na de geboorte. Er is namelijk veel aandacht voor wat er vlak na die geboorte moet gebeuren zodat het kind later zo gezond mogelijk blijft. Ook de heel uitgebreide bespreking van kinderziektes wijst op de noodzaak hiervan. Er werden verklaringen gezocht voor de vele ziektes bij kinderen, die ook fataal konden zijn.

Opvallend bij de postpartumzorg is de geringe aandacht voor de doop, hoewel het een belangrijke taak voor de vroedvrouw was om te dopen in noodgevallen. We kunnen hieruit afleiden dat Everaert dit niet als essentiële taak van de vroedvrouw beschouwde. Het kan ook zijn dat hij enkel op de medische taken focuste. Op die manier wordt een belangrijk aspect van wat het is om vroedvrouw te zijn, weggenomen. Tegelijkertijd is het wel zo dat er langs deze weg geen controle op de vroedvrouw wordt uitgeoefend.

Het tweede deel van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* is nagenoeg uitsluitend gericht op het kind en de voedster. De moeder krijgt daarbij geen plaats. Wanneer er dan wel over die moeder geschreven wordt, dan wel tijdens de zwangerschap, gebeurt dit in zeer negatieve termen. Er is dus een duidelijk verschil in de twee delen van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, vooral in het onderwerp. Waar we wel een continuïteit zien, is in het gebruik van de humorenleer. Die is erg zichtbaar bij bijvoorbeeld de kinderziektes. De humorenleer is daarbij essentieel om een correcte diagnose en remedie voor te stellen. Het stellen van diagnoses, wordt eerder als taak van geleerde artsen vermeld in de klassieke taakverdeling. Hier kan de vroedvrouw dit doen en is er dus nog geen sprake van een strikt onderscheid van de zorg. Vroedvrouwen kregen meer duidelijke taken in de kraamzorg uit het eerste deel. Daar worden ze erg praktisch aan het werk gezet. In het tweede deel wordt dit veel minder expliciet vermeld.

DEEL III: CONCLUSIE

1. Besluit

Maarten Everaert vertaalde *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* op het einde van de zestiende eeuw in de Nederlanden. De originele versie werd door Jakob Ruf in het Middelhoogduits geschreven. In dit onderzoek is een genderhistorische analyse van het discours van Everaert uitgevoerd. Daarbij zijn verschillende elementen in rekening genomen, maar de focus lag voornamelijk op hoe er naar vrouwen, en specifiek vroedvrouwen, gekeken werd in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. Ook of hen vooral praktische of theoretische kennis werd aangereikt, werd onderzocht. Deze onderzoeksvragen vloeiden voort uit een historiografische evolutie waaruit de groeiende morele en praktische controle op vroedvrouwen bleek. Uit een korte blik op het inleidend deel, bleek dat die groeiende controle zichtbaar is in de bronnen in verband met vroedvrouwen in de Nederlanden. In deze scriptie is gekeken in welke mate dat ook zichtbaar is in het zestiende-eeuwse *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*.

Om op die vraag een antwoord te kunnen bieden, is eerst gekeken in welke tradities deze scriptie zich zou kunnen plaatsen. De genderhistorische ontwikkelingen bleken van belang bij onderzoek naar vroedvrouwen in de vroegmoderne tijd. Ook de studie naar de vrouwengeneeskunde an sich is belangrijk, omdat daaruit bleek dat mannen een steeds groter monopolie op het vrouwelijk lichaam trachtten te krijgen. Ten slotte zijn de bevindingen van Thomas Laqueur en die over de humorenleer in rekening genomen, om te kijken naar het vrouwelijk lichaam vanuit een medisch perspectief. Dit onderzoek zal steeds de theorieën van Laqueur bevestigen, aangezien het over medische geschriften gaat. Indien we ook andere bronnen zouden bekijken, kunnen we een ander beeld krijgen. Met de hierboven vermelde theorieën ben ik aan de slag gegaan, maar ook andere ontwikkelingen gidsten het onderzoek. Zo bleek het belang van historiografische ontwikkeling uit het hoofdstuk over menstruatie en abortus en ook uit dat over de duivel. In het eerste geval werd duidelijk dat abortus wel degelijk een praktijk was in de vroegmoderne periode, ondanks dat er discussie over woedt onder historici. In het geval van de duivel werd duidelijk dat vroedvrouwen voornamelijk retorisch gevisieerd werden. De analyse van *t' Boeck van de Vroet-Wijfs* bevestigde dit.

In wat volgt, vat ik kort de belangrijkste bevindingen uit de analyse van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* samen. De casus over menstruatie en abortus zorgde voor het inzicht dat abortus wel degelijk een praktijk was in de zestiende eeuw en dat het 'opwekken van de menstruatie' als eufemisme werd gebruikt. Everaert beschrijft de personen die andere vrouwen hier de toegang toe verlenen ontzettend negatief. Volgens Everaert zijn het voornamelijk oude vrouwen, maar opvallend is dat ook mannelijke artsen en apothekers hierin zouden ondersteunen. Er zijn ook mannen die per

ongeluk meegetrokken zouden worden in dit ‘bedrog’. De vrouwen zelf die een abortus willen uitvoeren, worden minder negatief verwoord. Vroedvrouwen in het algemeen worden grotendeels buiten beschouwing gelaten. Everaert tracht in de passage over abortus de morele controle over vrouwen te vergroten door te pleiten voor een verbod op deze praktijken. In het gehele *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* zijn er echter wel remedies te lezen, die bruikbaar kunnen zijn voor een abortus. Uit het hoofdstuk over onvruchtbaarheid blijkt dat *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* diep is ingebed in de humorenleer. Wat verder opvalt, was de sterke verantwoordelijkheid die bij de vrouw gelegd werd voor het uitblijven van kinderen. Die verantwoordelijkheid werd gestoeld op de humorenleer. Uit dit hoofdstuk werd verder duidelijk dat ook in de meer theoretische hoofdstukken van *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* een plek is weggelegd voor vroedvrouwen.

Tijdens de zwangerschap konden verschillende afwijkingen voor ongerustheid zorgen. Ze krijgen dan ook veel aandacht in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*. Bij moeilijke liggingen is het steeds de vroedvrouw die beslist wie wat moet doen tijdens de bevalling. Het is zij die zorgt voor een goede afloop. Opvallend bij het onderdeel over “Wondergheboorten” was in welke mate de auteur zich wilde profileren als kenner van de materie en expert op sommige vlakken. De vroedvrouwen komen dan ook veel minder aan bod. Dat heeft dan ook gevolgen voor de gehele visie op vrouwen in het onderdeel. Die worden als onwetend afgeschilderd waarbij het belangrijk is om een mannelijke arts te consulteren. Het is altijd de moeder die ervoor moet zorgen dat de zwangerschap goed verloopt. Tijdens de zwangerschap wordt de vrouw in het tweede deel extreem negatief afgebeeld. Zulke bewoordingen zien we nergens in het eerste deel van *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs* terug. Hoewel het geschreven is door verschillende auteurs, worden dus wel twee visies in de gehele druk verwoord. De link tussen heksenprocessen en vroedvrouwen is in de historiografie nooit ver weg. We kunnen concluderen dat vroedvrouwen voornamelijk in de teksten gevisieerd werden en dit minder te zien is in de processtukken. Toch komt de duivel aan bod in *t’ Boeck vande Vroet-Wijfs*. Op die manier wordt het denkbeeld dat de vroedvrouw aan hekserij linkt, gevormd. Uit dit deel bleek een morele controle op de vroedvrouw. Het gaat echter voornamelijk over andere vrouwen, maar door het type boek zien we toch dat de connectie gelegd wordt. In dit hoofdstuk komt dan ook het belang van religie tot uiting.

De casus over de taken van de vroedvrouw leerde dat vroedvrouwen niet enkel beperkt werden tot het begeleiden van normale geboortes, maar ook mochten ingrijpen in noodgevallen, taken die normaal eerder bij mannelijke geneeskundigen hoorden. Hier kwam een monopolie van vrouwen op het aanraken van de vrouwelijke geslachtsorganen naar voren. Het is een erg praktisch hoofdstuk en legt veel bewegings- en beslissingsvrijheid bij vroedvrouwen. Het is ook wel een

hoofdstuk waaruit duidelijk werd dat Everaert, en ook Ruf oorspronkelijk, zich in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* wilden profileren als een kenner en zo bijvoorbeeld bepaalde tangen opnieuw wenste te introduceren. Een controle op de effectieve acties van de vroedvrouwen wordt dus niet echt duidelijk. Miskramen en perinataal verlies maken deel uit van het omgaan met geboortes in een samenleving. In *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* is dat niet anders. De grens tussen bijgeloof en geloof is dun in deze casus. Alles wordt aangewend om een zo goed mogelijke zwangerschap en bevalling te hebben. De humorenbalans van een vrouw is iets wat in de gaten gehouden moet worden wanneer het gaat over miskramen. Het is de vroedvrouw die ook deze theoretische rol op zich neemt. Tegelijkertijd is het de heel praktische kennis van vroedvrouwen die ervoor moet zorgen dat de dode vrucht veilig verwijderd kan worden.

Er zijn verschillende vormen van directe kraamzorg en andere postpartumzorg die een rol hebben in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*. De bespreking van de doop hoort daar niet bij. Dit is opmerkelijk aangezien vroedvrouwen de doop mochten toedienen in noodgevallen. We kunnen hier speculeren dat er niets over gezegd werd, omdat Everaert de medische taken belangrijker vond. De directe kraamzorg gaat gepaard met veel bijgeloof. Zo moet het kind aan het hart van de moeder gelegd worden. Hier zien we een voorbeeld van biologische aspecten die voor genderconstructies zorgen. Het is namelijk zo dat omdat de moeder het kind baart, ze later ook de zorg op zich dient te nemen. De keuze van de voedster was niet vanzelfsprekend. Volgens Everaert was het ook beter om de melk van de moeder zelf te gebruiken. Vanuit het genderstandpunt valt op dat de vrouw net een zoon gebaard moet hebben om de ideale kandidaat als voedster te zijn. Bij de bespreking van de kinderziektes zorgt de voedster vaak voor het probleem en moet zij ook de oplossing toegediend krijgen.

We zien op verschillende plekken van deze scriptie de bredere context terugkomen. We vatten dan ook deze scriptie aan met een beschrijving van de werkelijkheid om daarna de stellingen van Everaert te kunnen toetsen. De taken van de vroedvrouw, zoals haar expertise in de rechtbank, die daarin beschreven werden, waren andere dan de medische opdracht die de vroedvrouw in *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* kreeg. We zien wel bij het onderdeel over abortus dat er meerdere bronnen gebruikt kunnen worden om te bevestigen dat abortus een praktijk was in de zestiende eeuw. Bij het deel over de misgeboorten zien we dat Everaert zich in een traditie van andere geschriften plaatst. Hetzelfde doet hij met het deel over de voedster. Op die manier wordt duidelijk dat *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* niet los van de werkelijkheid stond, hoewel het uiteraard een boek blijft. Everaert neemt ook op sommige plekken een standpunt in. Zo stelt hij dat de duivel geen kinderen kan

krijgen, de ligging van de vrucht met het gezicht naar de ruggengraat ligt en dat het beter is dat de moeder het kind voedt. Dit waren allemaal discussiepunten in de zestiende eeuw.

We kunnen deze bevindingen ook naar de probleemstelling terugkoppelen. In dit onderzoek is dicht bij het vrouwelijk lichaam gebleven. Hoe er naar dat lichaam gekeken werd in het verleden, is onderhevig aan verandering en kan dus historiografisch onderzocht worden. Uit dit onderzoek bleek bijgevolg dat hoe er naar vrouwen in één boek gekeken wordt, verschillend kan zijn. We zagen immers verschillen tussen de verscheidene delen, maar ook een groot verschil in het type vrouw. Het verschil in de delen kan verklaard worden door de toevoeging van de boekverkoper Fieravent. Vroedvrouwen worden namelijk erg positief afgeschilderd. Ze zijn experts in hun gebied en moeten heel wat handelingen stellen en kennis hebben om zwangere vrouwen zo goed mogelijk te helpen. Ze zijn dan ook het geïntendeerde publiek van het boek. Wanneer het over andere vrouwen in de samenleving gaat, is Everaert een stuk minder positief. Zij zijn dan vaak vrouwen die bezig zijn met verkeerde ondernemingen. In het hele *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* werd duidelijk dat er heel wat biologische verschillen tussen meisjes en jongens gebruikt worden om sociologische verschillen te duiden. Dat zien we van de embryologie tot de nazorg en kunnen dus concluderen dat dit diep ingebed zat in het vroegmoderne denken.

Uit het onderzoek bleek duidelijk dat er een onderscheid is tussen de meer praktisch-georiënteerde en de meer theoretische boeken, al kunnen we daar ook nuance bij plaatsen. In bijvoorbeeld het boek over onvruchtbaarheid liepen praktische en theoretische kennis over in elkaar. Algemeen kunnen we stellen dat wanneer de uitleg meer theoretisch werd, de vroedvrouw minder aan bod kwam. Deze stukken kunnen dan meer door Everaert bedoeld zijn om zijn autoriteit tegenover andere mannelijke lezers te tonen. Desondanks kunnen we uit het gehele doelpubliek afleiden dat Everaert het belangrijk vond dat vroedvrouwen theoretische achtergrond hadden. Daaruit blijkt ook dat Everaert zich wilde positioneren in een mannelijk geneeskundig veld en tegelijk vroedvrouwen wilde opleiden. Wat ook opviel, is dat de hele praktische hoofdstukken niet de gehele realiteit uit de doeken deden. Ze blijven immers steeds positief. Dit kunnen we verklaren door het andere grote doelpubliek van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*, de toekomstige moeders.

In het begin van deze scriptie stelden we de vraag of het Bijbelcitaat op het titelblad van *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* de toon zette voor de rest van het boek. We kunnen nu concluderen dat het boek beperkend was voor zwangere vrouwen. De controle op de zwangere vrouw was groot. Desondanks blijft het boek positief om toekomstige moeders gerust te stellen. Op bepaalde manieren trachtte het ook vroedvrouwen te controleren, zowel in hun handelingen als op moreel vlak, maar ook positieve bewoordingen over vroedvrouwen hanteerde. Veel van deze resultaten

kunnen we verklaren door enerzijds het doelpubliek en anderzijds het doel van het boek. Doordat het voor vroedvrouwen geschreven is, worden die positief afgebeeld. Er wordt hen alle mogelijks nuttige kennis meegedeeld in verband met zorg voor andere vrouwen. De invloed van religie werd op het titelblad meteen al duidelijk aan de hand van het citaat. Doorheen het boek wordt duidelijk dat zowel religie als bijgeloof een belangrijke rol spelen om de zwangerschap en bevalling tot een goed einde te brengen. Dit kunnen we dan weer linken aan de angst dat er iets misliep.

Dit onderzoek betekent iets voor verschillende onderzoeksvelden. Het helpt in de studie naar verschillende spanningen rond het vrouwelijk lichaam, zoals voor abortusonderzoek. De stelling dat vroedvrouwen in de zestiende eeuw geen ingrepen mochten uitvoeren, houdt geen stand na dit onderzoek. Er werd duidelijk hoe het verschil tussen allerlei medische beroepscategorieën nog niet zo duidelijk afgelijnd was in de zestiende eeuw en de vroedvrouw heel wat actie mocht, kon en moest ondernemen. Wanneer er dan wel een onderscheid is op te merken tussen vroedvrouwen en mannelijke verzorgers, is dat bij de geleerde artsen. Die worden consequent als een andere categorie bestempeld en dan ook zo benoemd. Wanneer we kijken naar de discussie of de vroegmoderne periode een verbetering voor vrouwen inluidde, kunnen we vanuit *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* concluderen dat vroedvrouwen nog veel bewegingsvrijheid hadden, maar er bij zwangere vrouwen heel wat beperkingen werden opgelegd. Uit deze scriptie is verder gebleken dat een boek niet ofwel praktische ofwel theoretische kennis genereert. Het valt op dat er ook voor een praktische beroepscategorie, de vroedkunde, meer theoretische en professionele handboeken moesten komen. Er zitten bovendien verschillende visies tegenover vrouwen in éénzelfde uitgave. Het is met andere woorden een ambigu boek op verschillende vlakken.

2. Toekomstig onderzoek

Op verschillende vlakken kan er nog onderzoek gevoerd worden. Zo verdient de realiteit van de vroedvrouwen bijkomende aandacht. Isaac De Meyer maakte zijn overzicht van vroedvrouwen in de bronnen medio negentiende eeuw, wat al een hele tijd geleden is. Vanaf de zestiende eeuw ziet hij minder vroedvrouwen in de bronnen. Op vlak van periode kan er dus nog onderzoek gevoerd worden. Voor de Noordelijke Nederlanden is zo'n overzichtswerk over vele eeuwen heen nog niet gemaakt. Indien de verschillende Noord-Nederlandse steden ook onderzocht worden doorheen de tijd, zou dat veel betekenen voor het begrip van het leven van de vroedvrouw. In dat geval is het namelijk zo dat er een overzicht voor de Nederlanden in een woelige periode bestaat. De religieuze en politieke spanningen kunnen dan in toekomstig onderzoek een meer prominente plaats krijgen.

Het onderzoek naar *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* zelf kan ook nog op verschillende manieren uitgebreid worden. Zo kan er gekeken worden naar de delen die in dit onderzoek onderbelicht zijn gebleven, zoals de hele embryologie en hoe Everaert zich positioneert in bepaalde theoretische debatten. Ook de meertalige aspecten kunnen een plek krijgen in onderzoek. De verschillende talen, Latijn, Middelnederduits, Middelnederlands en Middelengels, en bijhorende tradities kunnen dan bestudeerd worden in relatie tot de lokale context en doelpubliek. Er kan dan in dat verder onderzoek meer gekeken worden naar de verschillende versies van verschillende drukkers. In dat geval kan ook de drukkerscontext zelf meer onderzocht worden. Niet enkel dit specifieke werk kan meer onderzocht worden. Het kan ook meer in de traditie van geschriften over het vrouwelijk lichaam geplaatst worden door bijvoorbeeld de vergelijking te maken met de geschriften van Rösslin. Op die manier krijgt de teksttraditie meer zichtbaarheid in het onderzoek naar het vrouwelijk lichaam.

Ten slotte kan er nog veel onderzoek gevoerd worden naar de verschillende casussen die hierboven besproken zijn. *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* kan in dat geval dan dienen als één van de bronnen die voor een bepaald thema gebruikt worden. Zo kunnen er bijvoorbeeld bij onderzoek naar abortus in het Middelnederlandse taalgebied een heel aantal bronnen aangewend worden, waarvan *t' Boeck vande Vroet-Wijfs* er slechts één is. Op die manier kunnen er dan meerdere perspectieven belicht worden. Dat is dan in feite het tegenovergestelde van deze scriptie, waarin in de diepte is ingegaan op het boek.

DEEL IV: BIJLAGEN

1. Bijlage I: Opbouw *t' Boeck vande Vroet-Wijfs*

Deel I:	Boek I: Zaad, geboorte en anatomie	Hoofdstuk I: Ontwikkeling zaden
		Hoofdstuk II: Mengen van de zaden
		Hoofdstuk III: Vliezen waarin het zaad groeit
		Hoofdstuk IV: Ontstaan van de ziel
		Hoofdstuk V: Ontwikkeling van de vrucht
		Hoofdstuk VI: Voeding van de vrucht en verdere groei
	Boek II: Anatomie van de vrouw	Hoofdstuk I: Anatomie van de baarmoeder
		Hoofdstuk II: Delen van de baarmoeder
		Hoofdstuk III: Algemeen hoofdstuk over belang van kennis en matigheid
		Hoofdstuk IV: Gedrag van de vrucht en tekenen einde zwangerschap/abortuspraktijken
		Hoofdstuk V: Problemen met voedsel vrucht en correcte duur
		Hoofdstuk VI: Voorschriften voor correcte geboorte en tegen miskramen
	Boek III: Beroep van de vroedvrouwen met de misbruiken en fouten	Hoofdstuk I: Geboorte zonder complicaties
		Hoofdstuk II: Taken van vroedvrouwen
		Hoofdstuk III: Remedies om geboorte te bevorderen

		Hoofdstuk IV: Nageboorte
		Hoofdstuk V: Verzorging pasgeboren kind en moeder
		Hoofdstuk VI: Miskraam en verwijderen dode vrucht
	Boek IV: Miskramen en afwijkende liggingen	Hoofdstuk I: Beide voeten naar beneden en de armen langs die benen
		Hoofdstuk II: Beide voeten naar beneden en beide armen naar boven
		Hoofdstuk III: Eén been naar beneden gestrekt is, de armen naar beneden gestrekt zijn en het andere been naar voor is gebogen
		Hoofdstuk IV: Dwars ligt met de handen en de voeten gestrekt
		Hoofdstuk V: Open en gestrekte benen en armen
		Hoofdstuk VI: De vrucht ligt ‘geknield’, met gebogen knieën en de armen gestrekt
		Hoofdstuk VII: Eén hand naar beneden gestrekt, maar ligt het wel met zijn hoofdje naar beneden
		Hoofdstuk VIII: Beide handen gestrekt naar beneden ligt, maar ook wel met het hoofd naar beneden
		Hoofdstuk IX: Het hoofd naar boven ligt met gestrekte armen en voeten
		Hoofdstuk X: Met zijn hoofd naar boven en de rug en schouders naar beneden en met gestrekte armen en benen
		Hoofdstuk XI: Met handen en voeten naar beneden ligt en met de rug naar boven ligt

		Hoofdstuk XII: De vrucht met zijn buik naar beneden ligt, met gestrekte armen en benen naar boven
		Hoofdstuk XIII: Tweelingen die met hun hoofd naar beneden liggen en dus in een natuurlijke houding verkeren
		Hoofdstuk XIV: Tweeling met het hoofd naar boven en de voeten naar beneden
		Hoofdstuk XV: Tweelingen waarbij de ene vrucht goed ligt en de andere omgekeerd
	Boek V: Mola zwangerschappen en wondergeboorten, miskramen, controle of zwangerschap niet door duivel komt	Hoofdstuk I: Mola – oorzaken en tekenen
		Hoofdstuk II: Mola – behandeling
		Hoofdstuk III: Wondergeboorten en miskramen – oorzaken en voorbeelden
		Hoofdstuk IV: Miskramen en premature geboortes – oorzaken en vermijden
		Hoofdstuk V: Tekenen wanneer iemand zwanger is + geslacht + gezondheid
		Hoofdstuk VI: Kinderen door de duivel
	Boek VI: Onvruchtbaarheid, bewegen van de baarmoeder en overvloedigheid van menstruatie	Hoofdstuk I: Onvruchtbaarheid – oorzaken
		Hoofdstuk II: Onvruchtbaarheid door humoren en remedies
		Hoofdstuk III: Onvruchtbaarheid door te veel droogte bij humoren en remedies
		Hoofdstuk IV: Onvruchtbaarheid door te veel bloed bij humoren en remedies
		Hoofdstuk V: Onvruchtbaarheid door te veel zwarte gal bij humoren en remedies

		Hoofdstuk VI: Onvruchtbaarheid door te veel droogte, hitte en koude bij humoren en remedies
		Hoofdstuk VII: Onvruchtbaarheid – oorzaken
		Hoofdstuk VIII: Opstijgen van de baarmoeder – oorzaken en remedies
		Hoofdstuk IX: Neerdalen van de baarmoeder – oorzaken en remedies
		Hoofdstuk X: Overvloed aan menstruatie – oorzaken, test en remedies
Deel II:	Inleiding	
	Hoe het pasgeboren kind behandeld moet worden	
	Hoe de voedster gekozen moet worden	
	Kinderziektes	1 Ontsteken tandvlees
		2 Buikloop
		3 Constipatie
		4 Krampen of spanningen
		5 Hoest
		6 Kortademigheid en benauwdheid
		7 Blaren op de tong
		8 Kloven in de lippen
		9 Lopende oren
		10 Gezwollen in de hersenen
		11 Zwellen van de ogen
		12 Verkeerde kleur van de ogen
		13 Koorts
		14 Buikpijn
		15 Zwellen van het lichaam
		16 Niezen
		17 Blaren op het lichaam
		18 Zwellen in de niesstreek
		19 Zwellen bij de navel
		20 Niet slapen door te veel huilen
		21 De hik

		22 Overgeven
		23 Nachtmerries
		24 Neiging tot epilepsie
		25 Rochelende adem
		26 Endeldarm uit het lichaam
		27 Harde stoelgang
		28 Wormpjes in de endeldarm
		29 Schurft
		30 Epilepsie
		31 Gewichtsverlies
		32 Verlamming
		33 Beven van de ledematen
		34 Steen in de blaas
		35 Schele ogen
		36 Verlangens van bevruchte vrouwen
	Hoe bevruchte vrouwen zich moeten gedragen	
	Hoe het pasgeboren kind verzorgen	
	Hoe kinderen wassen	
	Hoe het kind te slapen leggen	
	Hoe de moeder het kind moet voeden	
	Wat als de tanden doorkomen en het kind leert spreken	
	Hoe een voedster gekozen moet worden	
	Hoe spenen en welk eten en drinken het beste is	

2. Bijlage II: Verschillende drukken

Jaar van uitgave ⁶⁴⁴	Plaats van uitgave	Uitgever	Bewaarplaats(en)	Signatuur?
1591	Amsterdam	Cornelis Claesz.	Universiteitsbibliotheek Leiden	Closed Stack 5 ; 446 F 26
			National Library of Medicine, Bethesda	HMD Collection ; WZ 240 R919sDu 1591
			Universiteitsbibliotheek Amsterdam (2ex.)	Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-2524 + Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-2525
			Universiteitsbibliotheek Gent	BIB.ACC.005079
			Boerhaave Museum Leiden	BOERH boerma ruff (2 ex.)
			Universiteitsbibliotheek Utrecht (2 ex)	RARIORA OCT 642
			Zentralbibliothek Zürich	6.UG (bestellbar - 1 Std. Lieferfrist) ; TZ 261
1591	Amsterdam	Weduwe Gysbert de Groot	Stadsbibliotheek Antwerpen	J. 33651, c:ldv:691698
1604	Amsterdam	Cornelis Claesz.	Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-6862

⁶⁴⁴ De resultaten zijn bekomen via de WorldCat catalogus (*WorldCat*, geraadpleegd, 01.11.2024, <https://search.worldcat.org/nl/search?q=t+boek+van+de+vroet-wijfs&offset=1>). Via die weg krijg je een zicht welke bibliotheek een versie zou hebben. De websites van de bibliotheken zelf zorgden daarna voor de bevestiging.

			ZB Bibliotheek Zeeland	05072334
			Yale University Library	1951755
1616	Amsterdam	Willem Jansz. Blauw	Koninklijke Bibliotheek Nederland	Online (allemaal via UAmsterdam)
			Universiteitsbibliotheek Leiden	Closed Stack 5 ; 1445 H 6
			Universiteitsbibliotheek Utrecht	N qu 245
			Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 61-7322
1622	Amsterdam	Broer Jansz.	Universiteitsbibliotheek Leiden	Closed Stack 5 ; 1445 H 7
			Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-6216
			ZB bibliotheek Zeeland	05071306
			Bibliotheek Rotterdam	Erfgoedcollecties Erfgoed 49 J 22
1633	Amsterdam	Broer Jansz.	National Library of Medicine, VS, Bethesda	HMD Collection ; WZ 250 R919sDu 1633
			Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-6104
			National Library of Medicine, Bethesda	HMD Collection ; WZ 250 R919sDu 1633
1648	Amsterdam	Broer Jansz.	Universiteitsbibliotheek Zürich	AX 6458
			Wellcome collection, London	EPB/B/45079

			National Library of Medicine, VS, Bethesda	HMD Collection ; WZ 250 R919sDu 1648 + HMD Collection ; Bathtub coll. box 12 no. 16
			Universiteit Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 63-8269 + Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-9248
			Zentralbibliothek Zürich	Aussenmagazin Oetwil (Lieferfrist 3 Arbeitstage) ; AX 6458
			National Library of Medicine, Bethesda	HMD Collection ; WZ 250 R919sDu 1648 + HMD Collection ; Bathtub coll. box 12 no. 16
1655	Amsterdam	Jan Jacobsz. Bouman	Wellcome collection, London	EPB/B/45080
			Universiteitsbibliotheek Leiden	Closed Stack 5 ; 1445 G 29
			Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-6107
			ZB Bibliotheek Zeeland	05071262

1664	Amsterdam	Jan Jacobsz. Bouman	Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 61-7209
1668	Amsterdam	Jan Jacobsz. Bouman	Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-6129
			Museum Boerhaave Leiden	BOERH f inst 954
			Universiteitsbibliotheek Utrecht	N qu 248
			Universiteitsbibliotheek Leiden	Closed Stack 5 ; 190 E 35 (2ex.)
1670	Amsterdam	Michiel de Groot	Tresoar, Kolleksjesintrum Fryslan	<i>Bibliotheek Halbertsma</i> : KF 1047 Gnk
			Universiteitsbibliotheek Utrecht	N qu 249
			Universiteitsbibliotheek Erlangen-Nürnberg	H61/4 TREW.S 734
			Cornell University Library	Adelmann RG91 .R91 1670
			Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-6139
1680	Amsterdam	Michiel de Groot	John Hopkins Medical Institutions, Baltimore, Sheridan libraries	Vault .R919s 1680, Barcode: mq198134
			Wellcome collection, London (2 ex.)	EPB/B/45081/1 EPB/B/45081/2
			Universiteitsbibliotheek Tilburg	online
			Erasmus Universiteit Rotterdam	online

			Museum Boerhaave Leiden	BOERH f inst 1131
			Universiteitsbibliotheek Utrecht	N qu 250
			Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-6279
		Weduwe Gysbert de Groot	Columbia University, George S. Huntington Library	RG63 .R84 1680
			University of Michigan	RG 91 .R928 168-
1690?	Amsterdam	Weduwe van G. de Groot	Yale University	1951544
1705	Amsterdam	Weduwe Gysbert de Groot	ZB bibliotheek van Zeeland	05071274
			Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Allard Pierson Depot ; OTM: O 62-6349 + Allard Pierson Depot ; OTM: O 63-9904

Bibliografie

1. Onuitgegeven bronnen

BELGIË

Antwerpen

Museum Plantin-Moretus

Index archives Plantiniennes

Officina Plantiniana

Grootboek kostenberekening edities 1563-1567

Kasboek 1563-1567

Brugge

Rijksarchief Brugge

Parochieregisters - Huwelijksakten - Provincie West-Vlaanderen

PARHUWVL_00243673

Parochieregisters huwelijken, 22/02/1585,
Sint-Gillis.

NEDERLAND

Leiden

Stadsarchief

0506 *Notarissen ter standplaats Leiden (oud notarieel archief)*

Minuutakten van notaris Willem (Claesz. van)
Oudevliet, 1588.

Minuutakten van notaris Willem (Claesz. van)
Oudevliet, 1587.

1004 Doop-, trouw-, begraaf- en geboorteboeken Leiden

197

Ondertrouwboek en trouwboek voor schepenen van
Leiden, 1592 - juni 1611.

2. Uitgegeven bronnen

Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXV-MDCCCLXXV. Uitgegeven door Willem Nicolaas Du Rieu. Hagae Comitum: Apud Martinum Nijhoff, 1875.

del Rio, Martin. *Investigations into magic, an edition and translation of Martín Del Río's 'Disquisitionum magicarum libri sex.'* Uitgegeven en vertaald door Peter Maxwell-Stuart en José Manuel García Valverde. Leiden: Brill, 2022.

Everaert, Maarten. *t' Boeck van de Vroet-Wijfs*. Amsterdam: Cornelis Claesz, 1591. Uitgegeven door Linda Brakenhoff in samenwerking met Willem van Bentum, Edith Claessens en Hans Rijns. *Transcriptie T'boeck vande vroet-wijfs van Jacob Rueff vertaald uit het Hoogduits in het Nederlands door Martinus Everaerts Amsterdam 1591*. Utrecht: Universiteitsbibliotheek Utrecht, 2018.

Sharp, Jane. *The midwives book. Or the whole art of midwifry discovered*. Uitgegeven door Elaine Hobby. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Savonarola, Michele. *A mother's manual for the women of Ferrara. A fifteenth-century guide to pregnancy and pediatrics, written by Michele Savonarola*. Uitgegeven door Gabriella Zuccolin en vertaald door Martin Marafioti. New York: Iter Press, 2022.

Siegemund, Justine. *The court midwife*. Vertaald en uitgegeven door Lynne Tatlock. Chicago: University of Chicago Press, 2007.

Miracula ex variis collecta. In *Acta Sanctorum: volume 28: Jul. II*. Antwerpen: Société des Bollandistes, 1721.

3. Gedrukte bronnen

Everaert, Maarten. *t' Boeck van de Vroet-Wijfs*. Amsterdam: Cornelis Claesz, 1591

Kiliaan, Cornelis. *Etymologicum teutonicae linguae*. Antwerpen: Jan Moretus, 1599.

Het Antwerps Liedboek. Antwerpen: Jan Frans Roelants, 1544.

Melchior Schaerer. *Prognosticon oder Practica ... auff das Jahr 1621*. Nürnberg: Johan Friderich Sartorio, 1621.

4. Online informatie

“Mola zwangerschap.” *KULeuven*. Geraadpleegd 06.02.2025. <https://www.uzleuven.be/nl/mola-zwangerschap>.

“Perinatal conditions.” *World Health Organisation*. Geraadpleegd 29.04.2025, <https://platform.who.int/>.

“Officiële regelingen bij verlies van een kind.” *Kind en Gezin*. Geraadpleegd 28.04.2025, <https://www.kindengezin.be/>.

“Omdat goed doorverwijzen zo belangrijk is.” *KdG Perinataal Verlies*. Geraadpleegd 28.04.2025. <https://perinataalverlies.be/>.

“Rouwverlof.” *Kind en Gezin*. Geraadpleegd 28.04.2025. <https://www.kindengezin.be/>.

“Vroedvrouw.” FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, 12.01.2016. Geraadpleegd 09.03.2025. <https://www.health.belgium.be/nl/vroedvrouw>.

Green, Monica H. “‘Cliff notes’ on the circulation of the gynecological texts of Soranus and Muscio in the Middle Ages.” *Online: academia.edu*, laatste update 23.02.2023. Geraadpleegd 15.03.2025.

5. Databanken

Algemeen Letterkundig Lexicon, <https://www.dbnl.org/>.

Database of Latin Dictionaries, <https://clt.brepolis.net/>.

Middelnederlandsch Woordenboek, <http://gtb.ivdnt.org/>.

Nederlandse Liederencbank, <https://www.liederencbank.nl/>.

WorldCat, <https://search.worldcat.org/>.

6. Literatuur

Ames, Melissa en Sarah Burcon. “Nine months of fear and a lifetime of paranoia. The hidden effects of pregnancy manuals, child rearing products, and more.” In *How pop culture shapes the stages of a woman’s life: from toddlers-in-tiaras to cougars-on-the-prowl*, uitgegeven door Melissa Ames en Sarah Burcon, 123-40. Londen: Palgrave Macmillan UK, 2016.

Arnade, Peter J. en Walter Prevenier. *Honor, vengeance, and social trouble: pardon letters in the Burgundian Low Countries*. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

Bates, Alan W. H. “Monstrous exegesis: opening up double monsters in early modern Europe.” In *The body of evidence. Corpses and proofs in early modern European medicine*, uitgegeven door Francesco Paolo de Ceglia, 119-48. Leiden: Brill, 2020.

Benton, John F. “Trotula, women’s problems, and the professionalization of medicine in the Middle Ages.” *Bulletin of the History of Medicine* 59, nr. 1 (1985): 30-53.

Blom, Johan Cornelis Hendrik, E. Lambrechts en James C Kennedy. *History of the Low Countries*. New York: Berghahn Books, 2006.

Blumenfeld-Kosinski, Renate. *Not of woman born. Representations of Caesarean birth in medieval and Renaissance culture*. Ithaca: Cornell University Press, 2019.

Bleyl, Steven B., Philip R. Brauer, Philippa H. Francis-West en Gary C. Schoenwolf. *Larsen’s human embryology*. Philadelphia: Elsevier, 2021.

Borrelli, Sarah. "What is a good midwife? Some historical considerations." *Evidence Based Midwifery* 11, nr. 2 (2013): 51-9.

Bourdieu, Pierre. *Le sens pratique*. Parijs: Ed de Minuit, 1984.

Brandão, Sónia en Bárbara Figueiredo. "Fathers' emotional involvement with the neonate: impact of the umbilical cord cutting experience." *JAN: Learning Global Nursing Research* 68, nr. 12 (2012): 2730-39.

Brinton, Laurel J. "Historical discourse analysis." In *The handbook of discourse analysis*, uitgegeven door Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton en Deborah Schiffrin, 222-43. New York: Wiley, 2015.
Butler, Judith. *Bodies that matter. On the discursive limits of 'sex'*. New York: Routledge, 1993.

Maeve B., Callan. "Of vanishing fetuses and maidens made-again. Abortion, restored virginity, and similar scenarios in medieval Irish hagiography and penitentials." *Journal of the History of Sexuality* 21 nr. 2 (2012): 282-96.

Campbell Hurd-Mead, Kate. *Women in medicine. From the earliest times to the beginning of the nineteenth century*. Haddam: The Haddam Press, 1938.

Ciganda, Carmen en Amalia Laborde. "Herbal infusions used for induced abortion." *Journal of Toxicology: Clinical Toxicology* 41, nr. 3 (2003): 235-39.

Coates, Jennifer. "Gender and discourse analysis." In *The Routledge handbook of discourse analysis*, uitgegeven door James Paul Gee en Michael Handford, 90-103. Londen: Taylor & Francis Group, 2012.

Corretti, Carolyn en Sukumar P. Desai. "The legacy of Eve's curse. Religion, childbirth pain, and the rise of anesthesia in Europe: c. 1200-1800s." *Journal of Anesthesia History* 4 (2018): 182-90.

Côté-Arsenault, Denise, Davya Brody en Mary-Therese Dombeck. "Pregnancy as a rite of passage: Liminality, rituals and communitas." *Journal of Prenatal & Perinatal Psychology & Health* 24, nr. 2 (2009): 69-87.

Cowan, Heather. "Surviving a public obsession. Reading the female body in post-Reformation legislation and medicine." In *Reading the Reformations. Theologies, cultures and beliefs in an age of change*, uitgegeven door Anna French, 233-52. Leiden: Brill, 2023.

Davy, Amber. "An evolving conception of sexual difference. Evaluating Thomas Laqueur's theory on the emergence of a 'Two-Sex Model' in the eighteenth century." *Trinity Women & Gender Minorities Review* 3, nr. 1 (2019): 57-71.

de Blécourt, Willem. "The making of the female witch. Reflections on witchcraft and gender in the early modern period." *Gender & History* 12, nr. 12 (2000): 287-309.

Delany, Paul. "Constantinus Africanus' 'De Coitu'. A translation." *The Chaucer Review* 4, nr. 1 (1969): 55-65.

Delva, Anna. *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen*. Brugge: Genootschap voor geschiedenis, 1983.

De Meyer, Isaac Joseph. *Recherches historiques sur la pratique de l'art des accouchements, à Bruges, depuis le XIVme siècle jusqu'à nos jours*. Brugge: De Pachtere, 1843.

de Moor, Tine en Jan Luiten van Zanden. "Mensen en economie in de Gouden Eeuw." *Leidschrift* 23 nr. 2 (2008): 1-12.

Devos, Isabelle en Tina Van Rossem. "Oud, ouder, oudst. Regionale en lokale verschillen in sterfte in het graafschap Vlaanderen tijdens de zeventiende en achttiende eeuw." *De zeventiende eeuw* (2019): 39-53.

DeVun, Leah. *The shape of sex. Nonbinary gender from Genesis to the Renaissance*. New York: Columbia University Press, 2021.

de Waardt, Hans. "Witchcraft and wealth. The case of the Netherlands." In *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*, uitgegeven door Brian P. Levack, 232-49. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Drapkin Lyerly, Anne. "Shame, Gender, Birth." *Hypatia* 21, nr. 1 (2006): 101-18.

Ehrenreich, Barbara en Deirdre English. *Witches, midwives and nurses. A history of women healers*. Old Westbury New York: The Feminist Press, 1973.

Evans, Jennifer. "'They are called imperfect men.' Male infertility and sexual health in early modern England." *Social History of Medicine* 29, nr. 2 (2016): 311-32.

Evenden, Doreen. "Mothers and their midwives in 17th century Londen." In *The Art of Midwifery. Early modern midwives in Europe*, uitgegeven door Hilary Marland, 9-27. Londen en New York: Routledge, 1993.

Fildes, Valerie. *Wet nursing. A history from Antiquity to the present*. Oxford: Basil Blackwell, 1988.
Filippini, Nadia. *Pregnancy, delivery, childbirth. A gender and cultural history from Antiquity to the test tube in Europe*. London: Routledge, 2020.

Fisher, Will. "The Renaissance beard. Masculinity in early modern England." *Renaissance Quarterly* 54 (2001): 155-87.

Fissell, Mary E. "Man-midwifery revisited." In *Reproduction. Antiquity to the present day*, uitgegeven door Nick Hopwood, Rebecca Flemming en Lauren Kassell, 319-32. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Fissell, Mary E. "Introduction. Women, health, and healing in Early Modern Europe." *Bulletin of the History of Medicine* 82, nr. 1 (2008): 1-17.

Gee, James Paul en Michael Handford. "Introduction." In *The Routledge handbook of discourse analysis*, uitgegeven door James Paul Gee en Michael Handford, 1-8. Londen: Taylor & Francis Group, 2012.

Gradwohl, Alex. "Herbal abortifacients and their classical heritage in Tudor England." *Penn History Review* 20, nr. 1 (2013): 45-71.

Green, Monica H. "Eve's herbs. A history of contraception and abortion in the West." *Bulletin of the History of Medicine* 73, nr. 2 (1999): 308-11.

Green, Monica H. "Gendering the history of women's healthcare." *Gender & History* 20, nr. 3 (2008): 487-518.

Green, Monica H. *Making women's medicine masculine. The rise of male authority in pre-modern gynaecology*. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Green, Monica. "The developement of the Trotula." *Revue d'Histoire des Textes* 26 (1996): 119-203.

Green, Monica. "The possibilities of literacy and the limits of reading. Women and the gendering of medical literacy." In *Women's healthcare in the medieval west*, uitgegeven door Monica Green, 1-76. Aldershot: Ashgate, 2000.

Green, Monica H. "The sources of Eucharius Rösslin's 'Rosegarden for pregnant women and midwives' (1513)." *Medical History* 53 (2009): 167-92.

Greilsammer, Myriam. "The midwife, the priest, and the physician. The subjugation of midwives in the Low Countries at the end of the Middle Ages." *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 21, nr. 2 (1991): 285-329.

Grijp, Louis Peter en Dieuwke van der Poel. "Introduction." In *Identity, intertextuality, and performance in early modern song culture*, uitgegeven door Wim van Anrooij, Louis Peter Grijp en Dieuwke van der Poel, 1-38. Leiden: Brill, 2016.

Haffter, Carl. "The changeling. History and psychodynamics of attitudes to handicapped children in European folklore." *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 4, nr. 1 (1968): 55-61.

Hailwood, Mark. "Rethinking literacy in rural England, 1550-1700." *Past & Present* 260, nr. 1 (2023): 38-70.

Hall, Lesley A. "Review of 'Eve's herbs. A History of contraception and abortion in the West,'" *The American Historical Review* 103, nr. 4 (1998): 1211-12.

Harley, David. "Historians as demonologists. The myth of the midwife-witch." *Social History of Medicine* 3, nr. 1 (1990): 1-26.

Haws, Rachel A., Mohammad Yawar Yakooob, Tanya Soomro, Esme V. Menezes, Gary L. Darmstadt en Zulfiqar A. Bhutta, "Reducing stillbirths: screening and monitoring during pregnancy and labour," *BMC pregnancy and childbirth* 9, nr. S5 (2009): 1-48.

Held, Virginia. "Birth and death." *Ethics* 99, nr. 2 (1989): 362-88.

Hellman, Alfred M. "A collection of early obstretical books." *Yale journal of biology and medicine* 24, nr. 3 (1951): 206-19.

Hill Collins, Patricia en Sirma Bilge. *Intersectionality*. Cambridge: Polity, 2020.

Hobby, Elaine. "Early-modern midwifery manuals and herbal practice." In *Critical approaches to the history of Western herbal medicine*, uitgegeven door Susan Francia en Anne Stobart, 67-87. Londen: Bloomsbury Academic, 2014.

Hopwood, Nick, Rebecca Flemming en Lauren Kassell. "Reproduction in history." In *Reproduction. Antiquity to the present day*, uitgegeven door Nick Hopwood, Rebecca Flemming en Lauren Kassell, 3-18. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Hubbard, Eleanor. "Reading, writing, and initialing. Female literacy in early modern London." *Journal of British Studies* 54, nr. 3 (2015): 553-77.

Huizinga, Erwin, Orlanda Lie en Lenny Veltman. "Inleiding. Een wereld van kennis." In *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*, uitgegeven door E. Huizinga, O. S. H. Lie en L. M. Veltman, 11-36. Hilversum: Verloren, 2002.

Hull Geil, Melissa. "The monstrous womb of early modern midwifery manuals." In *Monstrosity, disability, and the posthuman in the medieval and early modern world*, uitgegeven door Richard H. Godden en Asa Simon Mittman, 249-66. Londen: Palgrave Macmillan, 2019.

Jansen-Sieben, Ria. *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*. Utrecht: HES, 1989.

Kassell, Lauren. "Introduction to part II." In *Reproduction. Antiquity to the present day*, uitgegeven door Nick Hopwood, Rebecca Flemming en Lauren Kassell, 123-28. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Katz Rothman, Barbara. "Pregnancy, birth and risk: an introduction." *Health, Risk & Society* 16, nr. 1 (2014): 1-6.

Keller, Hildegard Elisabeth en Hubert Steinke, “Jakob Ruß's *Trostbüchlein* and *De conceptu* (Zurich 1554). A textbook for midwives and physicians.” In *Scholarly knowledge. Textbooks in early modern Europe*, uitgegeven door Emidio Campi, Simone De Angelis en Anja-Silva Goeing, 307-32. Genève: Droz, 2008.

Kelly, Joan. “Did women have a Renaissance?” In *Women, history and theory. The essays of Joan Kelly*, uitgegeven door Joan Kelly, 19-51. Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1984.
Kieckhefer, Richard. “Magic and its hazards in the late medieval West.” In *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*, uitgegeven door Brian P. Levack, 13-32. Oxford: Oxford University Press, 2013.

King, Angela. “The prisoner of gender: Foucault and the disciplining of the female body.” *Journal of International Women's Studies* 5, nr. 2 (2004): 29-39.

King, Helen. *Midwifery, obstetrics and the rise of gynaecology. The uses of a sixteenth-century compendium*. Aldershot: Ashgate, 2007.

King, Helen. “Reading the female body.” *Gender & History* 9, nr. 3 (1997): 620-24.

King, Helen. *The one-sex body on trial. The classical and early modern evidence*. Farnham: Ashgate, 2013.

Klaimont Lingo, Alison en Stephanie O'Hara. *Louise Bourgeois. Midwife to the queen of France. Diverse observations*. Chicago: Iter Press, 2017.

Koelbing, Huldrych M. “‘De conceptu et generatione hominis’: die lateinische Fassung von Jakob Rueffs ‘Trostbüchle’, Zürich 1554.” *Gesnerus: Swiss Journal of the history of medicine and sciences* 38 (1981): 51-8.

Kuijpers, Erika. “Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in de zeventiende-eeuws Amsterdam.” *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4 (1997): 490-522.

Laqueur, Thomas Walter. *Making Sex. Body & gender from the Greeks to Freud*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1990.

Larner, Christina. *Enemies of God. The witch-hunt in Scotland*. Londen: Chatto en Windus, 1981.

Larner, Christina. “Witchcraft past and present.” In *Witchcraft and religion. The politics of popular belief*, uitgegeven door Alan Macfarlane, 79-93. Oxford: Basil Blackwell, 1984.

Layne, Linda L. “Motherhood lost. Cultural dimensions of miscarriage.” *Women & Health* 16, nr. 3-4 (1990): 69-98.

Lerner, Gerda. “Placing women in history. Definitions and challenges.” *Feminist Studies* 3, nr. 1/2 (1975): 5-14.

Lie, Orlanda S. H. "Women's medicine in Middle Dutch." In *Science translated. Latin and vernacular translations of scientific treatises in medieval Europe*, uitgegeven door Michèle Goyens, Pieter De Leemans en An Smets, 449-66. Leuven: Leuven University Press, 2008.

Lindeboom, Gerrit Arie. *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*. Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1972.

Lipinska, Mélanie. *Histoire des femmes médecins. Depuis l'Antiquité jusqu'à nos jours*. Parijs: Jacques, 1900.

Long, Mary Beth. "'Woful womman, confortlees': Failed maternity and maternal grief as feminist issues." *Postmedieval: a journal of medieval cultural studies* 10 (2019): 326–43.

Maddens, Nikolaas. "Heksen op de brandstapel te Ieper, 1593." *Biekorf* 61, nr. 3 (1960): 75-78.

Maréchal, Griet. *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de middeleeuwen*. Kortrijk: UGA, 1978.

Marland, Hilary. "The 'burgerlijke' midwife: the stadsvroedvrouw of eighteenth-century Holland," In *The Art of Midwifery. Early modern midwives in Europe*, uitgegeven door Hilary Marland, 209-30. Londen en New York: Routledge, 1993.

McLaren, Angus. *Reproductive rituals. The perception of fertility in England from the sixteenth century to the nineteenth century*. Londen: Methuen, 1984.

Mendelson, Sara en Patricia Crawford. *Women in early modern England, 1550-1720*. Oxford: Clarendon Press, 2003.

Oren-Magidor, Daphna en Catherine Rider. "Introduction: infertility in medieval and early modern medicine." *Social History of Medicine* 29, nr. 2 (2016): 1-13.

Ozment, Steven E. *When fathers ruled. Family life in reformation Europe*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983.

Park, Katharina. "Managing childbirth and fertility in medieval Europe." In *Reproduction. Antiquity to the present day*, uitgegeven door Nick Hopwood, Rebecca Flemming en Lauren Kassell, 153-67. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Pelling, Margaret en Charles Webster, "Medical practitioners," in *Health, medicine and mortality in the sixteenth century*, uitgegeven door Charles Webster, 165-237. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Pilorget, Julie. "'Comment meraleresse se doit contenir en ladite science.' Le statut de sage-femme à Amiens à la fin du Moyen Âge." In *Enfanter dans la France d'Ancien Régime*, uitgegeven door Laetitia Dion, Adeline Gargam, Marie-Elisabeth Henneau en Nathalie Grande, 19–32. Artois: Artois Presses Université, 2020.

Piper, Leanne. "The professionalization of midwifery in the late Middle Ages." *Canadian Journal of Midwifery Research and Practice* 9, nr. 1 (2010): 21-34.

Pollock, Linda A. "Childbearing and female bonding in early modern England." *Social History* 22, nr. 3 (1997): 286-306.

Riddle, John M. "Contraception and early abortion in the Middle Ages." In *Handbook of medieval sexuality*, uitgegeven door Vern L. Bullough en James A. Brundage, 261–79. New York en Londen: Garland Publishing, 1996.

Riddle, John M. *Eve's herbs. A history of contraception and abortion in the West*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1997.

Rider, Catherine. "Gender, old age, and the infertile body in medieval medicine." In *Gender, health, and healing, 1250–1550*, uitgegeven door Sharon Strocchia en Sara Ritchey, 267-90. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021.

Roelens, Jonas. "A woman like any other. Female sodomy, hermaphroditism, and witchcraft in seventeenth-century Bruges." *Journal of Women's History* 29, nr. 4 (2017): 11-34.

Roper, Lindal. *The holy household. Women and morals in Reformation Augsburg*. Oxford: Clarendon Press, 2001.

Rowland, Beryl. "Women's healthcare and Trotula." *Florilegium* 8, nr. 1 (1986): 56-70.

Rowlands, Alison. "Witchcraft and gender in early modern Europe." In *The Oxford handbook of witchcraft in early modern Europe and colonial America*, uitgegeven door Brian P. Levack, 449-68. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Rublack, Ulinka. "Pregnancy, childbirth and the female body in early modern Germany." *Past and Present. A Journal of Historical Studies* 150 (1996): 84-110.

Santow, Gigi. "Review of 'Eve's herbs'. A history of contraception and abortion in the West." *Population and Development Review* 24, nr. 4 (1998): 869-75.

Scott, Joan W. "Gender. A useful category of historical analysis." *The American Historical Review* 91, nr. 5 (1986): 1053-75.

Serrure, C.P. "Marten Everaert, van Brugge." *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis* 2 (1858): 453-62.

Sisson Runyan, Anne. "What is intersectionality and why is it important?" *Academe* 104, nr. 6 (2018): 10-14.

Slack, Paul. "Mirrors of health and treasures of poor men. The uses of the vernacular medical literature of Tudor England." In *Health, medicine, and mortality in the sixteenth century*, uitgegeven door Charles Webster, 237–73. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Small, Chanley M., Amita K. Manatunga, Mitchel Klein, Heather S. Feigelson, Celia E. Dominguez, Ruth McChesney en Michele Marcus. "Menstrual cycle characteristics. Associations with fertility and spontaneous abortion." *Epidemiology* 17, nr. 1 (2006): 52-60.

Stelmack, Robert M. en Anastasios Stalikas. "Galen and the humour theory of temperament." *Personality and Individual Differences* 12, nr. 3 (1991): 255–63.

Stjerna, Kirsi Irmeli. *Women and the Reformation*. Malden Mass: Blackwell, 2009.

Stolberg, Michael. "'You have no good blood in your body'. Oral communication in sixteenth-century physicians' medical practice." *Medical History* 59, nr. 1 (2015): 63–82.

Tasioulas, Jacqueline A. "Sex, medicine and disease." In *A cultural history of sexuality in the Middle Ages*, uitgegeven door Ruth Evans, 119-39. Oxford: Berg, 2011.

Toepfer, Regina. *Infertility in medieval and early modern Europe. Premodern views on childlessness*. Cham: Palgrave MacMillan, 2022.

vander Haeghen, Ferdinand en Marie-Thérèse Lenger. *Bibliotheca Belgica*. Brussel: Editions Culture et civilisation, 1964.

Van de Walle, Etienne. "Flowers and fruits. Two thousand years of menstrual regulation." *The Journal of Interdisciplinary History* 28, nr. 2 (1997): 183–203.

Van de Walle, Etienne en Elisha P. Renne. *Regulating menstruation. Beliefs, practices, interpretations*. Chicago: University of Chicago Press, 2001.

van Gennep, Arnold. *The rites of passage*. Vertaald door Monika B. Vizedom en Gabrielle L. Caffee. Chicago: The University of Chicago Press, 1960.

Vanhemelryck, Fernand. *Heksenprocessen in de Nederlanden*. Leuven: Davidsfonds, 1982.

Vanhemelryck, Fernand. *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen*. Leuven: Davidsfonds, 2000.

van Leerdam, Andrea. "Popularising and personalising an illustrated herbal in Dutch." *Nuncius* 36 nr. 2 (2021): 356-393.

van Lieburg, M. J. "Over de stadsmedicus in de Noord-Nederlandse steden van de 16e eeuw." In *Pieter van Foreest. Een Hollands medicus in de zestiende eeuw. Bundeling van de voordrachten gehouden op het symposium ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Pieter van Foreeststichting*, uitgegeven door H. L. Houtzager, 41-72. Amsterdam: Atlanta, 1989.

Vaughan, Theresa. *Women, food, and diet in the Middle Ages. Balancing the humours*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020.

Whiteley, Rebecca. "Figuring pictures and picturing figures. Images of the pregnant body and the unborn child in England, 1540 - c. 1680." *Social History of Medicine* 32, nr. 2 (2019): 241-66.

Wiesner, Merry E. "The midwives of South Germany and the public/private dichotomy." In *The art of midwifery: Early Modern midwives in Europe*, uitgegeven door Hilary Marland, 77-95. Londen: Routledge, 1993.

Wiesner-Hanks, Merry E. "Do women need the Renaissance?" *Gender & History* 20, nr. 3 (2008): 539-57.

Wiesner-Hanks, Merry E. *Women and gender in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Charles T. Wood. "The doctor's dilemma. Sin, salvation, and the menstrual cycle in medieval thought." *Speculum* 56, nr. 4 (1981): 710-27.

Xiang, Jinpo en Santhana Venkatesa. "The role of Vesalius and his contemporaries in the transfiguration of human anatomical science." *Journal of Anatomy* 242, nr. 2 (2022): 124-31.

Young, Iris Marion. "The logic of masculinist protection. Reflections on the current security state." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 29, nr. 1 (2003): 1-25.

Zemon Davis, Natalie. "'Women's history' in transition. The European case." *Feminist Studies* 3, nr. 3/4 (1976): 83-103.

Zubin, Mistry. "The sexual shame of the chaste. 'Abortion miracles' in early medieval saints' lives." *Gender and history* 25 (2013): 607-20.